

Viktor BUTANAYEV

İrina BUTANAYEVA

YENİSEY KIRGIZLARI FOLKLOR VE TARİH

Kırgızcadan aktaran
Yaşar Gümüş

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 614
KÜLTÜR SERİSİ: 293

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
1206-34-003178

ISBN 978-975-437-612-8

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 99/3 80060 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat büromuz:
Yüksel Caddesi: 33/5 Yenışehir - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: grata NONgrata
Kapak Baskısı: Birlik Ofset
Dizgi - Tertip: Ötüken
Baskı: Özener Matbaası
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul - 2007

VİKTOR YAKOVLEVİÇ BUTANAYEV; V.Y. Butanayev 12 Mart 1946'da Zaparojye'de (Moldova) doğmuştur. Babası asker olduğundan dolayı çocukluğunu Moldova'da geçirmiştir. Kendisi Hakastır. Bundan dolayı daha on iki yaşındayken Hakasların kim olduğunu, nereden geldiğini incelemeye karar vermiştir.

1964'te Taşkent Millî Üniversitesi Tarih Bölümünü kazanmıştır.

Butanayev, çalıştığı alanda tam manasıyla yararlı olabilmek için mümkün olduğu kadar malzeme toplaması gerektiğinin ve elde bulunan bilgi yetersizliğini aşmak için kendi milletinin tarihini, kültürünü ve buradan hareketle düğün törenlerini ve inançlarını öğrenip incelemek gerektiğinin farkındaydı. Bundan dolayı son zamanlarda inançlar üzerinde çalışmıştır. *Burhanizm Tyurkov Sayano-Altaya* (Abakan, 2003, 259) isimli eseri bu konu ile alakalı çalışmaları arasında dikkate değer olan en mühim eserlerinden birisidir.

Rusya'nın ünlü âlimi, Hakas Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsünün müdür yardımcısı Gemuyev, Butanayev hakkında şöyle demektedir: *"Butanayev sadece Rusya'da değil, yabancı ülkelerde de çok iyi tanınmaktadır. Tarih, etnografya, Türkoloji ve onomastika alanında yaptığı ilmi çalışmalar onu ilim dünyasına çok değerli bir âlim olarak tanıtmıştır"*.

Diğer Novosibirsk bölge araştırmacısı K.K. Suharev ise şöyle demektedir: *"Butanayev'in Toponimik Sözlüğü benim dikkatimi çekti. Burada dağ adlarının açıklaması verilmiştir. Özellikle eski Hakaslarla alakalı derlenen efsaneler ise benim için sürpriz oldu"**

Butanayev'in kurduğu etno-siyasi cemiyet Hakasça "Hooray", Rus kaynaklarında ise "Kırgızskaya Zemlya" veya "Hongoray" olarak geçmektedir. VI-XVII yy. Kırgızlar ile onlara bağlı Kıştım boyu "Hooray" toplumunun temelini teşkil etmekteydiler. "Hooray" kelimesi folklorlarda hala yaşamasına rağmen, 1727'den itibaren kullanımdan kalkmıştır. Hakaslar başkaları tarafından "tadar" olarak isimlendirilmiştir ve şimdi de Hakaslar kendilerini "tadar" olarak kabul etmektedir.

Butanayev Hakasların çok eski milletlerden olmasından dolayı sevinç duymaktadır ve şöyle devam etmektedir: *"Tabii, bizim kökümüz Moğollardan önceki döneme kadar gitmektedir, ancak o zaman Kırgızların hakimiyet zamanı idi. Çağdaş Hakas milleti Güney Sibirya'nın Rusya'ya bağlanmasından sonra ortaya çıkmıştır"*.

Butanayev'in ilmi çalışmalarının önemi üzerinde tartışmalar *Etnografiçeskoye Obozreniye* dergisinde de (1992, No 2, s. 52-76) yayınlanmıştır.

Âlimin teşviki ve tavsiyesi ile Hakasların (1991, 3 Temmuz) millî bayramı tespit edilmiştir. En önemli bayram da "Tun" bayramıdır. Bu bayram Hakasya'da her sene kutlanmaktadır. Bunun dışında da Butanayev Hakasya'nın millî armasının düzenleyicisi olarak da ünlüdür. Onun ilmi araştırmalarından yayınlanan 150 araştırması vardır, buna 15 kitap dahildir. Makalelerin çoğu da İsveç, Finlandiya, Türkiye ve ABD gibi yabancı ülkelerde basılmıştır.

* Suharev K.K. *Jimçujina Rodnogo Kraya*, Novosibirsk, 1996, s. 62.

Bilhassa onun bu eserleri Hakas Millî Üniversitesi öğrencileri tarafından okunup incelenmektedir. Topladığı malzemeye dayanarak yazdığı son eseri Yenisey Kırğızları (Bişkek, 2001) Kırğızlar hakkında çığır açan bir eserdir. 2002'de Butanayev'in bu eseri için Türksoy Vakfı tarafından ödül verilmiştir.

Butanayev'in danışmanlığı altında da yüksek lisans ve doktora yapanlar arasından Hakas Tarihi üzerinde çalışan 5 tarihçi yetişmiştir.*

* Butanayev'in hayatı ve eserlerinin listesi için: *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 11, kitap 2 (Bişkek, 2004) s. 35-46

İÇİNDEKİLER

Takdim	9
Giriş	11

I. BÖLÜM HAKAS ŞECERELERİ

1.1. Hakas-Minusin Bölgesinin Eski Halkları ve Boyları	31
1.2. Kırgızlar Hakkındaki Destanlar	40
1.3. Hongoray Ülkesinin Siyah Saçlı, Kara Gözlü Halkı	45
1.4. Şecerele ve Efsaneler	53

II. BÖLÜM TARİHİ FOLKLOR KAHRAMANLARI

2.1. Efsanevi Kahramanlar	71
2.2. Moğol İstilas Dönemindeki Efsanevi Kahramanlar (XIII-XVI)	82
2.3. Hongoray'ın Tarihi İnsanları (XVII-XVIII. yy.)	98
2.4. Oyrat Yöneticilerine Dair Anlatılar (XVIII. asır)	117
2.5. XVIII-XIX. Asırlardaki Hakas Tarihi İnsanları	122

III. BÖLÜM

MOĞOL -CUNGAR HAKİMİYETİ DÖNEMİNDEKİ YENİSEY KIRGIZLARI (XIII-XVIII.YY)

3.1. Moğolların Sayan-Altay Bölgesini İşgali Moğol İmparatorluğu Hakimiyetindeki Kırızlar	131
3.2. "Hongoray" Etnik-Politik İttifakı'nın Teşekkülü	139
3.3. İktisadi Hayatı ve Kültür Özellikleri	145
3.4. Hongoray'ın Sosyal Yapısı	149
3.5. Hongoray'ın Moğolistan ve Cungarya ile Münasebeti	157
3.6. Kırızların Cungarya'ya Sürülmesi	163
3.7. Hongoray'ın Rus Hakimiyetine Girmesi ve Kırız Uluslarındaki Yeni Siyasi Düzenlemeler	170
Sonuç	179
Butanayev'in Yayımlanan Eserleri	183
Dizin	197

TAKDİM

HAKAS Devlet Üniversitesi Arkeoloji, Etnografya ve Bölgesel Tarih Bölümü başkanı ve tarihçi Prof. Dr. Viktor Butanayev ile eşi İrina Butanayeva tarafından hazırlanan ve Olcobay Karatayev tarafından Kırgız Türkçesine tercüme edilip Soros Vakfı tarafından 2002 yılında Bişkek'te basılan **ENE-SAY KIRGIZDARI: FOLKLOR CANA TARİH** (Yenisey Kırgızları: Folklor ve Tarih) adlı eseri Türkiye Türkçesine aktardım. Ayrıca eserin başına Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkoloji Özel Sayısında (sayı: 11) yer alan "Viktor Yakovleviç Butanayev" adlı makaleyi eklemeyi faydalı gördüm.

Eserde, Eski Yenisey Kırgızlarının torunları olan Hakasların geleneksel tarihi folkloru, Kırgızların, Moğollar ve sonraki dönemlerdeki etnik, politik ve kültürel tarihi anlatılmaktadır. Kitapta yer alan bilgiler bilim dünyasına ilk defa sunulmuştur. Eserin bu yönüyle Yenisey Kırgızlarının folkloru ve tarihi konularında araştırma yapanlar, üniversitelerin Türkoloji bölümü öğrencileri ve genel olarak Türk aydınları ile konuya ilgi duyan Türk gençleri ve halkı için önemli bir başvuru kaynağı olacağını düşünmekteyim.

Eserin Türkiye Türkçesine aktarılmasında, Türk dilinin iki ayrı lehçesi olan Kırgız ve Türkiye Türkçelerinin ortak kelimelerini - anlam denklikleri göz önünde bulundurularak - mümkün olduğunca kullanarak aktarmanın dilini eserin diline yakınlaştırmaya çalıştım.

Türkçede karşılığı olan terimleri, yer adlarını ve özel isimleri Türkçe şekilleriyle verme yolunu yeğledim.

Terimlerin seçilmesinde bir bilim adamı olarak yazarın görüşlerini yansıtan terimleri olduğu gibi aktardım. Meselâ; "türk tildüü elder"i Türkçe konuşan halklar şeklinde aktardım.

Türkiye Türkçesinde bilinmeyen terimleri, yer adlarını ve özel isimleri aynen yazdım.

Eserin, Türkiye Türkçesine kazandırılması konusunda bana tavsiyede bulunan Prof. Dr. Ali BİRİNCİ hocama, aktarma izni veren Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV'e ve yardımlarını benden esirgemeyen Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkoloji Bölümü Doktora öğrencisi Venera TURATBEK KIZI'na teşekkürü bir borç bilirim. 13 Şubat 2005

Yaşar GÜMÜŞ

GİRİŞ

TARİH ve etnografi meselelerini çözümlemede önemli bir kaynak olan tarihî folklorun araştırılması konusu günümüzde de önemini korumaktadır. Folklorun çeşitli türlerindeki tarihî unsurlar çok çeşitlidir. Daha geniş anlamıyla, bu tarihî unsurlar çeşitli türlerde araştırılabilir. Buna, dünya çapındaki halkbilimi araştırmacıları V. M. Jirmunskiy, Ye. M. Meletinskiy ve V. Ya. Propp ve benzerlerinin temel eserleri birer örnek olarak gösterilebilir.¹

Zikredilen olayların gerçeklik derecesi bu olayların türlerine bağlı olduğu için uzmanların düşüncelerine göre bu olaylardaki "tarihî unsur"ların² büyük kısmını halkın tarihî bilgi birikimini içinde barındırarak günümüze değin gelmiş olan tarihi türler, yani mitler, masallar ve efsaneler oluşturmaktadır.

XX. asrın ilk yarısında tarihçi V.A. Vagin, bugünkü Hakasların ortaya çıkması ve onların Yenisey Kırgızları ile etnogenetik ilişkileri konusunda yerli halkbilimciler ile farklı görüşlerde olması dolayısıyla o tarihî folklor bilgilerine dayanmak zorunda kalmıştır. "Ancak, -diye yazar o-, eğer Minusinin (Hak. Möngü-su) 'yerli halkının folkloruna bir göz atacak olursak, bu folklorda Kuznetsov ile Landarm'ın tartıştığı fikirleri doğrulayan tarihî belgelerdeki bilgiler ile uyuşan deliller görmekteyiz."³

¹ Propp A. Y. *İstoriçeskiye korni volşebnoy skazki*. - L., 1986.

² Jirmunskiy V. M. *Tyurkskiy geroičeskiy epos* - L. 1974. s. 10.

³ Vatin V. A. *PRO Domo Sua // Sibirskiy arhiv*. XII. Minusinsk. 1914. s. 538.

Mit, efsane, masal ve menkıbeleri kapsayan tarihî folklor halkın manevî kültürünün son derece zengin, büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Değişmez gibi görünen ideolojiler günümüzde tartışılmakta ve yeni ideoloji ve hedeflerin araştırıldığı bugünlerde tarihî folklorda kalmış olan değerlerin araştırılmasının önemi giderek artmaktadır. Birçok halkın, bu tür arayışlarda kendi köklerine, atalarının asırlara dayalı birikimiyle oluşan manevî mirasına başvurmakta olduğu gerçeği sıradan bir kural haline gelmiştir.

Geçmişteki karmaşık tarihî devirlerde geleneksel yazı kültürü gelişmemiş olan halkların etnik tarihinin ve etnogenetiği ile ilgili karmaşık sorunlara cevap bulmada folklorik kaynakların tartışma götürmez bir değeri vardır. Asıl belirtmek istediğimiz konu, Hakasların kökeni ve ortaya çıkmasına dair bilimsel bir görüşün bulunmamasıdır. Bu konuda üzerine eğilmeyi, ayrıntılı bir şekilde araştırılmayı gerektiren tartışmalı meseleler günümüzde pek çoktur. Folklorik efsanelerin tarihî açıdan tahlil edilmesi, yeni buluşların önünü açacak bilgilerin bulunmasına, belki de tarihî geçmişimizdeki bazı "boşlukların" doldurulmasına yardımcı olacaktır. Üzerinde durulması gereken başka bir konu ise Hakasların tarihî folkloru hakkındaki bilgilerin bir bilimsel esasa konulması bir tarafa dursun, özgün bir konu olarak da ele alınmamasıdır.

Bugünkü Hakas boyuna mensuplar (Kaçınlar, Sagaylar, Kızıllar ve Şorlar) halk arasında kendilerine "Tadar", yani "Tatarlar" diye adlandırırlar. Herhalde "Hakas" yapma terimi 1923 yılında Hakas ilçesi kurulurken bu halka yöneticiler tarafından resmi olarak verilmiştir.⁴ "Hakas" terimi Eski Türk devirlerindeki "Kırgız" etnoniminin Çince telaffuz şeklidir.⁵ 1928 yılında Hakas Bölgesel Meclisinin komisyonunun raporunda: "Hakas adını halk kabul etmedi. "Hakasya" diye adlandırılması bölgenin merkezi Abakan ile ilgilidir" diye yazılmıştır.⁶ Sovyetler Birliği zamanında yapma olarak "sonradan verilen" bu isim edebiyatın, milli gazetenin ve radyonun tesiri ve Rus rejiminin baskısına rağmen halka kabul ettirilemedi. Bugünkü Hakasların içindeki Rusça konuşan halk bu yapma adı sadece bölgenin yerli halkını kendilerinden farklı göstermek için kabul etmişlerdir.

⁴ Ulturgaşev S. P. *Znaçeniye Oktyabr'skoy revolyutsii v istoričeskih sud'bah hakasskogo naroda* //Zap. Hakniyali. Vıp.VI. Abakan, 1958. s.19.

⁵ Yahontov S E. *Drevneyšie upominaniya nazvaniya «kırgız»* // Sov. etnografiya. - 1970. No 2. s. 116.

⁶ TSGARH.FR-16.0p.1.D.34.L.46.

Maalesef resmi kaynaklarda bununla ilgili gerekli bilgilerin olmamasıyla birlikte Hakaslar hakkında, Sovyetler Birliği tarafından "kökeni her türlü boylardan yapay olarak oluşturulan halk" diye asılsız görüşler ileri sürülmüştür. Akademik V. V. Bartold Orta Yenisey vadisinin Türkleri "milli muhtariyet aldığı"nda" bu halkın bir adlandırmaya ihtiyaç duymaması ve bir adının olmaması sebebiyle yeniden adlandırmanın doğru olacağını belirtir.⁷ *Sovyet Tarih Ansiklopedisi'*nde 1917 Ekim İhtilali'ne kadar Hakaslar "Özel bir ada sahip değillerdi. Onlar ait oldukları boylara göre adlandırılmışlardır." diye yazmaktadır.⁸ "XX. asrın ilk yarısında Altay, Hakas, Şor adında halklar mevcut değildi." diye yazar. V. İ. Kozlov, 1917 Ekim İhtilali öncesine ait bilimsel kaynaklarda onlar "Minusin" veya "Abakan" Tatarları olarak genel bir ad ile bilinmekteydiler. Minusin havzasındaki Kaçın, Sagay, Beltir ve Koybal boyları Sovyetler Birliği zamanında "milli muhtariyet" almalarıyla -Eski Yenisey Kırğızları- Hakas adını kabul ederek bir halk olarak oluşmaya başlamışlardır.⁹ Tomsklu etnograf L. İ. Şerstova'nın bugünkü Hakasları geçiş dönemi yaşayan halklara dahil etmesi gerçekte bağdaşmamaktadır. Şerstova'ya göre onlar "Abakan Tatarları"dır. Rusya'nın göç ettirmesinin neticesinde, karmaşık etnik değişim süreçleriyle vb. sebeplerle birlikte bu topluluklarda halk olarak oluşma dönemi uzun yıllar devam eder ve XX. asrın ilk yarısında kendisini belli bir halka kabul ettirebilme şuuru henüz oluşmaz. Dağda yaşayan Altaylılardan kendilerini farklı kabul ederler ve Kırğızlarla ve onların belli bir zaman hüküm süren güçlü memleketleriyle hiç bir ilgisi olmadıklarını savunurlar.¹⁰

Hatta müellif şöyle der: "Hakasya'nın bugünkü halkı kendilerini Kırğızların bıraktığı arkeolojik eserlerin varisleri olarak kabul ederler." L. İ. Şerstova Hakas dilini, halkın kültür özelliklerini çok iyi bilmez ve Şirinsk bölgesine bir kaç defa gitmesinin sonucunda Hakasya XX. asrın ilk yarısında yerli Türkler tarafından "atalarının toprakları" olarak kabul edilmiyordu. "Hakaslarda milli bir bilinç mevcut değildi ve kendilerine ait dilleri de boyları da yoktu."sonucuna varmıştır.

⁷ Bartol'd V. V. Dvenadtsat' lektsey po istoriyi turetskih narodov Sredney Azii. //Soçineniya. t.V. - M., 1968. s. 41.

⁸ Sovetskaya istoričeskaya entsiklopediya. - M., 1974. - T. XV. s. 490.

⁹ Kozlov V. İ. Natsional'nosti SSSR. Etnodemografičeskiy obzor. - M., 1982.-S. 217.

¹⁰ Serstova L. İ. Perehodniye etnosı i formı etničeskoy samoidentifikatsii (Yujnaya Sibir', naçalo XX v.) //Amerikanskiy i sibirskiy frontir Amerikanskiye issledovaniya v Sibiri. Vıp. 2.-Tomsk, 1997.-S. 153

Bizim tarihî folklorun örneklerini dikkate alarak yaptığımız araştırmaların sonuçları yukarıdaki zikredilen araştırmacıların görüşleriyle bağdaşmamaktadır. Bütün Hakas etnik grupları kendilerini ayrı bir halk olarak görürler ve kendilerini "Tadar" diye adlandırırlar. Bununla beraber Hakasların folklorik eserlerinde onların eski adını yansıtan "hooray" etnoniminden de bahsedilmektedir.¹¹

Tarihî folklorun bilgilerine dayanan profesör V. Ya. Butanayev bugünkü Hakasların ataları olan Yenisey Kırğızlarının; Hakasya, Rusya'nın hakimiyetine girene kadar kendilerini yukarıdaki gibi adlandırdıkları görüşündedir.

Yapmış olduğumuz çalışmamızın asıl amacı, tarihî folklorun örneklerinden istifade ederek bir tarihî-etnografik sınıflandırma yapmak ve bu sınıflandırmanın halkın ibtidai tarihini ne kadar yansıtabileceğini ortaya koymaktır. Araştırmalarımızda tarih inceden inceye araştırılmakla birlikte bilimsel metotlar, etnogeneze ve etnik tarih üzerine etnografya ilminin teorik esasları kullanıldı. Kitabı yazarken yazarlar diğer araştırmacıların folklor, mit, din üzerine teorik çalışmalarına da dayandı.¹²

Bizim yaptığımız araştırmalar etnografya ve halkbiliminin mübareze yerinde gerçekleştirildi. Evvelâ; çalışmanın amacı ve gerçekleştirilmesi talep edilmiş gibi araştırma aslında etnografik yönde yapıldı. Çünkü folklor, hepsinden önce, tarihî-etnografik kaynak olarak görülmüyor mu?

Tarihî folkloru araştırmaya girişerek ilk önce Hakas tarihî folkloru dediğimiz zaman neyi anlayacağımızı ve onun nasıl sınıflandırılması gerektiği üzerinde durduk. Bu konuya geçmeden önce halkbilimindeki bizim görüşlerimize daha çok yakın olan tespitlere yöneleceğiz. Meselâ; V. K. Sokolova kendi çalışmasında efsaneyi aşağıdaki gibi açıklamaktadır: "Babadan oğla, nesilden nesle geçen ve sözlü olarak aktarılan halk şeceresidir; onun asıl amacı tarihteki bilinen olaylar ve insanlar hakkındaki bilgileri halkın hafızasında muhafaza etmek ve onlara değer vermektir."¹³

S. N. Abzelova'nın açıklamasına göre efsane dediğimiz sözlü nesir türündeki anlatıdır ve efsanelerden farklılık gösterip, gerçeğe dayanmakla

¹¹ Butanayev V. Ya., Hudyakov Yu. S. *İstoriya eniseyskih kırıgızov*. - Abakan. 2000. s. 40-48.

¹² Bromley Yu. V. *Sovremennye problemy etnografiyi (oçerki teorii i istorii)*. - M., 1981; *Mifologičeskiy slovar'*. - M., 1990; Tokarev S. A. *Religiya v istoriyi narodov mira*, - M., 1986; Alekseev N. A. *Rannie formy religii tyurkoyazyčnih narodov mira*. - Novosibirsk, 1980; Alekseev N. A. *Traditsionnye religioznye verovaniya tyurko yazıçnih narodov Sibiri*. - Novosibirsk, 1992; Potapov L. İ. *Altayskiy şamanizm*. - L., 1991; Lipets R. S. *Obrazı batıra i ego konyı v tyurko-mongol'skom epose*. - M., 1984.

¹³ Sokolova V. K. *Russkiye istoričeskiye predaniya*. - M., 1990. - s 252.

birlikte içeriğinin temelini herhangi bir hayal unsurundan alarak anlatılır.¹⁴ Ancak mit ise, efsaneden ayrılarak eski halkların, evrenin oluşması, kainat olaylarının sebepleri, tanrılar ve efsanevi kahramanlar hakkındaki inançların geleneklerini birbiriyle sıkı bir şekilde bağlayan masaldır.¹⁵

Fakat, genel olarak sözlü halk edebiyatının türlerini sınıflandırmak oldukça güçtür ve bu konu henüz tamamen çözüme kavuşturulamamıştır.

Hakasların tarihî folklorunu çeşitli sınıflandırmalara doğrudan doğruya çalışmaya kalsak, o zaman biz bu türlerin sınırlarının kesin çizgiyle ayrıldığı ve terminolojik anlamlarının tam olmadığı gibi zorluklarla karşılaşacağız. Buna rağmen elimizde bulunan anlamları bir şekle sokup Hakas tarihî folklorunun türlerini tespit etmeye çaba göstermemiz gerekmektedir.

Öncelikle biz Hakas tarihî folkloru dediğimizde folklordaki halkın geçmiş tarihî hakkındaki anlatıları yansıtan türlerin hepsini anlayacağımızı belirtmek isteriz. Çünkü bu mitlerde, efsaneler aracılığıyla halkın kökeni, etnik memleket oluşturmaları, göçü, diğer halklar ile olan ilişkileri anlatılmaktadır.

Hakas Tarihî folklorunda halk arasında "Kipçoooh" diye adlandırılan masal olmayan nesir* ortaya çıkmıştır. Bu halk nesri diğer türlerinden, yani hafızadan silinen hadiselerden bahseden ve masaldan ayrılan kendine has türdür. Halk arasında Kipçooohlarda geçmiş tarihî dönemlerdeki gerçek olaylar, halkın hafızasından silinmeyen hükümdarlar, savaşlar, olağanüstü kahramanlar ve onların kahramanlıkları anlatılmaktadır. Gerçekten Kipçooohlarda anlatılanları da dinleyenleri de inandırıcı gerçek olaylar bulunmaktadır.

Hakasça tarihî folklorunu açıklarken "Kipçoooh" genel adlandırılmasından başka birçok anlamı olmasına rağmen bir şekle sokabiliriz. Bizim önerdiğimiz sınıflandırma milli terminoloji ile bağdaşanlardır ve bunlar aşağıdaki gibidir:

1. **İrgiçoooh**, halkın hafızasından silinmeyen önemli tarihî olaylar ve geçmiş dönemdeki şöhrete kavuşmuş hükümdarlar ile kahramanlar hakkındaki efsanelerdir. Bunlar Kırgızların son hükümdarı olan Kötenhan, Öcenbeg, Tatımirke gibi beyler; Kırgızlar zamanındaki savaşlar, Oyrat, Moğol hanları tarafından Cengiz'e zorla göç ettirilen Kırgızlara dair anlatılar yer almaktadır.

2. **İbekeçoooh**, şecerelik anlatılardır. V. Ya. Butanayev'in tarafından yayımlanan "Hakas-Orus Tarihî-etnografik sözlük" adlı eserinde "İbe-

¹⁴ Azbelev S. N. *Otnoşeniya predaniya, legendy i skazki k deystvitel'nosti (s točki zreniya razgraniçeniya janrov)*, // *Slavyanskiy fol'klor i istoričeskaya deystvitel'nost'*. - M., Nauka, 1965. - s. 11-12.

¹⁵ *Slovar' inostrannykh slov*. - M., Russkiy yazık, 1986, s. 317.

ke”nin ezelki bir geçmiş zaman ve “obeke”nin köken anlamına geldiğini yazmıştır.¹⁶ Evvelâ “İbeke” ve “Obeke” terimleri yalnız bir kelime iken sonradan fonetik olarak değişime uğramıştır. Zamanla farklı anlamları bildiren terimlerin kökeninin önceden aynı olduğu günümüzde de açıkça fark edilmektedir. Dolayısıyla “İbekeçoooh” eski zamanlardaki Hakasların etnik memleketinde yaşamış ezelki bir halkın şecerelik anlatısı diyebiliriz. Öncelikle “İbekeçoooh” Hakasların içerisindeki Beltir, Kaçın, Sagay, Kızıl vs. kabile gruplarının ortaya çıkmasını ve “Hırgıs”, “Hooray” halkları hakkında anlatılan şecerelik efsanelerdir.

3. **Çayzançoooh**, “olağanüstü Baatırçayzan”ın bulunduğu nefesleri kesen konuya sahip efsanedir.¹⁷ Çayzançoooh örneğindeki efsanelere “İrtohçin”, Panyanhis”, “Abahaypahta”, “Köbirçinhis”, “Apreyçayzan” gibi efsaneler girmektedir. Bu kahramanları olağandışı tarihî insanlarla mukayese etmek imkansızdır. Onların belli bir tarihî dönemdeki yaşamını, başlarından geçirdikleri olayları incelerken kendi tarihî zamanlarındaki toplumun esaslarına, ideolojisine, düşüncelerine bakmak gerekmektedir. Bu bakımdan bu farklı tarihî kaynağı anlamak için ilk önce onu çözümlemek en doğrusudur.

4. **Haraçoooh**, sözlü anlatı ve vuku bulan olaydır.¹⁸ Hakasya’nın Rus hakiyetine girmesinden 1917 Ekim İhtilali’ne kadar ki zaman dilimindeki başlıca olaylar ve kahramanlar hakkındaki anlatıları içine alan şeceredir. Haraçooohlar hayal unsurlarından uzaktır. Çünkü bu anlatılardaki kahramanların soyları ile bazı olayların tanıkları vardır. Buna Haraçooohlara “Hashihuças”, “Payapun”, “Pigtoçak” gibi masallar girmektedir.

Hakas tarihî folklorunun türlerini tespit ederken tarihî şiirler hakkında az da olsa bahsedilmesi iyi olacaktır. Bu araştırmalarımızda tarihî şiirlerin bağımsız olarak yaşadığını fark edemedik. Hangi tarihî muhtevalı şiire rast geldiysek bunların çoğunun Kipçoooh metinlerinde olduğunu gördük.

Hakaslar arasında anlatılan tarihî folklorda baş kahramanlara dair şiirler söylenmektedir. Meselâ; “Hanzabeg’in Şiiri”, “Öcenbeg’in Hanımının Ağıdı”, “Siligool’un Hanımının Ağıdı” gibi eserler ile, Hakasların tarihî folklorundaki farklılıklara bakarak tarihî şiirleri kendi aralarında sınıflandırabiliriz. Tarihî şiirlerde nesir ve manzum karışık bir şekilde yer almaktadır.

Meselenin Tarihnamesi (istoriografiya). Hakas Tarihî Folklorunu iki tarihi döneme ayırabiliriz. Birincisi, Çarlık Rusya Dönemi (XVIII-XX.y.y. başı), ikincisi ise, Hakas ilçesinin kurulduğu döneminden (1923 yılı) günümüze

¹⁶ Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografiçeskiy slovar*. - Abakan, 1999. s. 30,76.

¹⁷ Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografiçeskiy slovar*. - Abakan, 1999.s. 221.

¹⁸ Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografiçeskiy slovar*. - Abakan, 1999. s. 221.

kadarki dönemi kapsamaktadır. Hakasya Rus hakimiyetine girdikten sonra bazı emeller için Ruslar bu bölgeyi inceleyip öğrenme çalışmaları başlatılır.

Özellikle Güney Sibirya'yı araştırırken II. Akademik Araştırma Gezisine (1733-1743) katılanlar: İ. G. Gmelin, Ya. İ. Lindenau, G. F. Miller, İ. E. Fişer büyük katkıda bulunurlar. Onların Sibirya bölgesindeki çok yönlü araştırmalarında Hakasların tarihî folkloru üzerine de bilgilere rastlanmaktadır. Meselâ; Krasnoyarski'de G. F. Miller tarafından Arin boyundan çıkan "Karı Abışka"dan Arinlere dair mit yazılmıştır.

G. F. Miller kendi eserinde Arinler boyuna dair ve onların yılanlarla yaptıkları mücadelede pek çok insanın hayatını kaybetmesini incederi inceye anlatmaktadır. Aynı zamanda G. F. Miller "Hiç kimse büsbütün bir halkın ortaya çıkmasını anlatan bu masalın konusuna inanmaz." diye yazmıştır. "Taraflı ve ihtiyatlı tarihçi"nin anafikrinden halkın eski bir tarihi dönemle alakalı hadiseleri anlatıp yazarken "esaslı deliller olmadıktan sonra yanlış yazmaktansa onun önceki gibi anlamsız olarak kalması daha iyidir" diye bir sonuca varabileceğimiz şüphesizdir. Biz buradan "sadece kendi özel beğenisini dikkate alıp" anlamlandırmadan kaçarak halkın sözlü eserlerine çok önem verme davranışının örneğini görürüz.¹⁹ Evvelâ; o zamandaki Arin dilini bilen ve eski efsanelerden haberdar olan adamdan yazılan folklorun örneği büyük bilimsel değere sahiptir. Daha sonra bu efsane N. F. Katanov²⁰ tarafından da yazılır ve Rusça tercümesi ile yayımlanır. İsteğimiz şekilde 1975 yılı biz de bu efsaneyi Sarlin Biko adındaki adamın ağzından alarak "Hooray Çonun Törelleri" adlı kitabımıza yazdık.²¹ Geziye katılanlardan diğer biri ise İ. G. Gmelin de iki şiirin metnini yazıp, bestelemiştir.²² Onların birisi Hakasya'da ünlü olan "Çanarhus" efsanesindeki "Çanarhus'un Hanımının Ağıdı"dır. Bu ağıdın asıl nüshası Almanca'daki çevirisiyle verilmiştir. Şiirin metni tam değildir. Parçalar halinde yazılmıştır. Böylece İ. G. Gmelin aracılığıyla bilimsel kaynaklarda Hakasların müzik kültürünün ilk örneği ün kazanmıştır.

1840 yılı M. A. Kastren Sibir'e bilimsel gezi düzenlemiştir. Fin bilgini Hakaslarda kahramanlık destanının olduğunu ilk defa belirtmiştir. Bu kahramanlık destanının örneği nesir olarak yazılmasına rağmen araştırmanın sonuçları bilimdeki ciddi bir yeniliktir. Hakas tarihî folklorik eserlerinin içinden M. A. Kastren Hanzabeg hakkındaki efsaneyi yazmıştır. Folklorik eserin esas

¹⁹ Miller G. F. *İstoriya Sibiri*. T. I. - M. - A., 1941. s. 196-1887.

²⁰ Katanov N. F. *Nareçiya uryanhaytsev (soyotov), abakanskiñ tatar i karagasov. //Obraztsi narodnoy literaturı tyurkskih plemen.* - SPb Ç.IX, 1907. s. 541.

²¹ Butanayev V. Y., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun törelleri.* - Abakan, 1996. s. 45-46.

²² Johann Yeorg Ymelin/ *Reise durch Sibirien.* - Yottingen. 1751. - s 171-172.

konusu aşağıdaki gibi: "Aksöök boyundan çıkan Hanzabeg Rus saldırılarına açıkça karşı çıkarak yaptığı mücadelede yenilir ve saklanmaya mecbur olur. Kendi çevresindeki bir adamın ihaneti sonucunda Rus ordusuna yakalanır, kaburgasından asılarak öldürülür."²³

Günümüz Hakas köylerinde günümüze kadar yaşlıların unutmuyarak söyledikleri Hanzabeg hakkındaki şiirler varlığını devam ettirmektedir. Sovyetler zamanında bu milli şiirde "Ruslar kasdediliyor" denilip, söylenmesi yasaklanmıştır. Evvelâ; M. A. Kastren tarafından yazılan bu kıymetli eser o dönemdeki asıl konusunu koruyup günümüze kadar ulaştı.

Sovyetler Birliği brokratları bulundukları görevlere bağlı olarak yerli halkın gelenek görenekleriyle az çok tanışmışlardır. Bunlardan G. İ. Spasskiy, A. P. Stepanov, N. S. Şukin, N. A. Kostrov vs. büyük etnografik eserler bırakmışlardır.

Minusin bölgesinin valisi N. A. Kostrov'un "Kızıl Tatarlar", "Minusin Tatarlarının Çaşoo-turmuşu cönündö oçerakter" adlı eserlerinde Hanzabeg, Taganahmatır hakkındaki tarihî anlatılar kısaltılıp verilmiştir.²⁴

XIX. asrın ikinci yarısındaki bilimsel araştırmalar meşhur bilgin, etnograf, dilci ve Türkolog W. W. Radloff ile alakalıdır. Onun Sibir bölgesinin araştırılmasında yaptığı katkı paha biçilmezdir. Bilge, kendi eserlerinde Türk halklarının geleneksel ziraatı, giyim kuşamı, yiyecek içeceği, aile bağları, dini inançları, etnik yapısı araştırılmakla birlikte onların zengin folklorik miraslarına da ayrıca dikkat çekmektedir. W. W. Radloff tarafından adlandırılan halkların dilindeki kahramanlık anlatılar yazarın çalıştığı transkripsiyonunun esasında ve edebi üslubu korunup yazılmıştır. Yazar özellikle kahramanlık destanlarına özen göstermiştir. Toplanan ve yayımlanan folklorik bilgilerde Hakas tarihî folklorunda yer alan türlere de rastlanmaktadır. W. W. Radloff tarihî efsanelerin bilgilerini, halkın ortaya çıkışını etnografik yönden araştırırken kaynak olarak kullanmıştır. Sagaylar içerisindeki "Kırgız" boyundan yazılan Yenisey Kırgızlarının Mançurya'ya sürülmesine ithaf edilen anlatılara dikkatimizi çekelim. Burada sürgünden kaçıp sağ kalan iki Kırgız kardeş, üç Sagay kardeş, Çoda ve İrgit neslinden birer kişi anlatılmaktadır. Yukarıda zikredilen efsaneye bakılarak Kırgıs, İrgit, Abakan'da Kırgız soyları olduğu sonucuna varılır.²⁵ 1863 yılı Hakasya gezisinin neticesinde çok zengin

²³ Kastren M. A. Puteşestviye Aleksandra Kastrena po Laplandiyi, Severnoy Rossii i Sibiri (1838-1844), (1845-1849). //Magazin zemlevedeniya i puteşestviy. - M., 1860. T.6. 4.2. s. 230.

²⁴ Kostrov N. A. Oçerki bita minusinskih tatar. //Trudi IV arheologičeskogo sēzda v Rossii, bışem v Kazani s 31 iyulya po 18 avgusta 1877. - Kazan', 1884. T.I. s. 108-148; Kostrov N. A. Kizil'skie tatari. // Moskvityanin. 1854, Kn.1. No 11. Otd. 5. - s 156.

²⁵ Radloff W.W. İzvestiye Sibiri. - M., 1989. s. 90.

folklorik bilgiler toplanıp W. W. Radloff'un "Obraztsy Narodnoy Literatury Tyurskih Plemen, Jivushih v Yujnoy Sibiri Djungarskoy stepi" (SPb., 1868.Ç.II) adlı temel eseri yayımlanmıştır. Araştırmacı Hakaslarda "şiir türündeki masallar, kahramanlık destanlar gibi epik manzumenin çok yüksek bir seviyeye ulaştığını" belirtmiştir. Yazar Türkçe konuşan halkların arasından derlenen pek çok folklorik malzemenin esasında karşılaştırmalı araştırmalar yapıp, Abakan Tatarları ile Kırgızların milli epik manzumesinin yakınlığına dair şu sonuca varmıştır: "Abakan Tatarları kendi masallarıyla manevi hayattaki ideal, temiz dünyayı oluşturmuştur ve bunu diğer Türkçe konuşan halklardan yalnız Kara Kırgızlarda görebildim."²⁶ Büyük Türkolog folklorik bilgilerin esasında Yenisey Kırgızlarının nesli olan Sayan-Altay ile Tanrı Dağlı Türklerin yakınlığı üzerine ilk görüşü söylemiştir.

Bilimler Akademisi ve Coğrafi Derneğinin görevi üzerine W. W. Radloff'un değerli öğrencisi, Petersburg Üniversitesinde mükemmel bir temel ilim alan genç Hakas bilim adamı N. F. Katanov Sibir bölgesinde ve Doğu Türkistan'da araştırma yapmak için görevlendirilmiştir. Dört yıl süren (1889-1892) aşırı yoğun bir çalışmanın neticesinde N. F. Katanov Sibirya ve Doğu Türkistan'da Türkçe konuşan halkların arasından dile ait, etnografik, folklorik bilgileri derlemiştir. Daha sonra Kazan Üniversitesinde profesör olduğu zaman yaz aylarında Yenisey Valiliğindeki Minusin bölgesine (1886-1889) bilgi toplamaya gitmiştir. N. F. Katanov'un bilimsel mirasına Hakas folklorunun bütün türleri girmektedir.²⁷ Günümüz Hakas halkbiliminin ilk Hakas bilgini ve Türkolog olan N. F. Katanov'un eserlerini hatırlamamak mümkün değildir. Folklorun halkın tarihinin araştırılmasındaki rolünü, kahramanlık manzumelerine dair bildirisinde kısaca açıklayarak: "kahraman ve kahramanlıklar hakkındaki destanlarda halkın tarihi, dini inançları, edep ahlağı, gelenek görenekleri üzerine pek çok ilginç olaylarla karşılaşırız." diye yazmıştır.²⁸ 1890'da N. F. Katanov Sagaylardan ilk defa Öcenbeg'e dair iki kısa Kıpçooh yazmıştır.²⁹ Öcenbeg ve onun uşağı Tashamatır'a dair Kıpçoohlar Hakaslarda geniş olarak yayılmış popüler eserler olarak bilinmektedir. Öcenbeg'i, özellikle Kızıl ve Kaçınler kutsal kabul edip bu milli kahramanın yaşadığı bölgeyi gururlanarak göstermektedirler. Ama bu destan Sagay ve Beltirlerde daha az yayılmıştır. Sayan-Altay'ın diğer Türkçe konuşan halk-

²⁶ Radloff W.W. *İzveat'ye Sibiri*. - M., 1989. s. 246.

²⁷ Katanov N. F. *Predaniya prisayanskikh plemen v prejniy delah i lyudyah*. - SPb, 1909. s. 267-268.

²⁸ Katanov N. F. *Zameçaniya o bogatirskih poemah minusinskih tyurkov* (Eniseyskaya guberniya), SPb, 1885. s. 5.

²⁹ Katanov N. F. *Nareçiya uryanhayskih (soyotov), abakanskiy tatar i karagasov. //Obraztsy narodnoy literatury tyurkskih plemen*. - SPb, Ç. IX, 1907. s. 469-488.

larında böyle konuya sahip eserlere rastlanmamaktadır. Herhalde Öcenbeg hakkındaki efsane Hakasların etnik, genel ve geçmiş tarihiyle ilişkilidir.

Geçmiş asırlardaki Hakas efsaneleri hakkındaki bilgiler 1884 yılı Minusin bölgesinde bulunan P. Ye. Ostrovskih'in raporunda da yansıtılmıştır. Masalcı Agola Dobrova'nın ağzından yazılan efsanede Kaçınlerin kökeninin, Sibiryalı Tatarlar ve Küçümhan ile ilişkili olduğu anlatılmıştır. Günümüz tarih ve etnografya biliminde Kaçınlerin Kaç Yeri'ne Ertiş tarafından geldikleri teyit edilememektedir. Dolayısıyla masalcının anlattığı bilgilere eleştirel bir gözle bakılması gerekmektedir. Araştırmacı bu konu üzerine kendi görüşünü söylememiştir. Bunun ilginç yanı ise bu efsanenin başında araştırmacı aşağıdaki gibi bir açıklamada bulunmuştur: "Kaçınli A. Domojakov'un açıklamasına göre masalarda "HanzaBih" ile "OjyanBih" son prens olarak anlatılır."³⁰ Elbette Hakas tarihi folklorunun gerçek kahramanları "HanzaBih" ile "OjyanBih" in araştırmacının ilgisini çekmemesi çok üzücüdür. P. Ye. Ostrovskih'in eserinde Arınler üzerine de mit bulunmaktadır. Bu bilgi G. Miller'in yazdığıyla karşılaştırılarak kısaca verilmiştir. "Byuryut ve Kaksat" (Hasha-B.İ.)³¹ boyları hakkındaki şecerenin içeriği orjinaldir. Bu şecerede zikredilen soyların asıl soylar olduğundan ve zamanın şartlarına göre köken bakımından birinin diğerine üstün gelmesinden bahsedilmektedir. İşte bu şecereyi Sıgan Domojakov'un ağzından yazdık ve 1996'da yayımlanan "*Hooray Çonnın Torelleri*" adlı eserde yer almıştır.³² Büyük bir ihtimalle Haska ve Burut soylarının Kırgızların önceki yönetilen gruplarla bir ilişkisi bulunmaktadır. Bu şecere bilgisi geçmiş zamanlardaki soyların kendi aralarında üstünlük için mücadelelerinden bahseder.

Sibirya halklarının araştırılmasında milliyetçiler ile siyasi sürgünde olanlar da katkıda bulunurlar. Hakas kültürünün her türlü kollarını D. A. Klements, F. Ya. Kon, Ye. K. Yakovlev araştırmıştır. Ye. K. Yakovlev "*Bıvalşını Minusinskih İnorodtsev*" adlı eserinde Hanzabeg, Öcenbeg ve benzerleri hakkındaki efsanelerin farklı varyantları yer almaktadır.³³ Bilgilerin Rusça parçalar halinde yazılması bilimsel değerini düşürmüştür. O zamanda Ye. K. Yakovlev folklorik materyaller ile çalışırken farklı türlerden bilgi verenlerden "şiirin bir satırı, hata bir sözü bile atılmayan stenografik netliği" istenildiğin-

³⁰ Ostrovskih P. E. Etnografiçeskie zametki o tyurkah Minusinskogo kraya. (Otçet o poezdke 1894 g.). // *Jivaya starina*. Vıp. III-IV. - SPb, 1895. s.299.

³¹ Ostrovskih P. E. Etnografiçeskie zametki o tyurkah Minusinskogo kraya. (Otçet o poezdke 1894 g.). // *Jivaya starina*. Vıp. III-IV. - SPb, 1895. s. 302.

³² Butanayev V. Y. Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri*. - Abakan, 1996. s. 39-40.

³³ Yakovlev E. K. «Bıvalşına» minusinskih inorodtsev. // *Jivaya starina*. Vıp. 1-4. 1902. s. 3.

de farklı bilgi vericiler bu pürizm ile ayrılmaz" denen önemli gözlemini anlatmıştır.³⁴

1917 Ekim İhtilali'ne kadarki tarihnameye Hakaslı yetenklî bilgin, Türkolog S. D. Maynagaşev'in eserlerini tetkik ile sonlandırıyoruz. S. D. Maynagaşev âlim, etnogaf, hukukçu, toplumsal girişimci gibi çok yönlü yetenek sahibidir. Orta ve Doğu Asya bölgelerini araştırma üzerine Rus komisyonunun görevlendirilmesi ile etnografik bilgileri toplamak amacıyla 1913 ve 1914 yılları Hakasya'ya iki defa gelmiştir.³⁵ Bu araştırmaların sonucunda çok ilginç etnografik ve dille ilgili malzemeler derlenmiştir. Kırgızlar hakkında şiirler, Koybal boyunun ortaya çıkmasına dair şecereyle ilgili bilgiler toplanarak yazılmıştır. Evvelâ Koyballardan başka dilde konuşan "Kistim" adındaki boyun (Çalkınların soyu) olduğunu ilk defa tespit etmiştir. Efsanede Koybalların "Ço?may" diye adlandırılan başka bir boyunun ormanlık bölgelerden geldiğinden, bu boyun halkı ineği ilk defa gördüklerinde korkarak kaçıp ağaca çıktıklarından bahsedilmektedir. Yazarın "*Zapiska o Sobiraniî Ustnîkh Literaturîkh Proizvedeniy u Minusinskih İnorodtsev*" başlıklı eserinde folklorik eserlerin edebî değerini belirtip bazı türlerin tarihî bir biçimde olduğunu yazar: "Minusinli halkların kendi tarihi vardır, ama bu tarihte günyüzüne çıkarılması gereken pek çok şey vardır, ... pek çok kaynak dönemlerde gizli saklı kalmış sırları çözecektir. Eski destanlardaki geçmiş dönemler hakkındaki bilgilerin bu konuda önemli rol oynadığı tartışılmazdır".³⁶ Âhir kelâm folklorik malzemeleri tarihî açıdan araştırmanın güncelliği hakkındaki gerçek bilimsel durumunu iyice belirtmek istiyoruz. Bu özelliği günümüzde de önemini yitirmemiştir. S. D. Maynagaşev'in bilimsel yaşamına yön vermiş ve bunun aracılığıyla Hakasların folklorik zengin mirasından haberdar olan tarihçi profesör N. N. Kozmin efsanelerden tarihî kaynak olarak istifadenin gerekliliğini dile getirip, "bu konuda halk folklorunu derleyip korunması üzerine pek çok çalışma beklemektedir. Bu bakımdan Minusinli halkın yeni genç aydın tabakanın ilgisi çekilmelidir" diye belirtmiştir.³⁷

³⁴ Yakovlev E. K. «Bival'shina» minusinskih inorodtsev. // *Jivaya starina*. Vıp. 1-4. 1902, s. 3.

³⁵ Moynagaşev s. D. Otčet po poezdke k turetskim plemenam Minusinskogo i Açinskogo uyezda Eniseyskoy gubernii letom 1914. *İzvestiya Russkogo komiteta dlya izučeniya Sredney i Vostochnoy Azii v istoričeskom, arheologičeskom i etnografičeskom otnoşeniyah*. Ser.P. No 3. - Petrograd. 1914. s. 108-115.

³⁶ Aran (Sankt-Peterburg) F. 142. Op. 2, d. 53. s. 1; A. N. Gladışevskiy. Stepan Dmitrievič Moynagaşev. 1886-1920. *Oçerk o jizni i deyutel'nosti*. - Abakan, 1999. s. 59.

³⁷ Koz'min N. N. İstočniki dlya izučeniya Minusinskogo kraya. // *Sibirskie zapiski*. No 3. - Krasnoyarsk, 1917. s. 92.

İkinci dönem ise Hakas bölgesine Sovyetler Birliği'nin yerleşmesiyle (1923) başlamıştır. Bu dönemin özelliği Hakasya'da yerli aydınların hareketiyle Hakas edebi dilinde folklorik eserlerin yayınlanmasıdır. Kıpçoooh metinleri kitap olarak ilk defa 1940 yılında basılmıştır.

Sayan-Altay Türklerinin etnografyası, dili ve folkloru üzerine pek çok bilgiler 1920-1923 yılları yetenekli araştırmacı N. P. Dırenkova tarafından derlenmiştir. Onun halkbilimiyle ilgili yazdığı eserler içerisinde asıl dikkati Şorların milli eserleri üzerine çekmiştir. Ama bilimadaminin bilimsel miraslarından Hakas folklorunun örneklerini de görebiliriz. Bizim ilgimizi çeken konular üzerine yazar tarafından Kırgızlar hakkında efsaneler, Sagay boyunun ortaya çıkması, Hobiy boyunun dağ için kurban kesmesi gibi bilgiler yazılmıştır. "Şor Folkloru" başlıklı temel eserinin önsözünde yazar onun tarihî kaynak olmasının ilgisini çektiğini belirtir: "Şorların geçmiş tarihini, toplumsal olarak ortaya çıkmasını, misyonunu araştırırken milli yaratıcılıktan, özellikle şecere, efsane ve destanların önemi büyüktür".³⁸ Böylece N. P. Dırenkova halkın geçmiş tarihini araştırırken kaynak olarak folklorik malzemeye büyük önem vermektedir.

1944 yılı Hakas dili, edebiyatı, tarihi "Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nün" açılışıyla Hakas folklorunun araştırılmasında yeni bir ivme kazanıp, milli sözlü edebiyatın örnekleri genel bir amaç çerçevesinde araştırılmaya başlanmıştır. Yeni bilgileri derleme amacıyla folklorik geziler düzenlenir. Yetenekli masalcıları bulma faaliyetleri tertip edilir. Çathançılar*, masalcılar için toplantılar yapılır. Hakas NİİYALİ araştırma görevlileri, mesleğine sevdalı olanlar V. İ. Domojakov, M. İ. Borgoyakov, D. S. Çankov, T. G. Taçeyeva, U. N. Kirbijekova, K. M. Pataçakov, V. Ye. Maynagaşeva, P. A. Troyakov, V. Ya. Butanayev unutulmaz işler yapmışlardır. Edebiyat Bölümü Başkanı V. İ. Domojakov'un yazdığı bilgileri özellikle niteliğiyle farklılık göstermektedir. "Hakas Çonnın Nımahtarı" adlı iki eser yayımlamıştır. Bundan başka Hakasların oynadığı milli sözlü eserler de yazmıştır. Bunlar günümüzde HakNİİYALİ El Yazmalar Vakfında muhafaza edilmektedir.³⁹

1950-1960 yıllarında folklorcu T. G. Taçeyeva tarafından pek çok kapsamlı bilgiler toplanmıştır. Yazar tarafından kahramanlık destanlarıyla beraber Hakas masalları, mitleri, efsaneleri, toplanmış ve bunların bazıları yayımlanmıştır.⁴⁰ HakNİİYALİ Edebiyat Bölümü Başkanı, edebiyatçı U. N. Kirbijeko-

³⁸ Dırenkova N. P. *horskij fol'klor*. - M. - L., 1940. s. 5.

* Çathayı (çatha bir müzik aleti) çalan kişidir.

³⁹ *Alıptıg nımahtar*. - Abakan, 1951; *Hakas çonnın nımahtarı*. - Abakan, 1956. Haks.

⁴⁰ *Altın Arıg*. Abakan, 1958; *Aydolay*. - Abakan, 1959; *Hakas çonnın kip-çoohtarı, nımahtarı*. Abakan, 1960.

va olağanüstü masallarla beraber Hakas folklorunun küçük türleri üzerinde araştırmalarda bulunmuştur. Yazar masal dışında Moğollar dönemi eserlerinden olan Arıhpaytaycı'nın oğlu hakkındaki efsaneyi yazmış ve yayımlamıştır.⁴¹

Hakas soy ve boy sınıflarının ortaya çıkışını yazan Hakas etnograf K. M. Pataçakov'un araştırmalarında tarihî şecerelerinden bolca faydalanmıştır.⁴² Herhalde yazar kendi akademik görevlisi profesör L. P. Potapov'un etkisi altında kendi kökenine mensup olan "Beltir" soyunun adını bu soyun yaşadığı Matur nehri mültekası arasında ilişki kurmuştur. Gerçekten Beltirlerin şecereî bilgilerinde "Piltir" (Melez) kelimesini tam olarak açıklamak gerekirse "Moğollar ile melezleşmiş" anlamına gelmektedir.⁴³

Türkolog M. İ. Borgoyakov bilimsel araştırmalarında folklorik malzemelerden bolca faydalanmıştır.⁴⁴ "*Voprosi Etnogeneza Hakasov XVI-XVIII vv. İstoriçeskiye Predaniya*" adlı eserinde Hakas-Minusin havzasında yaşayan yerli halkının hayatındaki tarihî hadiseler, tarihî efsanelerde (Kipçoohlarda) zengin Hakas folklorunda Kırgızların zorla Mançurya'ya sürülmesi, onların tekrar kaçması, diğer memleketlerle olan mücadeleler vb. yansıtılmaktadır.⁴⁵ Folklorik ve dile ait belgelerin esasında yazılan eserlerinde yazar Hakasların kültür mirasının temelini açıklayıp Orta Çağdaki Kırgızlar ile onların zengin kültürüyle ayrılmaz ilişkide olduğu sonucuna varmıştır.

Folklorik zengin miras toplanırken bilimadamlarıyla beraber hocalar, yazarlar, gazeteciler de katılmışlardır. Bunlar, yetenekli genç yazar V. Ye. Ugdıjekov, hocalar N. S. Teneşev, N. V. Amzarakov, N. M. Ulturgaşev, gazeteci İ. F. Spirin, Abakan Milli Üniversitesinin hocası İ. V. Kokov gibi halk yaratıcılığının gerçek değerini bilenler HakNİİYALİ El Yazmalar Vakfının oluşmasına büyük katkıda bulunmuşlardır. Toplanan kaynakların esasında ciddi bilimsel eserler oluşturulmuştur. İlk sırada 1972 yılında yayımlanan M. A. Ungvitskaya ile V. Ye. Maynagaşeva'nın "*Hakasskoye Narodnoye Poetiçeskoye Tvorçestvo*" adındaki monografisini belirtmek gerekir.⁴⁶ Hakas folkloru üzeri-

⁴¹ *Tas çurek (hakasskie skazki)*. - Abakan, 1969. s. 21-24.

⁴² Pataçakov K. M. *Rodovoy sostav i narodniye predaniya o proishojdenii bel'tırov*. // Zap. HakNİİYALİ. Vıp. VII. Abakan, 1959. s. 127-134.

⁴³ Butanayev V. Y, Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri*. - Abakan, 1996. s. 73.

⁴⁴ Borgoyakov M. İ. *Etyudi po toponimike Hakasii*. // Zap. HakNİİYALİ, Vıp. XVIII. Abakan, 1973, No 2. s. 32-42.

⁴⁵ Borgoyakov M. İ. *Voprosi etnogeneza hakasov XVII-XVIII vv. i istoričeskie predaniya*. / /Uç.zap. HakNİİYALİ. Vıp. XIX. - Abakan, 1974. No 5. s. 122.

⁴⁶ Ungvitskaya M. A., Moynogaşeva V. E. *Hakasskoe narodnoye poetičeskoe tvorçestvo*. - Abakan, 1972.

ne tefrika edilen bu ilk eserin yazılması Hakas halkbilimi için büyük bir başarı olmakla birlikte buradaki öğrenciler için de eşsiz bir kaynaktır.

Araştırmacılar tarafından tarihî eserlerle birlikte Hakas folklorunun bütün türlerini kapsayan bilimsel araştırmalar düzenlenmektedir. M. A. Ungvitskaya'nın kalem oynattığı ve bizi ilgilendiren bölüm "*Geroiko-İstoriçeskiy Epos Kipçooş Perioda Mongolsko-Cungarskih Zavoyevaniy*" (XIII-XVII y.y.) diye adlandırılmaktadır. Elimizdeki malzemelerin esasında halkbilimciler Tashamatır (Ocenbeg), Sibdey ve Sibe, Kötenhan, Abahaypahta, İrtohçın gibi kahramanlar hakkındaki Kipçooşları tahlil etmiştir. Tarihî anlatıların değişik dönemlerini araştırdıktan sonra, M. A. Ungvitskaya bugünkü Hakasların Yenisey Kırğızlarıyla etnogenetik benzerliği olduğu sonucuna varmıştır.

Halkbilimindeki pek çok karışık konuların biri ise milli sözlü edebiyatın türlerini tespit etme ve onları sınıflandırmadır. Bölümün yazarı M. A. Ungvitskaya Hakas tarihî folkloru türlerine kendi sınıflandırmasını ve açıklamasını yazmıştır. "Kipçooş" terimi aracılığıyla Hakas destancıları tarihî şecereler ve şiirleri, ... mit ve masalları çözümleyebileceğini dile getirmiştir.⁴⁷ Gerçekten biz yukarıda bunları sınıflandırmaya çalıştığımızda Kipçooşlar efsaneleri, mitleri, genel ve bütün masal dışındaki nesirleri bildirdiğini belirtmedik. M. A. Ungvitskaya şöyle der: "Moğol-Cungar istilası döneminde folklorda yeni türler oluştu. Onlardan birisi de manzum şeklindeki efsaneler, yani Kipçooştur. Bunu kahramanlık-tarihî destanlar diye adlandırabiliriz. İkincisi ise nesir türündeki efsanelerdir. Bunlara da Kipçooş denir."⁴⁸ Bu yeni türden bahsettikten sonra, yazar tarihî efsanelere kendi sınıflandırmasını yapar: "Tarihî efsaneler (Kipçooş) aynı kökenden değildir. Bunlar ikiye ayrılmaktadır: kahramanlık-tarihî efsaneler (mensur ve nesir türünde olanlar) ve kısa tarihî efsaneler (tamamı nesir şeklinde olanlar). Halk arasında bunlar birbirinden ayrılmazlar. İkisi de Kipçooş, yani efsaneler diye adlandırılır."⁴⁹ Bunun haricinde eserde mezkur türlerin farklılıklarına ve benzerliklerine bakılmaktadır. Bunun üzerine boyuna durmaya gerek yoktur. Fakat yazarın önerdiği yeni tür kahramanlık-tarihî destan hakkındaki görüşüne ve onun ikinci bir türü olan kısa tarihî efsaneleri terim olarak bir netliğe kavuşturmak lazımdır.

⁴⁷ Ungvitskaya M. A., Moynogaşeva V. E. *Hakasskoe narodnoe poetičeskoe tvorčestvo*. - Abakan, 1972, s. 142.

⁴⁸ Ungvitskaya M. A., Moynogaşeva V. E. *Hakasskoe narodnoe poetičeskoe tvorčestvo*. - Abakan, 1972, s. 141.

⁴⁹ Ungvitskaya M. A., Moynogaşeva V. E. *Hakasskoe narodnoe poetičeskoe tvorčestvo*. - Abakan, 1972, s. 144-145.

Bizim fikrimize göre "şiiir türündeki efsane"lere başlı başına bir tür olarak bakmaya gerek yoktur. Çünkü bunlar yalnız iki tanedir. Birincisi "Tashamadır" masalcı P. V. Kurbiyev'in,⁵⁰ ikincisi "İrtöhçin" S. P. Kadışev'in⁵¹ ağzından yazılmıştır. Bunların şiiir türündeki varyantları ile birlikte nesir türündeki metinleri de vardır. Zikredilen masalcılara sıradan destancılar olarak bakarak davranmak doğru olmaz. Bu adamlar kendi halkı tarafından bilinen ve usta kişilerdir. Hakas inançlarına göre onlar "Eelighayçılar", yani boğazla söylenen şarkıların koruyucularıdır. Yetenekli masalcıların yaratıcılığının neticesinde bu efsanelerin nesir türündeki metinlerinin şiiire çevrilme ihtimali vardır. Şiiire benzeyen bu ilk efsane şeklindeki iki eser ile son bulmaktadır. Bu efsaneleri incelediğimizde klasik kahramanlık destanlarından pek çok yönden ayrıldığı tespit edildi. Bunu araştırmacı da belirtmiştir.⁵² Belki M. A. Ungvitskaya folklordaki bu değişik şekli yeni tür zannedip, onu kahramanlık-tarihî destan olarak kabul etmiştir. Gerçekten bu türün bazı halkların folklorik milli eserlerinde de rastlanıldığı bilinmektedir. Bunlara Ukrayna toplulukları, Güney Slavyanların Gayduk şiiirleri, Kuzey Kafkas halklarının kahramanlık-tarihî destanları vb. girer. Lakin bu halklarda da Hakaslardaki gibi destan son şekline ulaşmamıştır. Bize göre Hakaslar da kahramanlık-tarihî destanın olduğu fikri doğru değildir. Bu sonuca dayanacak olursak monografyadaki tarihî efsaneleri sınıflandırma önemini yitirecektir. Çünkü yazar tarafından birbirinden ayrılan bu iki tür -"kahramanlık-tarihî" ve "kısaca tarihî efsaneler"- masal olmayan nesrin yalnız bir türüdür.

Halk bilimci P. A. Troyakov'un eserlerinde olağanüstü masallar ve kahramanlık destanları üzerinde durulsa da, azda olsa Hakasların Kipçoohtarına da değinilmiştir.⁵³ Halkbilimci "mitler, efsaneler ve masallar halkın hafızasında, sözlü anlatıcıların eserlerinde muhafaza edilmektedir" diye yazmaktadır.⁵⁴ "XV-XVIII. asırları arasındaki tarihî olaylar Hakas folklorunda öncelikle onun efsanelerinde yansıtılmıştır. Bu efsaneler milli ittifakların kurulduğu ve boylar arasında mücadelelerin olduğu zamanlardaki yeni epik yapıt-

⁵⁰ Tasha Matir. *İstoriçeskaya legenda*. - Abakan, 1962.

⁵¹ Hakas çonnın kip-çoohtarı, nimahtarı. - Abakan, 1960. s. 9-41.

⁵² Ungvitskaya M. A., Moynogaşeva V. E. *Hakasskoe narodnoe poetičeskoe tvorčestvo*. - Abakan, 1972. s. 146, 151.

⁵³ Hakas çonnın kip-çoohtarı, nimahtarı. - Abakan, 1960. (sm. ssilki No 55-57).

⁵⁴ Mifi i legendi hakasov. - Abakan, 1995. s. 4-5; *Hakasskie narodnie skazki, predaniya i legendy*. - Novosibirsk, 1974. s. 5.; Troyakov P. A. *Geroičeskij epos hakasov i problemi izučeniya (issledovanie i prilozhenie)*. - Abakan, 1991; On je. K voprosu ob etnogeneze hakasov po materialam legend. // *Etnogenez narodov Severnoy Azii*. - Novosibirsk, 1989.

ların ilkidir.”⁵⁵ Ama araştırmacı Hakas Kıpçoohlarının tarihî içeriğini derinlemesine incelememiştir. Hatta P. A. Troyakov’un eserlerindeki Oyrat hükümdarı Amursana hakkındaki efsane (varyantları: “Haldama”, “İrsulan”, “Sora”, “Hansuna”) ve masal parçalarına bakılması bizi hayrette bırakmaktadır.⁵⁶ Saygıdeğer yazar “han oğlunun öldürülmesi”nin ve daha sonra “kurtarıp sağ kalması”nın tarihî damarını bulmaya çaba göstermiştir. Ondan sonra araştırmacı V. Ya. Propp’un “*Olağanüstü Masalın Tarihî Damarları*” adlı eserdeki “han çocuklarının uzaklaştırılıp büyütülmesi”nin bir çok nüshasını karşılaştırmıştır.⁵⁷ Maalesef folklorik eserlerde bu türü tam olarak ayıramayan araştırmacı henüz araştırmasının başında yanılgıya düşmüştür. Bu efsanenin XVIII. asrın ilk yarısındaki gerçek tarihî olaylara dayandırıldığı ve kahramanlarının herkes tarafından bilinen tarihî kişiler olduğunu tespit ettik. Hakasların folklorik mirası “Günay Sibirya’nın Türk-Moğol halklarının epik eserlerinden ve eski zamanlardan beri birlik olan Sayan-Altay Bölgesel Sistemi”nden oluşmaktadır.⁵⁸

Böylece XVIII. asrın ilk yarısından günümüze kadar Hakasların folklorik mirasının araştırılmasında araştırmacılar büyük çabalar sarf ettiler. Pek çok folklorik kaynak yayımlandı ve Hakas folklorunun türlerinin bazıları araştırıldı. Buna rağmen mezkur başarılar ile birlikte Hakas Tarihî Folklorunu araştırırken derlenen eserler günümüze kadar yok idi.

Kaynakların esası. Araştırmamızın esas kaynağını otuz yıldan fazla zaman dilimi içerisinde Hakas Cumhuriyeti’nde yaşayan masalcıların ağzından yazdığımız etnografik saha malzemeleri oluşturdu. Bizim kendi arşivimizde tarihî folklorun her türlü varyantlarında üç yüzden fazla eser bulunmaktadır.

⁵⁵ Troyakov P. A. Nekotorie voprosy izučeniya hakasskogo eposa. // *Voprosi hakasskoy filologii*. - Abakan, 1962. s. 127.

⁵⁶ Troyakov P. A. Motiv zakapivaniya hanskogo sina v hakasskih skazkah. // *Uç.zap. HakNiİYALİ. Vip.HR/*. - Abakan, 1970. s. 138.

⁵⁷ Troyakov P. A. Motiv zakapivaniya hanskogo sina v hakasskih skazkah. // *Uç.zap. HakNiİYALİ. Vip.HR/*. - Abakan, 1970, s. 143.

⁵⁸ Butanayev V. Ya. K istoričeskoy etnonimike hakasov (termin «Hooray»). // *İstoričeskaya etnografiya. Vip.Z. L.*, 1985. s. 25-29; Ob etnogenetičeskih svyazyah hakasov s eniseyskimi kirgizami (po materialam hakasskogo istoričeskogo fol'klora). // *Etnogenez i etničeskaya istoriya tyurkoyazyčnıx narodov Sibiri i sopredel'nıx territoriy*. - Omsk, 1979. s. 149-152; K voprosu o sotsial'noy strukture srednevekovogo obşestva hakasov po dannım istoričeskogo fol'klora. // *İz istorii Sibiri*. - Tomsk, 1976. Vip. 21. s. 201-207; Voorrenie i voyennoye delo hakasov v pozdnem srednevekov'e (po materialam fol'klora). // *Voennoe delo drevnih plemen Sibiri i TSentral'noy Azii*. - Novosibirsk, 1981. s. 188-197; Hakasskiye narodniye nazvaniya istoričeskikh pamyatnikov. // *Voprosi drevneyşey istorii Yujnoy Sibiri*. - Abakan, 1984. s. 127-135; İstoričeskaya sud'ba eniseyskih kirgizov po dannım fol'klora narodov Yujnoy Sibiri. // *Voprosi etničeskoy istorii kirgizskogo naroda*. - Frunze, 1989. s. 66-77.

Yukarıda zikredildiği gibi önemli, etkili 136 Kıpçooh Hakas dilinde "Çirim Tamırları" ve "Hooray Çonnın Törelleri" adındaki iki eser olarak yayımlandı. Onların çoğu "Lenin Çolu" adlı resmi gazetede 1991-1996 yılları neşredildi. Ama zikredilen Kıpçoohların biri bile Rusça'ya çevrilmemişti. Dolayısıyla bu eserler Rusça'ya ilk defa teklif edildi. "Çanarhus" ve "Abahaypahta" adlı eserler "Kolçan Serdeçnıh Strel" başlıklı kitaba alınıp, kelime kelime çevirdiğimiz metnin temelinde şair A. V. Prelovskiy tarafından şiir şeklinde basılmıştır.⁵⁹

XX. asrın başına kadar Hakas halkının kendi yazısı olmamıştır. Bunun yanında masalcılar, hayçılar bu tarihî milli eserlerin birer muhafazakarlarıdır. Bilimsel gezi zamanlarında Hakas folklorunu çok iyi bir biçimde bilen kişiler arasında karşılaştırma yapıp onların ağızından değerli bilgileri yazmanın seyrek rastlanılabilecek mutluluğuna eriştik. Onlar: S. P. Kadışev, Ustaprok Yangulov, P. A. Domojakov, P. Çebodayev, N. Ye. Çusteyev, Ye. N. Kulagaşeva gibi pek çok masalcılardır. Biz bu yetenekli kişilere minnetdarlığımızı birdiririz.⁶⁰ Maalesef ismi zikredilen masalcıların çoğu vefat etti. Dolayısıyla "Hakas köylerinde folklor geleneğinin aşağı yukarı unutulduğu zamanımızda topladığımız bilgilerin değeri gitgide daha da artmaktadır" diye düşünüyoruz.

Biz bu yapıtı yazarken saha malzemeleri dışında Hakas folkloruna ait malzemeleri kapsayan kaynaklardan bildiklerimizi inceden inceye inceledik.

Destanlar ile efsanelerin Hakas dilindeki metinleri Türkolog W. W. Radloff tarafından 1863-1864 yılları yazılmıştır.⁶¹ Maalesef W. W. Radloff'un yayımlanan eserinde Kıpçooh'tan yalnız "Sunamatır" vardır. Onu anlatan masalcının adı ve soyadı yazılmamıştır. V. Ya. Butanayev'in incelemesinde bu masalcı Katunça Kicinayev olduğu tespit edildi. Onun torunu V. Ya. Kicinayeva'nın söylediklerine göre Hayçı Katunça (tevellüdü 1810) W. W. Radloff'a "Torontoyhan" destanını ve ünlü tarihî anlatı "Sunamatır"ı anlatmıştır. Usatlığı yüzünden bir deste kadife çiçeğiyle tebrik edilmiş ve komuzunu eline alarak resim çekilmiştir.⁶² Kicinayev ailesinin soyu Kırgızlara dayanmaktadır.

⁵⁹ Butanayev V. Ya. Sravnitel'no-istoričeskij podhod v izučeniye vzaimo svyazey fol'klora tyurko-mongol'skih narodov Sayano-Altaya. // *Naučno-obrazovatel'nyj jurnal*. - Abakan, No 2, 1995. s.70. -^a

⁶⁰ Butanayeva İ. İ. Çanarhus; Abahay-Pahta. // *Kolçan serdeçnıh strel. Lyubovnaya lirika, geroičeskie skazaniya i legendy o lyubvi sibirskih tyurkov v zapisyah XIX - XX vekov*. - Krasnoyarsk, 1995. s. 261-291.

⁶¹ Butanayev V. Y., Butanayeva İ. İ. *Çirim tamırları*. Abakan, 1982; Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın törelleri* - Abakan, 1996.

⁶² Butanayev V.Y., Butanayeva İ. İ. Hakasskoe skazanie o knyaze Silig-oole i ego pohode na Kuznetskiy ostrog. // *Çteniya pamyati E.F. Çistyakova (k 70-letiyu so dnya rojdeniya)*. 4.1 - Novokuznetsk, 2000. s. 43-46;

Bu bakımdan W. W. Radloff'un yazdığı "Sunamatır"ın varyantında Yenisey Kırğızlarının Oyrot yöneticileriyle olan mücadelelerinde Kırğızların zorla Cungarya'ya göç ettirilmesinin sebepleri üzerinde pek fazla durulmuştur.

Başka bir ünlü Türkolog W. W. Radloff'un öğrencisi profesör N. F. Katanov uzun yıllar Hakasya üzerine yaptığı araştırmalarında "Abakan Tatarları"nın milli edebiyatı üzerine pek çok malzeme toplayarak bu malzemeleri 1907 yılı Peterburg'ta yayımlanmıştır.⁶³ Kitapta Hanzabeg'in imparatorluklara karşı mücadelesini yansıtan Kıpçooğ'un varyantları vardır. Öcenbeg'e dair kısa anlatılar, Kötenhan ve Ahkøbök adlarındaki yöneticiler hakkında XVII. asrın Oyrot olayları arasında bulunmaktadır. Tarihî folklorun çoğu bölümünü Hakas boylarının (özellikle Beltir boyu) kökeni hakkındaki şecereler tanzim etmiştir. 1963'te N. F. Katanov'un folklorik malzemeleri Hakas NİİYALİ tarafından kitap olarak yeniden yayımlanmıştır.⁶⁴

XX. asrın başında Hakas-Minusin bölgesinin etnografyasını araştıran B. K. Yakovlev eserinde Hanzabeg'in kahramanlığı ve yiğitliğine "Yujenye ve onun oğlu Çapa" dair orta büyüklükte bir konu ilave etmiştir.⁶⁵

Sovyetler Birliği döneminde Hakas yazısı oluştuktan sonra folklorik metinlerin yer aldığı bir kaç yazma ortaya çıktı. Bunların içinden "*Hakas folkloru*"nun⁶⁶ iki baskısını belirtmeliyiz. Bu yazmalarda "Hanzabeg'e dair anlatı", "İrtohçın", "Çanarjus" efsaneleri, Öcenbeg'e dair masal, onun oğulları Sibeçek ve Sibdeyek, Sıba ve Sıgla vb. yer almaktadır. 1955 yılı "*Hakas Halk Masalları*" adlı kitapta B. Balter tarafından edebi yönden tekrar gözden geçirilip Öcenbeg hakkındaki tarihî destanın bölümleri ilk olarak Rusça yayımlanmıştı.⁶⁷ Ama folklorun önem kazandığı o dönemde devlet sınırlandırmalarının neticesinde tekrardan düzeltme yapılarak Öcenbeg'in sosyal statüsünü değiştirilmiş ve Öcenbatır olmuştur. Sonuç olarak milli kahramanlar ve beyler sınıfından değil, sıradan asker tabakasından çıkan kahramana dönüşmüş-

Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. Hakasskie skazaniya ob oy ratskih pravatelyah (XVIII v.). // *Problemy istorii i kul'tury kochevny tsivilizatsiy Tsentral'noy Azii*. T 1. - Ulan-Ude, 2000. - S313-318; Butanayeva İ. İ. Predaniya o Hanza-bege. // *Etnografiya narodov Sibiri i Mongolii*. - Ulan-Bator - Ulan-Ude, 2000. - s. 245-256.

⁶³ Kolçan serdecnih strel. Lyubovnaya lirika, geroicheskie skazaniya i legendy o lyubvi sibirskih tyurkov v zapisyah XIX - XX vekov. - Krasnoyarsk, 1995.

⁶⁴ Spiski skaziteley privedeny na poslednih stranitsah ukazannyh sbornikov.

⁶⁵ Radloff W.W. *Obraztsy narodnoy literatury tyurkskih plemen, jivushih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy stepi*. - S.P. - SPb.

⁶⁶ M. R. Bainova'nın anlattığına göre 1940'ta doğmuş ve annesi tarafından Katunçi Kicinaev'in torundan torunudur.

⁶⁷ Katanov N. F. Nareçiya uryanhaytsev (soyotov), abakanskih tatar i karagasov. // *Obraztsy narodnoy literatury tyurkskih plemen* SPb., 1907. Ç. IX.

tür. Kitabın bilimsel araç gereçlerinde gösterilen hususi işaretlerden Ocenbeg hakkındaki folklorik eserin âmâ masalcı P. A. Domojakov tarafından yazıldığını fark etmekteyiz. Daha sonraları 1973'te bu masalcının ağzından Ocenbeg'e dair Kipçoooh ile başka bir kaç destanı yazdık. Hakas tarihî folklorunun eserlerinin büyük çoğunluğu P. A. Troyakov ile T. G. Taçeyeva'nın genel düzeltmelerle Hakas dilinde yayımlanmıştır. "*Hakas Efsaneleri ve Masalları*" adlı kitaba girmiştir.⁶⁸ Bu eserde şecereler, Kötenhan ve Ahköbök destanlarının bir kaç varyantı, Hakasya'yı Moğolların işgal etmesini anlatan "Arihpaytayci", "Surhuyuh" gibi Kipçooohlar girmektedir. Halkbilimci P. A. Troyakov bu eserleri bir kaç eserinde bazı yeni bilgiler ekleyip, bir kaç defa yeniden yayımlamıştır. Farklı zamanlarda yazdığı ve diğer araştırmacıların çalışmalarına da yer verdiği bilinmektedir.⁶⁹ 1962'te P. A. Troyakov Ocenbeg'e dair şiir şeklindeki destanı yayımlamıştır. O, Ocenbeg'in cesur komutanı olan Tashamatır'ın ismi olan "Tashamatır" diye adlandırılır.⁷⁰ Son yıllarda mezkur halkbilimci efsane metinlerini tüm kuvvetiyle Rusça'ya tercüme etmeye çalışmıştır.⁷¹ Ama yazar tekrar tekrar eseri incelediğinden dolayı çoğu efsane ve destanlar kısalmış ve parça parça olarak yer almıştır. Ancak şiire dönüştürüp yazılan bu bilgiler asıl metinle bağdaşmamaktadır.

Bizim araştırmalarımızda "*Çanarhus'un Hanımının Ağıdı*", "*Ocenbeg'in Hanımının Ağıdı*" yer almaktadır. "*Hakas Şiirleri Antolojisi*" ve "*Hakas Müzikî Yaratıcılığı*" adlarındaki iki eser ek kaynak oldu.⁷²

Hakasların tarihî folkloru çok eski dönemlerden beri, her türlü zamanlarda, farklı yöresel varyantlardan oluştu. Bunların birçok bölümü araştırılıp kaleme alınmadı. Fakat bunları kontrol etme de, zamanını tespit etme de mümkün değildir. Ama bu zorluklara rağmen bizim yapmamız gereken vazifeleri genel olarak gerçekleştirdiğimizi söyleyebiliriz.

⁶⁸ Katanov N. F. *Hakasskiy fol'klor*. - Abakan, 1963.

⁶⁹ Yakovlev B. K. Bival'sini minusinskih inorodtsev. // *Jivaya starina* V. 1 - 4, 1902.

⁷⁰ *Hakasskiy fol'klor*. No 1. Abakan, 1941; *Hakasskiy fol'klor*. No 2.-Abakan, 1946.

⁷¹ *Hakasskie narodniye skazki*. - Abakan, 1955.

⁷² *Hakas çonnın kip-çoohtarı, nımahtarı*. - Abakan, 1960.

I. BÖLÜM HAKAS' ŞECERELERİ

1.1. Hakas-Minusin Bölgesinin Eski Halkları ve Boyları

ORTA Yenisey ovasındaki izsiz on binlerce mezar taşları, kurbanların kesildiği, ayinlerin yapıldığı yerler ve bunlarla ilgili eski kalıntılar, taşlar üzerine yazılmış Eski Türk devrindeki yazıtlar ile geçmiş devirlerden haber veren yazılı kaynaklar birbirleriyle sıkı ilişki içerisinde.

Dört tarafı taşlarla çevrili eski mezarların (Hakasça "küren") Hakas tarihi folklor kaynaklarında "Ak Harah" halkına ait olduğu beyan edilmektedir. Bu mezarlar Hakasya'nın güney tarafında ve Abakan bölgesinde eski dönemlerde yaşayan "Kürgendegi Çon" veya "Toladay Çonu" halkına ait olduğu bilinmektedir. Efsanevi ve mitolojik bilgilere göre bu halka "Ah Harah" isminin verilmesinin sebebi beyaz tenli ve sarışın olmalarıdır. Onları diğer insanlardan ayıran bir özellik de gözlerinin akının olmamasıdır.

Onlar büyük ve sağlam taşlardan evler, türbeler ve kaleler inşa etmişler. O yapıların kalıntıları Hakaslarda "Ah Harah Çurtu" diye adlandırılmaktadır.

Efsanevi bilgilerde "Ah Harah" halkı ekin ekip mahsul hasat etmeyi bilmezlermiş. Onlar kır atları beslerlermiş. Evlerinde ise köpekler ve evcil kuşlar beslerlermiş. Gündelik hayatta taştan yapılmış baltaları ve tunçtan yapılmış bıçakları kullanırlarmış. Ah Harah halkı uzun boylu, cüsseli ve güçlüymüş. Onlar hiç kimseden korkmaz ve tanrılara da inanmazlarmış. Ne zaman şimşek çakıp gök gürlese onlar göğe lanet ederek göğe doğru taş fırlatırlarmış. Göktanrıya boyun eğmeyip, hakaret ederek yaşadıkları için tanrı tarafından onların cezalandırıldıkları anlatılır.

Hakasların mitolojik anlatımlarına göre Hakasya'da "Ah Harah" halkının yaşadığı dönemde huş ağacı diye bir ağaç yetişmezmiş. Daha sonra beyaz huş

ağaçları "Ah Harah" halkına Göktenrı tarafından ceza olarak gönderilmiş. Derelerde beyaz huş ağacı yetişmeye başladığı zaman Ah Harah halkı tabiat-taki bu değişikliğin sebebini anlamak için dokuz baplı Palabankam adlı bir şamana danışmışlar. Şaman ise 9. tunç babının sayesinde beyaz huş ağacının Ak Han'ın iktidarının simgesi olduğunu söylemiş ve bu ağacın yetişmesinin Orta Yenisey'e Ak Han'ın iktidarının geleceğinin işareti olduğunu bildir-miştir.

Hem güçlü kuvvetli olan ve başıboş olmayı seven Ah Harah halkı tanrının cezasına itaat etmek istememiş ve beyaz huş ağaçlarını baltalamaya baş-lamıştır. Ama huş ağacının birini kestikleri zaman yerine iki tane, iki tanesi-ni kestikleri zaman yerine dört tane, dört tanesini kestiklerinde ise yerine se-kiz tane huş ağacı yetişiyormuş ve böylece dağlar dereler ağaçlarla dolmuş. Bunu gören Ah Harah halkı sonlarının geldiğini anlamışlar, taştan yapılmış evlerine girmişler ve evlerinin direklerini baltalayarak kendilerini diri diri gömmüşler. Sahipsiz kalan köpekleri ise bir süre sonra vahşileşmiş. Ah Ha-rah halkının tavukları günümüzde "Toodak" adıyla bilinmektedir. Bunların son dönemlere kadar Hakas bozkırlarındaki mezar taşlarının etrafında yaşa-dıkları bilinmektedir.¹

Sibiryâ bölgesindeki Türk-Moğol ve Fin-Uğur dillerinde konuşan halklar arasında "beyaz gözlü acayıpler"e dair efsaneler günümüze kadar anlatılagel-mektedir. Bu konu yerli Sibiryalılarından Ruslara geçmiştir ve bunlar Ermak'ın gelişinin ve ölümünün Ural'dan daha ileride yetişen huş ağaçlarıyla ilgili ol-duğuna inanırlar.²

Hakaslarda "beyaz gözlü acayıpler"e dair efsaneler yaygın bulunmasına rağmen bu efsanenin yerli Sibiryalılarına ait olduğu kesin olarak bilinmektedir. Tagar kültürünü yansıtan türbelerin yapıldığı dönemde Hakas-Minusin bölgesinde sarışın ırka mensup insanların yaşadığını arkeolojik bilgiler kanıtlamaktadır (m.ö.VII-I yy.). M.Ö. III-I. asra ait Çin vakayinamelerindeki bilgilere göre bu bölgede uzun boylu, mavi gözlü, beyaz tenli, sarı saçlı "Din-linler" adlı bir halk yaşarmış. Bu halk Hunluların saldırısı ve Kırgız boyla-rının baskısı yüzünden yok olmuş.³ Beyaz huş ağacını Beyaz Han iktidarının simgesi olarak kabul etme bölgeye Rus egemenliğinin hakim olmasından

¹ Çirim tamırları. - Abakan, 1982. - S 15-17; Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonın torelleri*. Abakan, 1996. s. 11-12.

² Minenko N. A. Predaniya o çudi i narodnaya kontseptsiya prisoedineniya Sibiri (k izuçeniyu etnokul'turnih kontaktov russkih s sibirskimi tatarami). // *Etničeskaya kul'tura Sibiri. Problemy evolyutsii i kontaktov*. - Novosibirsk, 1986. s. 51-53.

³ Kiselev S. V. *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri*. - M., 1951. s. 473.

sonra ortaya çıkmıştır. "Kurgan" (kürken) terimi Türk-Moğol dillerinde "kışın yaşanılan taş ve topraktan inşa edilmiş sağlam yapılı ev" anlamına gelmektedir.⁴ Daha sonra "Ah Harah halkının ikamet yeri" efsanesinin etkisi yüzünden "kürken" kelimesinin anlamı değişerek Tunç devrindeki Tagar kültürüne ait mezar taşları anlamında kullanılmıştır. Güçlü bir ihtimalle bu terimin son anlamı Hakas mitleri aracılığıyla Ruslara geçmiştir.

Orta Yenisey bölgesinde, Krasnoyarsk'ın kuzeyinde eskiden beri Arin (Aara) adlı bir boy yaşamaktaymış. Arinlerin anavatanı "Humtigey" adlı kut-sal bir dağın yamacıymış.

Hakas efsanelerine göre sayıları çok fazla olan Arinler diğer boylara karşı gururlu hal ve harekette bulunurlarmış. Arinlerin yaşadığı yerin yanında yılanların ini varmış. Arinlerindeki yılanların hepsini öldürmüşler. Sağ kalan yılanlar Yılan Han'a baş vurmuş ve Yılan Han Arinlere karşı savaş açmış.

Bir gün Arin boyundan Tarkan adlı bir yaşlı Yenisey'de balık avlıyormuş. Bir süre sonra ırmağın öbür tarafından kendisini çağıran bir ses işitmiş. Bu yaşlı adam nehrin öbür tarafına geçmiş ve o an onun önüne pek çok yılan çıkmış. Bu yılanların arasında tacı olan kocaman başlı bir yılan görmüş. Yılanların padişahı olan bu yılan Tarkan'a bütün yılanları ırmağın diğer kıyısına geçirmesini emretmiş. Tarkan yılanları Arinlerin toprağına geçirmek zorunda kalmış. Yılanların padişahı yaşlı Tarkan'a huş ağacının kabuğuyla yapılmış evinin etrafına kül serpererek boz halatla çevreleyip bağlamasını söylemiş. Geceleyin yılanlar Arinler köyünü dört taraftan kuşatmışlar. Halka apansızın saldırarak hepsini öldürmüşler. Yalnız Tarkan hayatını kurtararak sağ salım kalmış. Onun neslinden Arin soyu türemiş. Arinlerin akıbetini öğrenen Hakaslar yılanlardan kendilerini muhafaza edebilmek için evlerini boz halatlarla çevrelemeye başlamışlar.⁵

İskitlerin yılanlarla mücadelesi ve ölümü hakkındaki efsanevi hadiseler Herodot'un tarihinde de anlatılmıştır.⁶ Bu efsanedeki konu Yenisey bölgesine İskitler zamanında yaşayan ve Farsça konuşan boylar tarafından getirilmiştir. "Arin" boyunun Ariy-iskit boylarından birisi olduğu ileri sürülebilir.

Hakas halkının hafızasında Orta Çağda yaşayan eski halkların isimleri hâlâ yer etmektedir. Çulum bölgesinde "Hoyan" adlı bir halk yaşarmış. Kanlı çarpışmaların olduğu bu çetin dönemlerde Hoyanlar güneye, İlyus bozkırları-

⁴ Butanayev V. Ya. Hakasskie narodnie nazvaniya istoričeskih pamyatnikov. //Voprosy drevney istorii Yujnoy Sibiri. - Abakan, 1984. - S 129.

⁵ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. Hooray çonnın torelleri - Abakan, 1996 s. 45-46.

⁶ Borgoyakov M. İ. Skifo-tyurkskie (hakasskie) etnografičeskie i fol'klornie paralleli. //Narodi Azii i Afriki. No 6. - 1975.

na ve Sayan'dan daha ilerilere göç etmek zorunda kalmışlar. Karaiyus nehri-
nin yanında, Kızılhaya dağından biraz ötede bu boyun göç ettiği Hoyan Azii,
yani Hoyan geçidi adlı bir dağ geçidi varmış. Onlarla beraber olan bir hami-
le kadın bu geçidi geçememiş ve bu yüzden Hoyanlar onu orada bırakmışlar.
Doğum zamanı geldiğinde kadın çocuğu doğurmuş. Çocuğun adını Hoyan
boyundan olan bir avcı "Hoygat" koymuş. Hoygat, İstigaş dağının yanındaki
köyde büyümüş. Hoygatı'nın nesli bugünkü Hakaslarla karışmıştır.⁷

"Hoyan" boyunu XIII. asırda Sayan-Altay dağlarının eteklerinde Kır-
gızlarla komşu yaşayan "Hoyin Uryanka" veya "Hayinirgen" adlı orman halk-
larına benzetebiliriz.⁸ N. A. Alekseyev'in sözlü olarak açıklamasından yola
çıkarak "Hoyan" halkının Sibiry'a'daki Tuvalılarca "Soyan" diye farklı ad-
landırıldığını söyleyebiliriz. Çünkü buradaki Türkler Yakutça ve Buryatça'da
"s" harfini "h" olarak telaffuz ederler. Büyük bir ihtimalle "Hoyan" özel ismi
Hakas efsanelerinde Yakutlarla olan alakadan sonra kalmıştır.

Tarihî şecerelerdeki bilgilere göre İyus bozkırlarında eski zamanlarda
sayıca fazla ve çok zengin "Tumat" diye bir boy yaşarmış. Yazın Ayranköl'ün
sahiline, kışın ise Tarça nehri bölgesine göç ederlermiş. Günümüzde Ay-
ranköl ve Tarça nehrinin ortasındaki pek de büyük olmayan bir ova vardır ve
bu ova "Tumat Çazı" olarak adlandırılmaktadır. Tumatların avcılık yaptıkları
yerler Akiyus nehrinin yukarı kısmında bulunmaktadır. Akiyus'un bir mül-
tekâsi eski adı olan "Tumatlar sazı"nı koruyup günümüze kadar ulaştırmıştır.

Tumatlar sayısız koyun, inek ve at beslerlermiş. Kadınlar bunlardan elde
ettikleri kımız, yoğurt ve süttten rakı yaparlarmış. Ama işlerini yetiştireme-
diklerinden dolayı fazla olan sütü göle dökerlermiş. O günden bu güne bu
göl "Ayranköl" diye bilinmektedir. Hakaslar bu gölü kutsal olarak kabul
ederler ve bu nedenle gölde yüzmek, yıkanmak şöyle dursun yüz yıkamak bi-
le günahdır. Tumat bozkırlarında bu boyun beslediği hayvanların sayısı bütün
hayvanları muhafaza eden ruhun sayesinde çoğalmış. Söylentilere göre bu
koruyucu ruh boylu, esmer birisiymiş. O gözle görünmezmiş ve Tumatların
hayvanlarına bakarmış.

Tumatların bir kızı Haraköl'ün yakınında yaşayan "Hasharlık" adlı bir şa-
manla evlenmiş. Bir günü Hasharlık Tumatların hayvanlarının suya çobansız
kendi başlarına gidip geldiğini fark etmiş. Hayvanları dikkatlice izleyen şa-
man onların peşinde esmer, uzun boylu birisinin olduğunu görmüş ve onu
canavar zannedip vurarak öldürmüş. Bu olaydan sonra Ayranköl'ün kıyısın-
da bulunan kayalıklardan üç gün, üç gece bir kadının ölü için ağlayarak yak-

⁷ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 145.

⁸ Raşid-ad-din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. T. I. s. 121.

tığı ağıt duyulmuş. Bütün hayvanları koruyan ruhun anası: "Benim biricik oğlum Tumatların hayvanlarına bakarak onların güvenliğini sağlayamadı. Onlar hiç mutlu olmasınlar." diye lanet etmiş. Bu olaydan sonra Tumatların hayvanlarına bulaşıcı hastalık musallat olmuş ve hayvanlar bir bir telef olmuş.

Tumatlardan bir bilge adam hayvanların başına gelen bu olayın nedenini anlatmış. Tumatlar Hasharlık'tan intikam almaya karar vermiş ve Hasharlık'ın atlarını Haraköl'ün ortasındaki "Sooltubi" adasına götürmüş. Bir süre sonra Hasharlık atlarını aramaya başlamış ve bir adaya gelmiş. Tumatlar Hasharlık'ı okla vurmuşlar. Ama o sadece yaralanmış. O zaman Hasharlık: "Benim göğsümü atın keskin kaburgasıyla yararak kalbimi söktüğünüzde ölürüm. Sonra kalbimi kıyıda kayalıklardan Haraköl'e 'Kurban kestik.' diye bırakın. O zaman size mutluluk tekrar gelir. Nesliniz, hayvanlarınız çoğalır." demiş. Tumatlar şamanın dediğini aynen yapmışlar. Haraköl'e atılan Hasharlık'ın kalbi suya düşer düşmez mavi ördeğe dönüşmüş ve halka "Bundan sonra Tumatlara yaşamak haramdır, onların nihayeti gelmiştir." demiş ve uçup gitmiş.

Buna çok öfkelenen Tumatlar Hasharlık'ın cesedini sırt üstü yatırarak kürek kemiğine kavaktan yapılmış kazığı çakmışlar. Günümüzde Haraköl'ün yanındaki düzlükte Hasharlık'ın mezarı varmış.

O zamandan itibaren Tumatların kökü kurumaya başlamış. Mavi ördeğin sesi duyulur duyulmaz onlar deliye dönmüşler ve çoğusu intihar etmiş. Tumatlar, mavi ördeğin lanetiyle yok olan boydur. Bir çok boydan yalnız Baydölev'in nesli sağ kalmış ve Hakaslarla karışmışlar.⁹ Tumatlar Sayan-Altay'daki en eski boydur. XIII. asrın yazılı belgelerinde Tumatlar Kırgız topraklarına komşu olan yerlerde yaşamışlar ve onlar savaşçı özellikleriyle diğer boylardan ayrılırlarmış. 1218'de Tumatlar yeni kurulmakta olan Moğol hakiyetine karşı çıkmışlar. Moğollar Kırgız ülkesinin sınırında yaşayan Tumatların ayaklanmasını bastırmak için Kırgızlardan askerlik için adam isterler ve Kırgızlar Kurlin'in yönetimi altında isyan etmişler. 1218'de Cuçi'nin süvari birliği ayaklanan halkı acımasız bir şekilde cezalandırmış. Yazılı belgelerde: "Tumatlar kin besleyen, kara kalpli halk oldukları için Moğollar onların hepsini yok eder." diye yazılmaktadır.¹⁰ Hakasların tarihi folklorunda da ayaklanan Tumatların 1218 yılında ortadan kaldırıldığı anlatılır. Bunun dışında, Tumatların damadı olan Hasharlık'ın Eski Türk devrinde yaşayan Karluklarla alakasının olabileceği düşüncesinin yeni bir merak konusunu beraberinde getireceği şüphesizdir.

⁹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnnın toreleri* - Abakan. 1996. s. 142-144.

¹⁰ Raşid-ad-din. *Sbornik letapisey*. - M. - L., 1952. T. I. s. 122.

Hakasların tarihî folklorunda eski zamanlarda Hakas-Minusin bölgesinde yaşayan olağanüstü özelliğe sahip halklara dair bilgiler vardır. Hakaslarda ormanlık bölgelerin en ücra köşelerinde yaşayan Musmallar hakkında enfes masalların geniş bir biçimde yayıldığı bilinmektedir. Ayakları inek ayakları gibi olan Musmallar üzerileri bitki ve ufak otlarla süslenmiş elbiseler giyerlermiş. Ormanlıkta kazılmış evlerde ve ağaç kabuğundan yapılmış çadırlarda yaşarlarmış. Hakas (Kırgız) köylerine geceleri saldırırlarmış ve insan yerlermiş. Koku alarak iz sürmeyi çok iyi bilirlermiş. Kılık kıyafetini değiştirebilme özelliğine sahiplermiş ve evvelâ gördükleri insanların şekline girerlermiş. Onlardan kurtulmak için ağaca tırmanmak veya buzlu yerlere kaçmak gerekirmiş. Çok tembel oldukları için birbirlerinin başarılarını çekemezlermiş. Kendilerine özgü dilleri varmış. Bu topraklardaki yerli halk birkaç defa Musmallarla savaştıktan sonra bunları ortadan kaldırmış. Sagayların bir kısmı tüylü oldukları için Musmallarla soydaş olduğu söylenmektedir. Musmallara dair bilgiler "sas" ekiyle biten Anzas, Tomzas, Kızas vb. toponimik adlandırmalarda varmış.¹¹

Bu bölgelerde yaşayan Şorların efsanelerinde ise insan yiyenlere "Haşhalar" denir. Bunlar Çulum Tatarlarında "Kırgızlar"; Altaylılarda "Kırsagallar"; Tuvalılarda ise "Bürüsler" diye adlandırılmaktadır.¹² Yukarıda bahsedilen efsanedeki halkların folklorik isimleri gerçek tarihî adlandırmalardır. Herhalde Hakaslarla komşu yaşayan "Musmal" adında eski bir halk varmış. Musmalların Eski Türk devrindeki Basmıllarla aynı dönemde yaşamaları ilginçtir. Eski Türk devrinde Basmıllar (anlamı "melez") Kırgızların güneydoğu bölgesinde yaşamışlar ve Kırgızlarla düşman olmuşlar. Uygurlarla müttefik olan Basmılları Kırgızlar IX. asırda Uygur Kağanlığı'nı yıktıktan sonra ortadan kaldırmış olmalıdır.¹³

Mitolojik devlerden "Mohsagallar" Hakasların ikinci düşmanı olmuştur. Geri zekalı, budala Mohsagallar da insan yerlermiş. Hakaslar bunları öldürmek için kazdıkları çukurların yardımıyla yok etmişler. Mohsagallar etnoniminin ilk hecesi Moğolcadaki "noh" veya "nohoy" köpek anlamına gelmektedir. Meselâ, Tuvalılar ile Tofalıların Moğollara "aday" ve "it" diye adlandırdıkları bilinmektedir.¹⁴ Bundan hareketle Mohsagal "it sakal" anlamına gelmektedir.

¹¹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996. s. 30.

¹² Devyat' bubnov şamana. *Sorskiye legendi i predaniya*. - Kemerovo, 1989. s. 64-68.

¹³ Bartol'd V. V. *Soçineniya*. T. V. M. s. 44.

¹⁴ Răssadin V. İ. *Tofalarsko-russkiy slovar'*. - İrkutsk, 1995. -s. 9.

Etnonimin ikinci hecesi "sagal" Sayan-Altay'daki pek çok halkın ve boyun özel isimlerinde bulunmaktadır. Dağlı Altay Telengitlerinde "Sagal" adında büyük bir boy varmış. XVII. asırda Kuzey Altay'ın Biy nehri havzasında Cunga Hanı'nın halkı olan "Kersagal" boyu yaşarmış.¹⁵ Lena nehrinin orta kısmında yaşayan "Harasagallar" ile Tuva halkına giren "Harasagallar"ı genel olarak ele alabiliriz.¹⁶ Yakut dilindeki bilgilere dayanacak olursak "Mohsagal" etnonimindeki "sagal" köpek türündeki hayvanları ifade etmektedir.

Efsaneler Hakas-Minusin bölgesinin ormanlıklarında eski zamanlarda "kürengi", "kürençi" adlı kızıağı kullanan bir halkın yaşadığı söylenir. Bu halk çok kabiliyetli avcılar imiş. Kürenglerin ormanlıkta kendi kendine hareket eden kızakları varmış. Bu canlı kızaklardan hiçbir av kurtulamamış.

Bir defasında Hakas avcısı ormanlıkta avcılık yaparken yukarıda bahsedilen Küreng ile arkadaş olmuş. Küreng'in kendi kendine hareket eden kızıağını görüp şaşırان avcı: "Bunu nasıl kullanıyorsun?" diye sormuş. Küreng: "Kızıağa "üük" emrini verdiğin zaman kendisi hareket eder." demiş. Hakas avcısı kızıağı geceleyin çalmaya karar vermiş. Küreng uykuya daldığı zaman avcı dışarı çıkıp kızıağa oturarak "üük" demiş. At derisiyle kaplanmış kızak hareket ederek koşmaya başlamış. Fakat nasıl durdurulacağını sormayı unutan Hakas avcısı kendi köyüne yaklaştığında kızıağı bir türlü durduramamış. Ne yapacağını bilemeyen avcı kızıağa bıçağı saplamış ve kızaktan kan akmış. Bundan dolayı "tokto!" (dur) sözünü bilmeyen Hakaslar kızaksız kalmışlar. Bugünlerde "Kürengler" diye bir halk yoktur ve kendi kendine hareket eden kızakların ise nerede olduğunu hiç kimse bilmemektedir.¹⁷

Bizim fikrimize göre Hakas efsanelerindeki "Kürengler" ile Sayan dağlarında Kırgız Devleti döneminde yaşayan ve kayak yapmayı bilen Türkler arasında ilişki vardır. Karın diz boyu olduğu zamanlarda ormanda yaşayan Türkler atların yerine ağaçtan yapılmış atları kullanırlarmış. Bunlarla geyikleri kovalarlarmış. Onların kayaklarının yapısı kalkan gibiymiş ve at derisiyle kaplanırmış. Onu giydiklerinde ağaçtan yapılmış ayakkabı gibi görünürmüş. Dağlarda geyiklerin peşinden kayarak onları kovalarlarmış. Düzlüklerde ise kar üzerinde sopalarla kayak gibi yüzerlermiş.¹⁸ Kayaklı Türkleri "Gizli Destan"da Moğolların "orman halkları" olarak adlandırdıkları anlatılır.

¹⁵ Miller G. F. *İstoriya Sibiri*. T.N. - M. - L., 1941. s. 534.

¹⁶ Gogolev A. İ. Yakutı (problema etnogeneza i formirovaniya kul'turı). - Yakutsk, 1993. s. 51.

¹⁷ Sazanakova Koçita, 1913 jılı tuulgan, beltir uruusunan, Arbatı ayılı.

¹⁸ Biçurin N. Ya. *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. T.I. - M. - L., 1950. s. 354; Kyuner N. V. *Kitayskie izvestiya o narodah Yujnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka*. - M., 1961. s. 49.

Mitolojik halklara çiçek ve kızamık hastalıklarının ruhlarının bulunduğu "Ala Atlılar" adlı olağanüstü bir ülkenin halkı da girer. "Ala Atlılar" beyaz tenleri ve nurlu gözleriyle diğer halklardan ayrılırlarmış. Ala Atlılar ülkesindeki bitkiler asla solmazmış ve ırmakları ise hiç bir zaman buz tutmazmış. Hakas efsanelerine göre Çeçek ülkesinde folklorde adı geçen kahramanların birisi şöyle karşımıza çıkmaktadır: Yenisey bölgesindeki bir hanın "Harasarıg" adlı bir tek kızı varmış. Vefat etmeden önce han kızını yerli bir valiyle evlendireceğini ve tahtını müstakbel damadına vereceğini vasiyet etmiş. Fakat evlendireceği valinin önceki eşinden iki çocuğu varmış. Vali teklifi reddetmemiş. Günler birbirini kovalayıp bu yeni evlenen çiftin çocuğu olmuş. Çocuk on iki yaşına geldiğinde iki ağabeyi onu Doğu Sayan'ın kesif ormanına av yapmaya götürmüşler ve orada bırakmışlar. Kraliçe Harasarıg'ın çocuğu av yaparken kaybolmuş ve bir süre dolaşıktan sonra Karagastar'ın (HaraHaas) yaşadığı yere gelmiş. Birkaç yıl sonra buradan ayrılmaya karar vermiş. O, Alahir'dan geçip düz bir vadiye gelmiş. Oradaki hayvanların hepsinin beyaz olduğunu görerek şaşırılmış. Alaca hayvanları olan ülke halkı Harasarıg'ın oğlunu fark etmemişler. Günlerden bir gün o çok ihtişamlı yapılmış hanın sarayına girip güzel mi güzel bir kız görüp hayran kalmış ve onu öptüğü zaman kız birden bire ölmüş. Ala Atlılar ülkesinin halkı kızın ölme nedenini öğrenmek amacıyla dokuz baplı şaman kadını çağırma kararı almışlar. Şaman Palamorkam dokuzuncu zikri çektiği gün: "Güneşin değdiği yerden gelen konuk bizi hastalandırıyor." demiş. Ona bakmakta olanlar: "O nereden geldiyse oraya tekrar gitsin." diye söylenmişler. Palamorkam dokuzuncu babını eline aldığı zaman kraliçe Harasarıg'ın çocuğu bayılmış ve uyandığında kendisini evinde bulmuş. Palamorkam o delikanlıyı büyüleyerek babına koymuş ve Ala Atlıların ülkesinden dışarı çıkararak kızı da yanına koymuşlar. O günden itibaren Hakas-Minusin bölgesine "göze görünmeyen misafirler" gelip Ala Atlılar ülkesinden oraya çiçek ve kızamık hastalığını götürürlermiş. Eğer kraliçe Harasarıg'ın oğlu Ala Atlılar ülkesine gitmeseymiş o bölgede çiçek, kızamık hastalıkları olmayacaktı.¹⁹

Bu efsanede anlatılanlara göre "Ala Atlılar" ülkesi Doğu Sayan ile Tofalar-ya'dan daha ileride olan Baykal havzasındaki bozkırlarda bulunmaktaydı. Masaldaki Çeçek halkıyla ilgili bilgiler Eski Türk devrinde yaşayan "Alatlar" ile ilgili olabilir. "Ala Atlılar" ülkesi (Çince: "boma", "eloçi") Kırgızların kuzeyinde yer almaktaydı ve Baykal havzası ve çevresinde yerleşmişlerdi. "At-larının hepsi alaca olduğu için Ala Atlılar ülkesi olarak adlandırılmış. Tsyegüler ile (Kırgızlar) savaşırlarmış. Görünüşleri Kırgızlara benzer, ama

¹⁹ Aesina T. İ., 1913- jılı tuulgan, kaçın uruusunan, Tastar ayılı.

dilleri anlaşılır." ²⁰ Araştırmacıların çoğunluğu onların yaşadıkları yer olarak Angara'nın yukarısındaki bölgeleri gösterirler. ²¹ Bundan dolayı her zaman tehlike oluşturan Ala Atlar ülkesi Hakaslara günümüzde abartılı olarak ulaşmıştır.

Hakas folklorunda Çulum ve Yenisey nehirlerinin aşağı kısmında "Seet" adlı bir halkın yaşadığı anlatılmaktadır. Tashamatır gibi bazı efsanevi kahramanlar bu boydan çıkmıştır. Muhtemelen, Hakaslar bu isimle Ketleri adlandırmıştır. Boyun isminden hareketle Evenkiler'deki "Çangitket" boyundan çıktığını söyleyebiliriz. Dilin evrimsel gelişmesinde bu tip Hakasça kelimelerde ünlüler arasındaki ünsüzlerin ve uzun ünlülerin düşmesi dikkat çekmektedir. Meselâ; "Çangitket">"Çanitket", mongol>mool, hongoray> hooray vb.

Ket dilinde güneyden gelen göçmen kuşların eski yurdu Toma olarak bilinmektedir. Bu özel ismin Sayan-Altay'da geniş alana yayılmış olan Tuma ve Tuba gibi etnonimlerle ilgili olduğunu sanıyoruz. Bundan başka Orta Çağda Tuba nehri havzasında Kırgızların kalabalık Tuba boyu yaşamış. Onomastika bilimi Ketlerin soyunun Güney Sibirya bölgesiyle alakalı olduğunu ve yine onların Hakasların atalarıyla pek çok yönden temasta bulunduğunu kanıtlamaktadır. ²²

Doğu Sayanlarda, Yenisey'in yukarı tarafındaki aşırı kırmızı tuz bulunan bölgede "İrgegit" veya "İrgeyek" adlı cüce bir halk yaşamış. İrgegitlerin boyları çok kısaymış ve bindikleri atları ise oğlak kadarmış. Kipçookların anlattıklarına göre onlar attığını şaşırtmayan avcılar ve mükemmel askerlermiş. Folklordaki özel isimler Doğu Sayanların geyik besleyicileri İrgitler ile Hakasların arasındaki ilişkileri yansıtmaktadır.

Hakas tarihi folkloru Hakas-Minusin bölgesinde Hunlular ve İskitler döneminde yaşayan eski halklar hakkında da bilgileri bize ulaştırmaktadır. Mitolojik anlatımlara göre bu halkların çoğusu insan mantığının kavrayamadığı olağanüstü güçlerin etkisiyle can vermişlerdir: tanrıların ve koruyucu ruhların lanetleri (Tumat, Ahharah), insanlara küsen hayvanların intikamı (Aara), Ala Atlılar ülkesinden gelen gözle görünmeyen misafirler ve hastalıklar vb. Yine de elimizde bulunan bilgiler, efsaneler ile eski boylar ve halkların bazı kalıntılarının günümüzdeki Hakas atalarıyla ilgili olduğu gerçeğini göz ardı edemeyiz.

²⁰ Kyuner N. V. Ukaz. soç. s. 52.

²¹ Savinov D G Osnovnie etapi etničeskoj istorii alatov //İstoričeskaya etnografiya. Vıp.111.-L., 985.-S.32.

²² Butanayev V. Ya. Toponimičeskiy slovar' Hakassko-Minusinskogo kraya. - Abakan, 1995. s. 190-191.

1.2. Kırgızlar Hakkındaki Destanlar

Tarihî folklor Hakas-Minusin havzasındaki Orta Çağa ait taşlar ile kuşatılmış kabirler ve yazılı büyük taşlar gibi arkeolojik anıtlar Kırgızların bıraktığı kültürü örnekleri olduğunu kanıtlamaktadır. Sadece Hakas bölgesinde "Hırgıs Söökteri" veya "Hırgıs sıratları" olarak adlandırılan 20'den ziyade mezar vardır.²³ Yerli halk, Tagar (İskit) mezarlarına diğerlerine nazaran daha fazla kadir kıymet verirlermiş. Hakaslar Kırgız mezarlarına yaklaşıp eğilirler ve âdet olarak şarap serperlermiş. Mezarların yakınına ev kurarak yaşayan insanlara Kırgızların öbür dünyadaki ruhları "Hırgıs sünezi" öfkele-nirmiş ve bu insanlar hastalığa yakalanırmış. Bunların sadece şamanın du-asıyla iyileştirilebileceği inancı vardır.²⁴ Orta Çağda Moğol istilasına kadarki dönem "Hırgıs tuzu"-"Kırgız Devri" olarak adlandırılmıştır.

Güney Sibiry Türklerinin eski efsaneleri ve şecerelerinde Kırgızlar Orta Yenisey bölgesi şöyle dursun bütün Sayan-Altay bölgesinin eski ve köklü yer-lileri olduğu anlatılmaktadır. Kırgızların Sayan-Altay bölgesinde ağaçların ye-tişmediği zamanlarda bile yaşadıkları söylenmektedir.

Hakas folkloruna göre Kırgızlar, özel ismini soyunun anası olan "Hırhıs"tan (kır saçlı kız) almıştır.²⁵ Etnonimin "kırk kız" adından geldiğine dair efsane Tanrı dağlarında korunmaktadır. Günümüz Hakasları ise bunu iyi bilmemektedir. Fakat XIII. asırdaki Çin vakayinamesinde Yuanşî yerli folk-lordun Yenisey Kırgızları kendi menşeiini "Han yerinin 40 kızının Usa Ye-ri'nin (Usa nehrinin bölgesi) erkekleriyle evlenmeleriyle başlar." diye yaz-maktadır. O günden itibaren "kırk" sözüyle bu yer adlandırılmıştır.²⁶ Bu sub-je Yenisey ve Tanrı Dağlı Kırgızların folklor geleneklerinin benzerliğini yansıtmaktadır.

Tanrı dağlı Kırgızlarının folklor eserlerinde Yenisey Kırgızlarının manevî zenginliğinin varisleri olan Sayan-Altay Türklerinin kültürüyle olan benzer-likleri korunmuştur. Bunu W. W. Radloff şöyle yazmıştır: "Ben destanların önemini günümüzde birbirinden çok uzakta yaşayan Türk kökenli iki halkın sayesinde tamamen idrak ettim. Bunlar Yenisey'in yukarı kısmında yaşayan Abakan veya Minusin Tatarları ile Kara Kırgızlardır."²⁷ Gerçekten bu iki

²³ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonının torelleri*; s. 23. (V. dal'neysem Hooray çonının torelleri).

²⁴ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonının torelleri*; 36-6.

²⁵ Kıçanov E. İ. Svedeniya v «Yuan'-şî» o pereselenii kirgizov v XIII v. (publikatsiya istoçnikov). // *Izvestiya AN Kirg. SSR. Ser. obş. nauk: TU Vıp.1.* - Frunze, 1963. s. 59.

²⁶ Radloff V. V. *Predislovie*. // *Manas, Geroičeskiy epos kirgizskogo naroda.* - Frunze, 1968. s. 18.

²⁷ Abdırakunov T. *Ak Maktım.* - Frunze, 1983.

halkın sözlü şiirsel yaratıcılıkta aynı konuları işleyen benzer eserleri vardır. Meselâ, Kırgız halkbilimcisi T. Abdrakunov'un "Ak Maktım" efsanesi üzerine yaptığı incelemesinde içerik ile adlandırılması bakımından "Abakay Pah-ta" adlı Hakas efsanesiyle benzer olduğunu görebiliriz.²⁸

Hakasların tarihî şecereleri ve efsanelerine göre kırgızlar "Hırgışhan" adlı bir devlet kurmuşlar. Bu devlet bir kaynağa göre Yenisey bölgesinde (Erba nehri, Oğlahtı dağı), diğer bir kaynaktaki ise Abakan bölgesinde hüküm sürmüştür. Kırgızlar çiftçilik ve ziraatçılık yaparlarmış. Hakasya'nın İyus bölgesinde eskiden tarım yapılan bu yerler günümüzde de "Hırgış tarlağları" (Kırgız tarlaları) olarak adlandırılmaktadır. Abakan bölgesindeki çorak topraklarda taşla yapılmış pek çok el değirmeninin Eski Kırgızlara ait olduğu bilinmektedir. Kırgızlar balık yemezlermiş ve ona "su hurtı" (su böceği) derlermiş. Şecereye göre Kırgızlar balıklardan tiksindikleri için içme suyu için özel bir arık (Hırgış Koobı) yapmışlar. Bu bilgiler step kültürüne sahip halklarının asıl yiyeceğini deniz ürünlerinin oluşturduğu orman halklarından farklılığını göstermektedir.

Kırgızlar demir madenini işletebilme teknik ve sanayisine de sahipmiş. Günümüzde Kırgızların demir eritmek için kurdukları sobanın yanında yığılan küllerin bulunduğu yer "Hırgış uzangan çir" olarak adlandırılır. Kırgızlar bugünkü Hakaslardan çamurdan yaptıkları çanak çömlekler, gündelik hayatta kullandıkları araç gereçlerle farklılık gösterirler. Kırgızlar tekerlekli arabayı da kullanırlarmış. "Kamışta" nehrinin bulunduğu bölgede taş döşenerek yapılmış eski yollar vardır ve bu yolların "Hırgış çolu" (Kırgız Yolu) olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Kırgızlar Asya'daki diğer devletlerle ticaret münasebetlerinde bulunurlarmış ve ticarete bakır paralar "Hırgış ah-çazı" kullanırlarmış. Abakan, Minusin, Krasnoyarsk şehirlerinin müzelerindeki kuruşlar Çin kuruşları olabilir.

Folklorik stillerden Kırgızların büyük step kültürü oluşturduğunu görebiliriz. Törenlerde giyilen şık giysilerden, özellikle tilki derisinden yapılmış "tebetey" (başa giyilen dışı yünle, içi kumaşla yapılan bir çeşit şapka) Eski Kırgızların Hakaslara miras olarak bıraktığı eşyalardandır. Kırgızlar tapınmak için yüksek tepelerdeki geçitlere taş yığınları kümelemişler. Zamanımızda da bu taş yığınlarına "Hırgış tastarı" denir.

Kırgızlar savaşçı halkmış. Hakaslarda "Hırgıştı hırgıcı" "kırgız kahramanlığı" diye deyiş vardır. Moğolca konuşan halklarda "kırgız", "hargis" ismi sert yapılı ve öfkeli insanlar için kullanıldığı malumdur.²⁹ Sayan-Altay

²⁸ *Mongol'sko-russkiy slovar*, - M., 1957. s. 515.

²⁹ Butanayev V. Ya. İstoričeskaya sud'ba eniseyskih kirgizov po dannim fol'klora narodov Yujnoy Sibiri // *Voprosi etničeskoj istorii kirgizskogo naroda*. - Frunze, 1989. s. 69.

bölgesinin orman halkları -Kuzey Altaylılar, Şorlar ve Çulumlar- göçmen yaşıyan Kırğızların şiddetli saldırılarını hâlâ akıllarından çıkaramamaktadırlar.³⁰

Güney Sibirya halklarını Kırğızların yönettiğine dair malumatlar "şaman mitolojisi"nde de kesin olarak teyit edilmiştir. Altaylılara göre Göktenri Ülgen'in dokuz oğlundan birisi olan asabi Kırğız hanıymış ve aynı zamanda bu han birinci derecede yargılama yetkisine sahiptirmiş.³¹

Cenklerle, istilalarla ve feci olaylarla dolu olan Kırğız Devri (Hırgız Tuzu) Hakas-Minusin bölgesinin toponimisinde açık olarak yansıtılmıştır. Bu dönemde Altınköl'ün yanındaki Sos nehri bölgesinde bir savaş olmuş ve savaşın gerçekleştiği yer "Hırgazı" (kırgın) olarak adlandırılmıştır. Eski zamanlarda Abakan tarafından düşman askerleri gelmektedir. Düşman ordusu Mönök ve Abakan nehirleri mültekâsında mola vermişler. Kırğızlar düşman askerlerini Sos nehrinin sağ kıyısında karşılamış. Nehrin her iki kısmında bulunan ordular bir hafta boyu birbirlerini ok yağmuruna tutmuşlar. Atılan bu oklar o kadar fazlamış ki gökyüzündeki güneş görünmez olmuş. Bu savaşta bir canlı bile kalmamış. Kanın gövdeyi götürdüğü bu savaş meydanında kızıl çam yetişmeye başlamış. Bu yer "Hırgazı" (kırgın) diye adlandırılmış. Kırğız askerlerin bulunduğu yer "Taghırgazı", düşman askerlerinin bulunduğu yer ise "Sughırgazı" olarak adlandırılmış. Günümüzde buradan tunç düğmeler, kırgız okları ve hançerleri bulunmaktadır.³²

Uybat (Sarığcazi) ve Koybal (Haalcazi) düzlükleri büyük savaş meydanları olarak bilinmektedir. Uybat ovasının yanındaki Sagırhaya dağının eteğinde "İzrektas" (deliğinden ateş çıkaran taş) adlı kayalık sıraları vardır. Moğol istilası döneminde Kırğızlar buraya kale kurmuşlar.

Uybat ovasında Kırğız askerlerini Moğol ordusu ablukaya almış ve Kırğızlar "İzrek tas" kalesine sığınarak kendilerini muhafaza etmişler. Moğol askerlerinin bir bölümü Uybat nehri, yani Hızılkö, diğer bölümü ise Bica nehri, yani Uzunhır dağı tarafından saldırıya geçmiş. Kaledeki Kırğız askerleri düşman üzerine büyük taşları atmışlar. Düşman askerlerinin başına değmiş olan taşlar onların yenilmesine sebep olmuş. Bu olaydan sonra Uybat ovasında tarihi anıtlar "Çaa tastar" (savaş taşları) پیدا olmuş.³³ Günümüzde arkeoloji biliminde Kırğız Devrindeki bu taşlar "çaa tastar" olarak bilinmektedir.

³⁰ Архив Музея антропологии и этнографии им. П. Великого. Ф.11. Оп.1. Л65. с. 65.

³¹ Бутанайев В. Я. *Топонимический словарь 'Хакасско-Минусинского края'*. - Abakan, 1995. с. 192.

³² *Çirim tamırları*. с. 14-15.

³³ Бутанайев В. Я., Бутанайева İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 с. 12-25.

Hakas tarihî folklorunda Kırgızların Yenisey bölgesinden Altay bölgesine göç ettiklerine ve doğal afetler nedeniyle öldüklerine dair efsaneler vardır. Bazı efsanelerde ise Kırgızların Su Tufanı yüzünden helâk oldukları anlatılmaktadır.³⁴

Hakas folkloründeki bilgilerde göre Kırgızların göç etme sebebinin ani iklim değişikliklerine bağlı olarak meydana gelen tabiattaki değişimler gösterilir. Eskiden çobanlar kış için kuru ot hazırlamazlarmış. Çünkü Hakasya'da kışın kar yağmazmış. Bir dönem yıllar kışın çok soğuk olmaya başlamış ve hayvanlar açlıktan telef olmuş. Dolayısıyla Kırgızlar sıcak bölgelere göç etmek zorunda kalmışlar. Diğer bir rivayete göre ise Orta Yenisey bölgesinde yazın uzun yıllar kuraklık olmuş. Bitkiler kurumuş, ekinler yanmış ve sulama kanallarındaki sular kurumuş. Bu yıllarda Kırgızlar daha iyi hayat şartları olan topraklar aramaya başlamışlar ve günümüzdeki Moğolistan'a göç etmişler. Onların yaşadığı bu yerlerden sulama kanalları kalmış.³⁵

Şor ve Çulum efsanelerinde eski dönemlerde Kırgızların yaşadığı bölgeler düz topraklarmış ve buralarda at çobanlarının yaşadığı söylenmektedir. Bu düzlüklerde ağaç yetişmeye başladığı zaman Kırgızlar bu olayın şeytanın boynuzu, başlarına gelecek felaketin işareti olduğunu kabul etmişler ve güney tarafına doğru göç etmişler. Oradan göç etmeyen halkın bir kısım bugünkü Hakasların atalarıymış. Günümüzde de Şorların bulunduğu yerde geceleyin at kişnemesinin duyulduğu "Hırgıs kodrezi" (Kırgız bataklığı) vardır.³⁶ Kırgızların Sayan-Altay'dan göç etmesi hakkındaki efsaneler Kırgız Devleti'nin kurulduğu dönemi ve onların Orta Asya'nın büyük bir kısmına sahip olarak, Tanrı dağlarını vatan edinmelerini yansıtabilir.

Hakasların daha sonraki dönemlerdeki şecerelerinde Kırgız Devleti'nin yıkılmasını Moğol istilasına bağlamışlardır. Bu şecereler esas olarak tek konuludur. Kırgızların dirayetli hükümdarının ölümü üzerine yönetim boşluktan faydalanan Moğol hanı Kırgızlara saldırmış ve onları mağlubiyete uğratmış. Moğollar esir ettiği halkı Altay taraflarına sürmüş. Sürgündeki Kırgızlar Moğol hanına köle ve cariye olmuşlar. Bunlardan bazıları buradaki işkencelere dayanamamış ve kendi vatanına kaçmışlar.³⁷ XIII-XIV asırlara ait efsanelerde Kırgızların Moğol istilasından dağılarak parçalandıkları anlatılmaktadır.

³⁴ Çirim'tamurları. s. 62; Ala-Too. - Frunze, 1987, No 6. s. 44.

³⁵ Direnkova N. P. Şorskiy fol'klor. - M. - L., 1940 - S 304; Hooray çonnın torelleri. s. 16-22.

³⁶ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. Hooray çonnın torelleri - Abakan, 1996 s. 19-22.

³⁷ Butanayev V. Ya. Hakasskie narodnye nazvaniya istoričeskih pamyatnikov. //Voprosi drevnejşey istorii Yujnoy Sibiri. - Abakan, 1984. s. 133.

Moğol istilası devrinde "Sahsaar" adlı bir dağda Kırgızları idare eden yedi kahraman kız yaşarmış. Günlerden bir gün Moğollar aniden Abakan bölgesine saldırmış ve halkı Sayan'dan daha ileri bölgelere önlerinde sürmüşler. Mezkur yedi kahraman kız da düşmandan kaçarak Askiz bölgesindeki bir mağaraya gizlenmişler. Bu yüzden kızların gizlendiği dağ "çiti hıs" (yedi kız) olarak adlandırılmış. Moğol süvari birliği tekrar saldırıya geçtiğinde bu kızlar bu defa Akiyus nehrinin yukarı tarafına kaçmışlar. Onlar ilk önce Puyal (Tuyal) dağının yanındaki Histuri (kızlar yeri)'ye yerleşmişler. Daha sonra İtçul nehri civarındaki bir yere göçmüşler. Burası da "çiti hıs" olarak adlandırılmış. Kızların izini süren Moğol süvari askerleri oraya da gelmişler. Bu defa kızlar dört bir yana dağılmaya karar vermişler. Biri İyus bozkırlarına, ikincisi Tuba bölgesine, üçüncüsü Yenisey tarafına... dağılmışlar. Yedi tarafa dağılan kızlar daha sonra taşa (İneytas) dönüşmüşler.

Kızlardan en küçüğü Sahsaar dağında bulunan Hırgıstar köyüne yerleşmiş. O da buradaki Ninya adlı yüksek bir yerde "İneytas"a dönüşmüş. Günümüzde burada yaşayan "Hırgıs" halkının onu soylarının anası kabul ettikleri, ona tapındıkları ve onun için her yıl kurban kestikleri bilinmektedir.³⁸

Hakasya Rusya'nın hakimiyeti altına girdikten sonra Kırgızlar Kaçın, Sagay, Kızıllarla karışarak farklı farklı Kırgız boyların ortaya çıkmasına neden olmuşlar: Ahırgıs, Harahırgıs, Kökhırgıs/Kökhırgızı; Haşhahırgıs soyundan Aksöökkırgız vb.

Kaçınlerdeki Seeren efsanesine göre "Hırgıs" boyunun soyunun atası Seeren efsanesine göre Tuim nehri bölgesinde yaşarmış. Onun dokuz oğlu olmuş: Arıştay, Ayoş, Podjanday, Nonahtay, Paaday vb. Günümüzde bu atalardan Arıştayevler'in, Ayoşınlar'in, Böcöndeyev ve Nonahtayevler'in nesli türemiş. A. Arıştayev'in hesabına göre asıl atası Arıştay'dan yedi nesil, yani 175 sene geçmiş. Bu da 1710-1720'li yıllara denk gelmektedir.

Orta Çağda Hakasya'nın hükümdarı olan Hırgıs hanının Sagaylardan çıkan "Hırgıs" boyunun atası olduğunu eldeki bilgilerden yola çıkarak söyleyebiliriz. Rusya ile yaptıkları savaşta yenilen Kırgızlar Altay'dan çıkmak zorunda kalmışlar. Hırgıs hanının karısı Maraçılık dağında saklanarak Çabınday ve Çabacah adlı ikiz oğlunu büyütmüş. Çabınday'dan Hıcinay doğmuş ve ondan Hıcinayevlerin nesli türemiştir. Şecereci Manıt Hıcinayeva'nın tahminine göre Çabınday'dan Manıt'e kadar 7 nesil, yani 175 sene geçmiş.³⁹

Toparlayacak olursak, Kırgızlar (Hıris) Orta Yenisey bölgesinde bir halk olarak şekillenmeye başlamış ve Güney Sibiry'a'nın eski kültürünü oluşturan

³⁸ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 64-68,153.

³⁹ Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografiçeskiy slovar'*. - Abakan, 1999. - s 6-8.

halklardan olmuş. Eski Kırgız devletinin sınırları Sayan-Altay halklarından Tuva, Altay, Şor, Çulum, Baykal boylarının yaşadığı bölgeleri içinde kalmakta ve "Kırgız Devri"ne dair bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Kırgız kültürünün doğrudan etkisi altında kalan Sayan-Altay'ın en uçra köşelerine kadar Türk dilinin yayılmasıyla birlikte inançları, örf âdetleri, gelenek görenekleri, kültürleri de gitmiştir. Taş heykellere tapınma ve dağ geçitlerine taş yığınları "oboo" konulmaya başlamış. Kırgızlar Minusin ovasından Orta Asya'ya zorunlu olarak göç ettikleri zaman vefat eden hükümdarlarının Çabınday ve Çabicah adlı iki oğlu kalmış. Günümüzde bu tarihi insanlar sayesinde Hakasların içinde Kırgız ışığı sönmeden yanıp durmaktadır.

1.3. Hongoray Ülkesinin Siyah Saçlı, Kara Gözlü Halkı

Hakas tarihi folklor kaynaklarında Orta Yenisey bölgesinin yerli halkı Rus egemenliğine girmeden önce "Hooray" (hoor, hoori, hooro, hoorıy) diye adlandırılmaktaydı. Hakas-Minusin bölgesinin halkı XV-XVIII. asırlardaki yazılı kaynaklarda "Hongoray" (Konguray, Kongaray, Hongor) gibi çeşitli biçimlerde zikredilmektedir.⁴⁰

Hakasların çok eski bir efsanesinde eski zamanlarda İyus bölgesinde dokuz Kırgız kardeşin yaşadığı anlatılmaktadır. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra bunların sayıları dokuz bini bularak Hooray İttifakı'nın Kırgız boyunu (Hırgısın togıs mun hooray çonı) oluşturmuşlardır. Hooray halklarının hükümdarının ordusu Sortonköl'ün yanındaki Solbantag dağının eteğinde bulunmaktaydı ve hükümdarın ismi Hora beg idi. Hora beg'in soyu "Hırgıs" boyundandı. Bunun için günümüzde de Solbantag dağının eteğindeki eski mezarlar "Hırgıs Sööktörü" (Kırgız mezarları) olarak adlandırılmaktadır.

Hooray İttifakı'nın hüküm sürdüğü dönemlerde komşu ülkelerle yapılan savaşlarda sadece yay kullanılmış. Düşman istilasından kendilerini muhafaza etmek için Hongorlar Yenisey, İyus ve Abakan bölgelerindeki dağların tepelerine "siveeler" (kaleler) kurmuşlar ve bu kalelere bekçiler yerleştirmişlerdir. İyus nehri civarındaki Pulanasçan (sohatin), Hızılhaya, Siveetag dağlarındaki kaleler bu dönemde kurulmuştur.

Hooray İttifakı Oyrot Devleti'ne ait bölgelerde yaşadıkları için her sene vergi öderlermiş. Hora beg çoğu zaman vergi ödemeyi kabul etmezmiş. Hora beg'in bu tavrına hiddetlenen Kontayşa, Hongorların üzerine üç bin asker

⁴⁰ Çirim tamurları. - Abakan, 1982. s. 18-20; Hooray çonnın torelleri. - Abakan, 1996. - S 28.

sevk etmiş. Oyratlar Hongorları esir ederek bulundukları yerlerden sürmüşler.

Oyrotlar İyus bölgesinin halkını sürdüğü zaman Hora beg'in Çoonmoyun ve Niskemoyun adlı iki oğlu avcılık yapıyorlarmış. Avcılıktan döndüklerinde Solbantag dağının eteğinde ölmek üzere olan yaşlı bir kadın dışında hiç kimseyi bulamamışlar. Yaşlı kadın başlarına gelen her şeyi harfi harfine anlatmış. Bu iki kardeş Oyrot askerlerinin sürdüğü bu halka Törtöbö dağının bulunduğu Askiz bölgesinde yetişmiş. Onları Oyrotların peşinden hayvanları sürmekte olan ihtiyar bir Kırgız görüp çok şaşırarak: "Aman tanrım, biricik yavrularım! Oyratlarla başa çıkamazsınız. Geceleyin onlardan uzak bir yerde ateş yakacağım. Oraya gelirsiniz!" demiş. Geceleyin Askiz bölgesinde çok fazla ateş yakıldığı için her taraf apaydınlık olmuş. Çünkü her aile yemek pişiriyormuş. Çoonmoyun ve Niskemoyun ihtiyar kadın ile buluşmuşlar ve o, onlara at sürüsünün yarısını vererek: "Hora beg en ön safta muhafızların gözetimi altında gittiği için onu kurtarmak imkansız. Siz yurdunuza geri dönün. Solbantag'ın eteğine babanız altın ve gümüş gömmüş. Onu bulurak zengin olunuz ve soyunuzu devam ettiriniz." diye öğüt vermiş ve onları geri göndermiş. Sonra onlar Rusların hakimiyeti altına girmişler. Çoonmoyun Rus kız ile evlenerek Ucur'daki Kulun adlı yerde yaşamış. Çoonmoyun'dan kara gözlü Maryasovlar türemiş. Niskemoyun ise sürgün zamanı saklanan Hongoraylı kızla evlenerek Çul'daki köyde yaşamış. Ondan da Hırgıs boyunun Salamaçevler türemiş.

Oyrotlar Hongoray halkını Abakan'dan çıkarıp Altay'a doğru sürmüşler. Yolda ihtiyarlar çocuklara geçtikleri yerleri bir bir anlatmışlar ve "Bu dağları unutmayın! Zamanı geldiğinde anayurdunuz Hongoray'a geri dönün! Hooray kimsesiz kalmasın! Hooray'da soyumuz devam etsin." demişler. Oyrotlar onları Altay'dan daha ileride bulunan Derber'e (Törböt) yerleştirmiş. Yaşlıların çoğu sürgün sırasında zorluklara dayanamayıp ölmüş. Bazı genç Hongorlar sürgün esnasında kaçarak Hongoray'a geri dönmüşler. Sürgünden kaçanlar İyus, Tom ve Abakan nehirlerinin yukarı kısmındaki mağaralarda gizlenip yaşamışlar. Değirmenleri olmadığı için ekini taşla ezerek yerlermiş. Toolihooray halkından sağ kalanlar Hongoray'da yaşamaya devam etmişler.⁴¹

Abakan bölgesinde Hooray beg'in ismi "Köbercinhis" adlı kızının yazgısından dolayı anılmaktadır. Hongoray hükümdarı Hora beg yaşlılığından ötürü Oyrot hanına vergiyi zamanında ödeyemediği zaman Kontayşa askerleri Abakan bölgesinin halkını esir ederek buradan sürmüş. Yaşlılar, güçsüzler Abakan'da açlıktan ölmüş. Hora beg'in yaşlı hanımı da tek başına kalmış. Hora

⁴¹ Çirim tamırları. s. 60-61.

beg'in tek kızı Köbercinhis'ı da götürmüşler. Cungarlara esir olan Köbercinhis kölelerle beraber koyun gütmüş ve ahır temizlemiş. Bu sıkıntılara dayanamayan Köbercin bir fırsatını bulup kölesiyle birlikte Abakan'a kaçmış. Kaçarken yolda Köbercinhis çok eziyet çekmiş. Köbercinhis'a cesaret veren kölesi (Sumekçin) geçmişteki mutlu günlerini, yaşadığı acı gerçeklerle karşılaştırıp şöyle bir şiir söylemiş:

"Köbercinhis, sen yorgaya bindiğinde
Hızlı gider mi?" diye sorardın.
Şu an yaya kaldığında
Kendini nasıl hissediyorsun, han kızı?
İpek gömleğin en iyisini seçerek giydiğinde
Biçimi, dikimi kötü derdin
Şu anki yırtık pırtık giysinle
Kendini nasıl hissediyorsun, han kızı?
Beyaz ekmek yerken
Hiç de nefis değil derdin
Şu an bitki kökünü yerken
Kendini nasıl hissediyorsun han kızı?
Eğer gayret edersek ileriye yönetilip
Ulaşırsız vatanımız Abakan'a
Eğer gücümüz, cesaretimiz biterse
"Yem olunuz kır kurtlarını!"
"Kaderimizde bu da varmış."

diyerek üzgün bir şekilde Abakan'ın yolunu tutmuşlar. Altay dağlarını güç bela aşarak Abakan bölgesine gelmişler. O esnada Köbercinhis'ın anası ocağın başında düşünceli bir şekilde oturuyormuş. Ocakta yanmakta olan odunun bir çırpısı birden dik durmuş. Bu kıymetli bir misafirin geleceğinin işareti imiş. Köbercinhis'ın annesi: "Tutkundaki biricik kızım nasıl gelebilir ki?" diyerek çırpıyı bir kaptaki suya bırakmış. Bu sırada Köbercinhis sığ bir sudan geçiyormuş. Annesi çırpıyı suya attığında kızı taştan kayarak suya düşüp ölmüş. Köbercinhis'ın kölesi sağ salım Hora beg'in köyüne gelmiş ve Köbercinhis'ın annesiyle buluşarak başından geçen olayı anlatmış.

Günümüzde de yanmakta olan odunun dalı "honaçı" dik durursa onu yatırarak ocaktaki küle gömmek "yemek vermek" gerektiği inancı vardır. Böyle yapıldığı taktirde gelecek olan konuk sağ selim gelirmiş.⁴²

⁴² Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografiçeskiy slovar'*. - Abakan, 1999. s. 203.

Ocaktaki odun dalının dik durması gibi batıl inançlara inanma günümüzde Tanrı Dağlı Kırğızlarda da devam etmektedir. Bu gibi inançların temeli Kırğız Devleti dönemine dayandırılabilir.

Başka bir folklor anlatımlarına göre Hooray halkı vatanlarını Rusya ile yaptıkları savaştan sonra terk etmek zorunda kalmış. Haramahaçı'nın komutasındaki Rus askerleri Toolıhongoray'daki Hongoray İttifakı'ndaki Kırğızların topraklarına saldırdıktan itibaren büyük savaşların (Hırgıs çaazı veya Hooray çaazı) olduğu dönem başlamış.⁴³ Hooray halkı Rusların baskısı altında kalarak güneye doğru, yani Uryup nehri bölgesine çekilmek zorunda kalmış. Günümüzde de bu nehrin sağ tarafında kalan kısım "Hırgıs çul" (Kırğız akarsuları) olarak adlandırılmakta ve bununla Hongoray İttifakı'ndaki Kırğız boyunun yaşadığı yerlerin sınırları çizilmektedir. Tegirköl'ün yanındaki geçit "Hırgıs pili" (Kırğız geçidi) olarak adlandırılmaktadır. Bu geçitte Kırğız askerleriyle Haramahaçı'nın askerleri arasında büyük bir savaş meydana gelmiş. Kırğız ordusu bu savaşta çok kayıp vermiş ve Kırğızlar (Hooray halkı) Tegirköl tarafına göç etmek zorunda kalmıştır.

Kazak ve Rusların takibatı ve baskısı yüzünden Hooray halkı burayı da yurt edinememişler. Hongorlar Kizenköl'ün yanındaki geçit üzerinden Saroy ovasına göç ederek Hanköl'e yakın bir yere yerleşmişler. Gölün ön tarafında küçük bir ova varmış. Diğer tarafında ise büyük kayalıkların olduğu dağlar yükseliyormuş. ToolıHooray'ın askerleri çocuklarını ve eşlerini Sahsar dağının yamacına göndermişler ve kendileri düşman ordusunun yolunu kesmişler. Bir kaç gün sonra izci düşman askerlerinin gelmekte olduğunu haber vermiş. Düşman ordusu yaklaştığında onları gafil avlayıp ortadan kaldırmışlar. Bu saldırıda pek çok kahraman can vermiş. Bu olaydan dolayı bu göl "Hanköl" diye adlandırılmış.

Hooray halkı Karaiyus ve Akiyus nehirlerinin ortasına yerleşmiş. Arga sıra dağlarının tepelerine kaleler inşa edip muhafızlar yerleştirmişler. Çalançul nehrinin yanına ordu bir gecede 5 verst (1,06 km.) yüksekliğinde hendek kazmış ve buraya ordu yerleştirilmiş. Bir kaç gün sonra Haramahaçı elçi göndererek Rus yönetimine boyun eğmelerini istemiş. Hooray halkı esaret altına girmeyi kabul etmemiş. Haberi alan Haramahaçı ordusuyla Karaiyus nehrine gelmiş. Toolı Hooray'ın cesur askerleri düşmanı ok yağmuruna tutmuşlar. Bu savaşta her iki taraf çoğu askerini kaybetmiş. Şehit olan Hongor askerlerinin cesetleri "Ostıghır" dağının eteğine gömülmüş. Şimdi de bu mezarlar "Hırgıs söökteri" diye adlandırılmaktadır.

⁴³ Çirim tamırları. s. 21-24; Hooray çonının toreller}. s. 28-33.

Bu olaylardan sonra Hooray halkı Altay'dan Tanrı dağlarına göç etmeye karar vermiş. Hongorlular altın ve gümüşten kapacak, araç gereç gibi eşyalar yaparak ün kazanmışlar. Göç ederken değerli eşyalarını "Hooray Koş Azii" geçidi yanındaki Sarıghay dağının yamacına gömmüşler. Efsanelerde Hooray halkının kıymetli eşyalarının İyus topraklarında gömülü olduğu anlatılmaktadır.

Hooray halkı Akiyus nehrini dokuz günde geçmiş. Burasının günümüzde de "Hooray Kіçii" (hooray geçidi) olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Bu geçitten biraz ileride yurdundan ayrıldığı için üzüntüsünden ölen Hozanahhis'in mezarı vardır. Onun mezarı "Hozanahhis" olarak adlandırılan törenlerin yapıldığı yere, yani Orta Çağdaki Kırgız askerlerinin mezarlarının olduğu yere gömülmüş. Hakas çobanları kutsal kabul edilen Hozanahhis'a tapınırlarmış ve onun için her yıl kurban keserlermiş.

Hooray halkı Kuznetsk Ala Dağı'nı geçerek güneye inmişler. Göç esnasında Sıgda ve Sıbı adlı iki erkek çocuğu olan bir kadın ormanlıkta gizlenerek kalmış ve çocuklarıyla uzun zaman Ulen nehrinin yukarısında yaşamışlar. Daha sonra İyus ovasına gelmişler. Hongorlar göç ettikten sonra İyus ve Abakan bölgelerinde bazı boyların (Şuştar, Kızıl, Acıg) ataları kalmış ve bunlardan sonra Hakas halkı ortaya çıkmış.⁴⁴

Hakas folklorunun bilgilerine göre "Hooray" ismi ilk defa kışın yaşamak için ordusuyla Sayan'ı aşarak Matkeçik'in yanındaki Hızılhaya dağındaki kaleye yerleşen Moğol hanı tarafından söylenmiş. Hanın askerleri burada kışın sakin bir hayat geçirirlermiş. Buraya hayran olan Moğol hanı: "Hooray askerleri daima yaşasın. Hooray halkının hayvanları çoğalsın" diye dua etmiş. O dönemden itibaren Hakas-Minusın bölgesi Hooray olarak adlandırılmıştır.⁴⁵ Bu bakımdan Hooray isminin Moğol devrinde (XIII-XIV) ortaya çıktığı sonucuna varabiliriz. Hongoray'ın siyasi ve kültürel yönden gelişiminde son rolü Moğollar ile Cungarlar oynamıştır. Hakaslar "Sibir" adından haberleri yoktu, fakat Orta Asya'daki Mool, Oyrat, Törbet gibi atları çok iyi biliyorlardı. Efsanelere göre dünyanın ortasında, yani Derbetiya'da (Kuzeybatı Moğolistan) kocaman bir sütun (çir kini çis obaa) varmış. Halk anlatmaları gerçeğe yakındır. Çünkü Asya'nın coğrafik yönden merkezi Tuva değil mi?

Folklor eserlerinde Orta Yenisey bölgesinin Orta Çağdaki yerlilerini Hongoraylar ile birlikte Kırgızlar da oluşturmaktadır. Sıgda ve Sıbı efsanesindeki kahramanlar bir yerde Kırgız hanı Ojenbeg'in çocukları olarak başka bir yer-

⁴⁴ Hara Paar. *Hakas çonnin nimahtarı, kip-çoohtarı*. - Abakan, 1979. s. 9; *Hakas çonnin kip-çoohtarı, nimahtarı*. - Abakan, 1960. s. 89.

⁴⁵ Butanayev V Ya., Hudyakov Yu. s. *İstoriya eniseyskih kırgızov*. -Abakan, 2000.-s. 153.

de ise Hooray halkının oğulları olarak anlatılır. Genel olarak şöyle bir iddiada bulunabiliriz: "Hongoray Etnik-politik İttifakı (XIV-XVIII)'nın Kırgız Devleti (VI-XIII)'nin yerine geçmesi Kırgızların varislerinin Hongorlar olduğunu göstermektedir."⁴⁶

Folklor eserlerinde "Hooray" etnonimiyle ilgili benzer tanımlamalar tespit edilememiştir. Mevcut tanımların çoğunda Hongorları bugünkü Hakaslardan ayırmakta ve onların Orta Çağdaki Yenisey Kırgızlarıyla etnik benzerliği olduğu söylenmektedir. Bazı tanımlarda ise "Hooray" Hakas halkının eski özel ismi olduğu beyan edilmektedir. Meselâ, "Çalbart" adlı efsanevi şamanın yaşadığı devirde Sagay şamanlarına "Hooray kamı" denirmiş.⁴⁷

Hakas efsanelerinde "Hooray" hem boy anlamında hem de etnik anavatan anlamında kullanılmış. Hongorlarda vatani kutsal olarak görme bilinci hâlâ devam etmektedir. Onlar anavatanlarından zorla sürüldüklerinde çeşitli yöntemlere baş vurarak bir yolunu bulup tekrar yurtlarına dönmeyi başarmışlardır. Abakan bölgesinde tarihi ve kültürel gelenek görenekleri tekrar diriltmişlerdir. Onlara Kuznetsk ormanlarında gelen halklar da katılmışlar.⁴⁸ Orta Yenisey Rus hakimiyetine girdikten sonra "Hongoray" ismi tarih sahnesinde kendini göstermektedir. "Hongoray" yerine "Tadar" (Tatar) ismi kullanılmaya başlamıştır. Büyük olasılıkla etnonimler Hırçagas Asoçakov döneminde (XIX asrın 40'lı yılları) Sagay Meclis Merkezi Askiz köyüne taşındıktan sonra değişmiştir.⁴⁹ N. P. Katanov'un etnografik bilgilerinde "XIX. asrın ortalarında 'Abakan Tatarları' ismi 'Tadar Ulus' olarak değişmiştir." diye geçmektedir.⁵⁰

Hakas folkloruna göre "Tadar" etnoniminin son zamanlarda şekillendiği bilinmektedir. Bu etnonime Orta Çağda ortaya çıkan ne kahramanlık destanlarında, ne şaman şarkılarında ne de tarihi destanlarda rastlarız. Meşhur halkbilimci S. S. Surakov'un fikrine göre Sayan-Altay destanları Moğol devrinde meydana gelmiştir.⁵¹ Bundan dolayı Hakasların kahramanlık destanlarının Moğol askerlerine karşı Tolayhooray İttifakı'nın olduğu dönemde ortaya çıktığını söyleyebiliriz. "Tolay" terimi metne göre basit avam kesimi değil; boy ve kabile birliği anlamına gelmektedir. Hongoray, Kırgızların seçkin zümresi tarafından yönetildiği boylar birliğidir. Bundan dolayı folklorda-

⁴⁶ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnin torelleri* - Abakan, 1996 s. 29.

⁴⁷ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnin torelleri* - Abakan, 1996 s. 35.

⁴⁸ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnin torelleri* - Abakan, 1996 s. 36.

⁴⁹ Katanov N. F. Nareçiya uryanhaytsev (soyotov), abakanskii tatar i karagasov. // *Obraztsi narodnoy literatury tyurkskikh plemen*. SPb., 1907. Ç. IX. Ukazatel' k tekstam abakanskim. s. XXXV.

⁵⁰ Surazakov s. s. *İz glubini vekov*. - Gorno-Altaysk, 1982. s. 8.

⁵¹ Butanayev V. Ya., Hudjakov Yu. s. *İstoriya eniseyskikh kirgizov*. - Abakan, 2000. s. 42.

ki "Hırgısın togus mun tolay Hooray çonı..." Hooray halkını birleştiren dokuz bin Kırgız müttefiği kelimeleri boşuna söylenmemiştir.

Hakasların "Togıs Pulunnıg Tolı Hooray" (Dokuz Köşeli Hooray Ülkesi) diye tören havası içinde söylenen cümle Altaylıların "Toguz Buluduu Kan Altay" (Dokuz köşeli Han Altay) cümlesiyle aynıdır. Altaylıların kahraman destanında "Altay" kelimesi insanların yaşadığı yerler ve tarihî vatanlar anlamına gelmektedir. Bunun gibi fikirler Hakasların ve onlarla soydaş Şorların destanlarında da yansıtılmaktadır, yani "Tört Toluk Toolu Hooray"da (Dört Köşeli Hooray Ülkesi) vatani hakkında güzel duygu ve düşünceler yer almaktadır.⁵²

Hakas folklorunda dünyanın merkezi Orta Yenisey olduğu ve diğer halkların ise bu etnik merkezin etrafında yaşadıkları düşüncesi vardır.⁵³ Büyük Hongoray'ı "Ulenıg Sın" Tanrı dağları kuşatmıştır. Büyüleyici Hongoray'ın ön tarafında Abakan nehrinin kurumaz çayları sarıl sarıl akarken arka kısmında ise Yenisey ırmağının bulunduğu otlaklar yer almaktadır.⁵⁴

Hongor kahramanları beyaz tenli, kara saçlı, nur gözlü yakışıklı kişilermiş. Hakaslar kendilerinin Hongorların asıl soyu olduklarını belirtmek için günümüzde bile kendilerine "Hora Pastar" (Siyah Başlar) demektedirler. Sarı saçlı insanları düşman olarak görürlermiş. Bu yüzden folklorda cadı "huu hat" sarı saçlı, kurşunî gözlü, karga burunlu, cüsseli olarak tasvir edilmektedir.

Hongoray tarihi denildiğinde akla ilk gelen Hongorların Moğol-Cungarlar ile yaptıkları kanlı savaşlarıdır. Bağımsızlık ve vatan uğruna yapılan mücadeleler savaş sanatının gelişmesine neden olmuştur. Hongor askerleri savaşırken vücutlarına boyunlarından dizlerine kadar zırh giyerlermiş. Baş korumak için ise tepesi sivri olan "tulaga" (miğfer) kullanılmış. Savaş âleti olarak kılıç ve mızrak kullanılmış. Asil at binen Kırgız hükümdarı Kötenhan düşmanı olan Ahköbök'e mızrak saplayıp attan düşürmüş. Savaş esnasında tecrübeli askerler mızrağı kendi atının eyerine dayayıp atının gücüyle düşmanın zırhını delerlermiş. Kırgız askerinin uzak mesafelerde kullandıkları temel silahını yay (çaaçah, uhçaa) teşkil etmektedir. Bu yüzden Orta Çağ folklorde "Uh Çaadah Tuzı, Uhça Tuzı" (Yay Savaşı Devri) olarak

⁵² *Sorskie geroičeskie skazaniya. Kan Fergen. Altın Sırık. M., - Novosibirsk, 1998. s. 324.*

⁵³ Butanayev V. Ya. *Toponimičeskiy slovar' Hakassko-Minusinskogo kraya. - Abakan, 1995. s. 148-149.*

⁵⁴ Butanayev V. Ya. *Voorujenije i voennoe delo hakasov v pozdnem srednevekov'e (po materialam fol'klora). //Voennoe delo drevnih plemen Sibiri i Tsentral'noy Azii. - Novosibirsk, 1981. s. 188-194.*

adlandırılmıştır. Yay omza asılmış ve sadak (hurluh) ise bele bağlanmış. Genel itibariyle yayla yapılan savaşa "uh saadah" denilir. Folklorik kaynaklar yayı kullanma usulü hakkındaki önemli bilgileri bizlere ulaştırmaktadır. Meselâ, "Sol dizini yere dayayıp, sağ dizini büküp, sadağı eline alıp, bir tane ok çekti. Yayını sonuna kadar gerip bıraktı."⁵⁵ Hongorların süvari birlikleri savaşa çıktıkları zaman eğerin önüne sadağı, arkasına kılıç ve mızrak gibi silahlarını bağlarırmış. Halkın sembolü olan bayrakların altında göçmen halkı muhafaza eden koruyucu ruhların olduğu inancı varmış. Hongoray'ın cesur askerleri savaşta kollayıcı olarak kabul ettikleri Kinen adına kurban keserlermiş.

1704-1727'lerde Hakas-Minusin bölgesi Rus egemenliğine girdikten sonra "Hareketli Yer" in halkı doğuştan gelen savaşçıl özelliklerini kaybetmeye başlamıştı. Hongorların savaşta "huuh" diye attıkları naralar efsaneye göre karganın ötmesini bildirirmiş. Bu inanca göre karganın et gördüğü zaman ötmesi, ölmüş düşman cesedini ifade edermiş. Buna benzer savaş naralarının Yakutlarda da olduğu bilinmektedir. Onlar düşman ordusuyla karşı karşıya geldiklerinde karga gibi öter, kurt gibi ulurlarmış.⁵⁶ Günümüzde bu savaş naraları unutulmuş ve sadece efsanelerde zikredilmektedir.

Rus belgelerinde Yenisey Kırızları olarak adlandırılan Hooray halkının yıkılmasının nedenleri arasında bu bölgeyi Rusya'nın işgal etmesi ve bölge halkının 1703'te Cungarya'ya zorla sürülmesi gösterilmektedir.⁵⁷ Hongoray topraklarında gömülen altınlar Hakas ve Rus göçmen halklarının ilgisini çekmektedir. 1760'ta Rus ziraatçısı D. Vasilyev Onlo dağı civarında birkaç yeri kazarak altın aramıştır. Onun söylediklerine göre Koçin Samar Arşanov Çin yönetimi altındaki Moğollara hususi bir vazifeye gitmiş ve oradan Altın hanın eskiden İyus bölgesini yönettiği, sonra oradan kaçmadan önce servetini ve değerli eşyalarını Onlo dağındaki hiç kimsenin bilmediği, unutulmuş bir mağaraya sakladığı hakkında efsane duymuş.⁵⁸

Hakas tarihî folkloru Orta Yenisey'deki yerli halkın ortaya çıkması hakkında bazı önemli bilgileri içermektedir. Hakas halkının ortaya çıkması efsanedeki dokuz kardeş Kırızlarla ilgili olan Tolıhooray Etnik-Politik İttifakı'yla birlikte incelenmiştir. Moğol yönetimi döneminde Hongoray halkı kendisinin dokuz bin asker gücünü (togis mun tolı Hooray) kurmuş. Gelişmekte olan Hooray halkı güç bela sürülmüş. Fakat Hakaslar eski atalarının

⁵⁵ Ksenofontov G. V. *Uraanghay-sahalar*. T.P. - Yakutsk, 1992. s. 87

⁵⁶ Butanayev V. Ya., Hudyakov Yu. s. Ukaz. soç. s. 42.

⁵⁷ Vatin V. A. *Minusinskiy kray v XVIII veke. Etyud po istorii Sibiri* - Minusinsk, 1913. s. 183.

⁵⁸ *Hakas çonnın kip-çoohtarı, nimahtarı*. - Abakan, 1960. s. 63.

sakladığı altınların hala orada olduğuna inanmaktadırlar. Mito-şiişel bilinçte "Hooray" kelimesi Hakasların eski etnik vatanı olarak kabul edilmektedir.

1.4. Şecereler ve Efsaneler

Hakasların içerisine boylardan: Kaçınler, Sagaylar, Beltirler, Koyballar, Biryusinler, Şorlar, Kızıllar, Meletler girmektedir. Bu boylar da kendi içerisinde daha küçük gruplara ayrılmaktadır. Folklore göre bu boyların soyu biridir. Bir efsaneye göre onların Küçüm Han'ın yönetimine boyun eğerek Çulum ve Yenisey bölgelerine Ertiş ve Çanı gölü tarafından göç ettikleri, bazı efsanelerde ise onların yerli halk olduğu anlatılmaktadır.⁵⁹ Kızılların "Tadar Çonı" adlı efsanesinde İyus bozkırlarındaki folklorik kahraman Horabeg'ten bahsedilmektedir. Onun Tubulah, Sagayah, Tumzuh, Hızilah, Melet adlı oğullarından Koyballar (Hakasça "Tuba"), Sagaylar, Şorlar (Hakasça "Tumzuh" Tom nehrinden gelmiş), Kızıllar ve Meletler türemiştir.

Bir halkın hangi boya veya soya ait olduğunu tespit edebilmek için atasına bakılmalıdır. Hakas boyları öbür Türk-Moğol halkları gibi soylarını bir ataya dayandırırılar. Hakasya Rus egemenliğine girmeden önce pek çok boy ortaya çıkmıştır. Bunların boylarının ataları aynıdır. Fakat bunlardan bazıları eski tarihî nesillerin torunlarıdır. XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren vergi ödeyen halkın sayısını tespit etmek amacıyla soyadı verilmeye başlamıştır. XIX. asırda soyadı verilmeye başladıktan sonra Hakasların boy adları unutulmaya başlamıştır. Profesör V. Ya. Butanayev'in araştırmaları sonucunda XVI-II. asrın ilk yarısında atalarının isimleriyle adlandırılan 1360 tane boy ismi bulunmuştur.⁶⁰

Kaçın etnik grubu kendilerini "Haaş" veya "Haas" olarak adlandırmaktadırlar. Onlar Krasnoyarsk'ın yakınında bulunan Humtigey dağının bulunduğu yerdeki Kaça nehri civarını anavatan kabul etmektedirler.⁶¹ Bilakis Ruslar bu nehri burada yaşayan Kaçınlerin adıyla adlandırmışlar. Yerli halkın dilinde nehir İzırsug olarak adlandırılmış.⁶² Yenisey Kırğızları Cungarya'ya sürüldüğü zaman Kaçınler Minusin havzasına göç ederek buranın eski yerli boylarıyla karışmışlar.⁶³ Kızıllar ve Sagaylar, "Kaçınler, Kuzeybatı Moğolis-

⁵⁹ Butanayev V.Ya. *Proishozhdenie hakasskikh rodov i familiy*. - Abakan, 1994. s. 30.

⁶⁰ Butanayev V.Y., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri*. - Abakan, 1996. s. 38.

⁶¹ Butanayev V.Ya. *Toponimiçeskiy slovar' Hakassko-Minusinskogo kraya*. - Abakan, 1995. s. 211.

⁶² Seglov İ. V. *Hronologičeskiy pereçen' vajneyşih dannih iz istorii Sibiri 1032-1882 gg.* - Surgut, 1993. s. 56.

⁶³ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 38-39

tan'ın Debet adlı yerinden geldi" derlermiş. Bazı efsanelerde Moğol han kızını Ojenbeg ile evlendirdiği zaman Kaçınleri hediye olarak verdiğinden bahsedilmektedir.⁶⁴ Bu bilgi XVIII. asrın ikinci yarısında Oyratların bir kısmının Hakasya'ya göç ettiğini kesin olarak yansıtmaktadır.

Kaçınlerin arasındaki en büyük boy "Hasha" veya "Hasha" imiş. "Haaş" kelimesi "Hasha" kelimesinin değişik şekillere bürünmesi olarak kabul edilebilir. Bu görüşü G. F. Miller de söylemiştir.⁶⁵ Efsaneler "Haşha" adının ortaya çıkmasını Kaşka At (hasha pozırah at) ile ilgili olduğunu dile getirmektedirler. Şaman tarafından dua ile tazarru edilen Kaşka At Hasha boyunun at sürülerinin koruyucu ruhuymuş.

Hasha boyunun kökeni Hongoray Etnik-Politik İttifakı ile ilgilidir. Bu görüş Şor folklorunda bahsedilen "Haşha"ları Hırgishooray, yani "Hakasya Ülkesinden Gelen Düşmanlar" adlı efsaneyle birlikte örnek gösterilebilir.⁶⁶ Hakas boyları kendi boyu dışındaki boylarla evlenirlermiş. Kendi boyundan bir kızla evlenmek yasaklanmış. Çulum bölgesindeki Hasha boyundan Poracak adlı bir kızla Haratay adlı bir genç hakkında acıklı bir efsane varmış. Boy içinde yapılan toplantıda Poracak ile Haratay'ın evlenmesi yasaklandığı için birbirlerini deli gibi seven bu aşıklar kaçmışlar. Akrabaları onların peşine düşerek onları yakalamışlar ve acımasız bir şekilde öldürmüşler. Onların cesetlerinin bulunduğu yer "Mun Çathan Tag" (Hüzünlü Dağ), onun yanında ki akarsu ise Poracak kızın adına "Baracul" olarak adlandırılmıştır.⁶⁷

Abakan nehri kıyısında Paratan adlı bir boy yaşamış. Efsanelere göre bu boyun atası çocukluğunda kayıkla Abakan'ın yukarı tarafından gelmiş. Çocuğu "Hasha" boyu büyütmüş.⁶⁸ Paratanlar Oyrat boyu gibi XVIII. asırda Hakaslara giren Cunganların bir kısmı olabilir.

Sayan-Altay'ın Türk-Moğol halklarında (Hakas, Altaylar, Teleutlar, Honton, Uryanhaylar, Torgout, Derbet) geniş olarak yayılan "Burut" (Pürüt) boyunun atası bu bölgenin eski halklarıyla ilgilidir. Hakas folkloru Burut boyunun anavatanını Buryatiya, diğer bir bilgi ise Derbetiya (Kuzeybatı Moğolistan) olarak göstermektedir.

Burut boyunun atası İrtohçın, oğlunu Burut hanının kızıyla evlendirmeye karar vermiş. Evde kalmış ve saçına ak düşmüş hanın kızı saçını üçe bölerek örmüş. Düğün yapıldıktan sonra han büyük bir çeyizle kızını İrtohçın'a ver-

64 Miller G. F. *İstoriya Sibiri*. T.I - M. - L., 1940. s. 49.

65 Devyat' bubnov şamana. *Sorskie legendy i predaniya*. - Kemerovo, 1989. s. 64-68.

66 Butanayev V. Ya *Toponimicheskiy slovar' Hakassko-Minusinskogo kraya*. s. 64.

67 Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun torelleri* - Abakan, 1996 s. 48

68 Butanayev V. Ya. Poçitanie tesey u hakasov. // *Traditsionnaya kul'tura narodov Tsentral'noy Azii*. - Novosibirsk, 1986 s. 94.

miş. Onlar Sayanları aşarak İyus steplerine gelmişler. İyus akarsuyunun iki-ye ayrıldığı yerdeki Üttighaya dağının eteğine yerleşmişler. Kız bir rüya görmüş. Rüyasında atayurdunun koruyucu ruhu tavşan şekline bürünüp kızın peşine takılıp geliyormuş. Sabahleyin hasta olan kız peşinden gelmekte olan Burut ruhlarının geri dönmelerini sağlamak için İrtohçın'a kurban kesmesini rica etmiş. Bu rica üzerine hiddetlenen İrtohçın: "Heyhat, ben de gelin aldığımı zannediyordum. Halbuki aldığım şamanmış." diye bağırarak. Bu esnada kız bayılarak bengü taşa dönüşmüş. Bu taş günümüzde "Hozanhıs" (tavşan kız) olarak adlandırılmaktadır. Onun canı beyaz tavşana geçmiş ve beddua ederek Üttighaya dağının etrafında üç defa tavaf ederek gözden kaybolmuş. Bu olaydan sonra İrtohçın'ın halkı bulaşıcı hastalığa yakalanmış. İrtohçın şamanlara baş vurup yardım istediğinde onlar: "Boyu bu müsibetten kurtarmak için her eve tavşana benzer kukla koymak lazım. Hanın kızının bindiği ak yelesi alaca atı ise -boy koruyucusu- 'ızih' (kutsal) olarak kabul edilmelidir." demişler. Bu olaydan sonra İrtohçın'ın boyu Burut olarak adlandırılmıştır. Burutlar üç senede bir "Hozanhıs" bengü taşına şöyle diyerek kurban keserlermiş: "Sen yüce Burut'tan gelmiştin ve beyaz tavşana döndün."⁶⁹ Burut boyunun koruyucu muskası "Hozan Tös", ev hayvanlarının koruyucusu ise "ızih" ak yelesi alaca at olmuş.

Eskiden Burutlar "Hasha" boyuyla birlikte Moğol hanına vergi öderlermiş. Bir defasında onlar samur derilerini Moğolistan'a götürürken geceleyin Kızıl kayanın altında gecelemişler. Burutlar ertesi gün kızıla boyanmış kayayı görerek çok şaşırmış. Onlar Moğol hanının önünde al atlara binen Hashalar-dan farklı olmak için beyaz yelesi alaca atlarını kırmızıya boyamışlar. Hashalar onları beklemeden gitmişler. Çok geçmeden Burutlar yaptıkları başarıya sevinerek yola koyulmuşlar. Moğol hanının çadırına geldiklerinde yağmur yağmaya başlamış ve atlarının boyası akmış. Elçiler gaddar hanın önünde rezil kepaze olmuş. Moğol hanı vergileri aldıktan sonra geçiken Burutlara: "Benim yönetimim altındaki halkların içinden sizler kalpazan ve sahtekar çık-tınız. Atlarınızı Hashaların al atlarına beznetmek için kızıla boyadınız. Sizin takma adınız 'Malçan hasha' (tüyünü döken hashalar) olsun." demiş. Moğol hanı üzerindeki altın iple dikilmiş kaftanını Hasha yöneticisine giydirerek memnun bir şekilde: "Bundan sonra senin boyun Hongoray'daki halkı yönet-sin. Senin boyunun adı 'Kaşka' -'Hasha Pozırah Attıg Hasha- (al ata binen) olsun." demiş. Bundan dolayı Burutlarda "Maçan Hasha" (tüyünü dökmüş hasha) takma adı ortaya çıkmış.⁷⁰ Bu bilgiden Moğol istilasına kadar yöneti-

⁶⁹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan. 1996 s. 39-40.

⁷⁰ *Mongol'sko-russkiy slovar'*. M., 1957. s. 88.

min Burutların elinde olduğu fikrini ileri sürebiliriz.⁷¹ Muhtemelen Burutlar Kırğızlarla aynı boydandır. Burut Moğolca'da "dinden uzak; tembel" anlamlarını da ifade etmektedir.

Hakas folkloru Burutların atası olarak Abakan bölgesindeki "Izıhtag" dağında yaşayan İrtohçın'ı göstermektedir. O dönemde Hakasya'nın kuzeyinde İyus bozkırlarında yönetici olan alaca at binen ünlü Payanhıs adlı kahraman bir kız yaşamış. Vatanını, halkını korumak için Payanhıs Moğollara karşı tedbirler almış. Zorlu çarpışmalardan bitkin düşen Payanhıs Son nehri boyunca serin havada derin uykuya dalmış. İrtohçın uyumakta olan güzel bir kıza aşık olmuş. Onlar çoluk çocuğa karışmışlar. Onların nesli çoğalmış ve ileriki dönemlerde "Sohhı" boyu ortaya çıkmış.⁷² G. F. Miller Kaçınlerdeki "Sohhı" boyunu Tatışevler soyundan olan Arinlerle birlikte ele almaktadır. Herhalde "Sohhı" boyu Arinburut soyundan gelmektedir. Bu boyun büyük bir kısmı İyus bozkırlarında yaşamıştır.

Sohhı boyu içerisinde "Sartah" soyu varmış. Efsanelerde Sartah soyunun Hakasların bir heybe kuruta satın aldıkları bir Tatar kızından türediği rivayet edilmektedir.⁷³ Sart (Sartak, Sartagul) Türk-Moğol halklarında Türkistan'da ticareti meslek edinen insanları ifade etmektedir.

İyus ve Yenisey nehirleri ortasındaki stepte Kaçınler "Izır" boyu yaşamış. Hakas tarihî folklorunda "Izır"ın Kaçınlerin genel bir adı olduğu da söylenmektedir.⁷⁴ Folklor bilgileri G. F. Miller'in yazdıklarıyla uyusmaktadır. O, "Tatarlar 'Kaçınler' kelimesini 'Izırkiçi' olarak tercüme ettiğini yazmıştır.⁷⁵

Kaçınlerin Hasha, Burut, Hırgıs ve Izır boyları içerisinde Talçan ve Tayçan grupları varmış. Hakas efsanelerine göre Talçan (Tayçan) grubu Kaça nehri-nin yanındaki Humtigey dağına göç eden Hasha boyunun atası Talçan İney ve onun yedi oğlundan türediği söylenmektedir.⁷⁶ Araştırmacı E. K. Yakovlev'in yazdığına göre Tadzyan Arinleri Kaça nehrinden Hakas bölgesine göç ettiren ünlü bir kahramanmış.⁷⁷ Bu olayı Taştandinovların nesli konusundaki bildiri pekiştirmektedir. Onlar, bazen Arinlerin içinde bazen de Talçanhas-halarla beraber görülmektedir. Folklor bilgilerinden Talçanların soyunun Arinlerden geldiğini ve Arinlerin kalın katmanını teşkil ettiği görüşünü savunabiliriz.

⁷¹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 41.

⁷² Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 44.

⁷³ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 46.

⁷⁴ Miller G. F. *İstoriya Sibiri*. T.P. - M. - L., 1941. s. 49.

⁷⁵ *İstoriya Sibiri*. s. 41.

⁷⁶ Yakovlev E. K. *Etnografiçeskiy obzor dolini Yujnogo Eniseya*. - Minusinsk, 1900. - S 9.

⁷⁷ Butanayev V. Ya. *Etniçeskaya istoriya hakasov XVII - XIX vv.* s. 63.

Kaçınler, Mançur sürgününde sağ kalan Kırgızelerler; Krasnoyarsk'tan göç eden Kaçınler (Haaş); Arınler (Aara) ve Cungar (Oyrat) kaçkınlarından oluşmuş. Bu idari birlikte Ezerlerin sayısı çok olmalıdır. Ayrıca XVIII. asrın sonunda da Kaçınlere "Kırgızlar" denmeye başlanmıştır.⁷⁸

Yenisey ve Abakan'ın sağ tarafındaki kıyılardaki otlaklarda yaşayan Koyballar (Tuba) Hakas-Minusin havzasının en eski yerlileri olarak bilinmektedir. Hakasların öbür etnik gruplarından farkı Koybalların soyu hakkında şecere ve efsanelerde herhangi bir malumat yoktur. Araştırmacılar Koybalların Kırgız toprağında yaşayan Tuba ulusunun eski yerlilerinin torunları olduğunu belirtmektedirler. Hakasya Rus yönetimine girdikten sonra bir kısmı (Tuba) Kaçınlerle karışmıştır.

Hakasların arasında Koybal ve Tuba boylarına karşı iğneleyici, alay edici şarkılar söylerlermiş: "Tuba, Tuba, tubaçağ, tümzuguçağ haraçağ, çeen azı tooçağ, kisken kibi hırnaçağ". Anlamı Tuba, Tuba, Tubalar, siyah burunlular, yedikleri çilek, deri giysi giyenler." Böyle alaylı şarkıları Altaylılar, Kuzey Altay Tubalarına söylerlermiş.⁷⁹ Araştırmacılar folklor konularının böyle paralellik göstermesinden yola çıkarak Tubalarla Koyballar arasındaki ilişkiyi tespit edebilirler.

Koybal, Kaçın, Sagay ve Kızılların arasında "Çoba" boyu varmış. W. W. Radloff tarafından yazılan tarihî efsanelerin üzerindeki bilgilere göre "Çoba" boyu 1703'te Mançur sürgününde sağ kalan Kırgızların bir kısmıydı.⁸⁰ Çoda (Çoodu, Çogdu, Yutı, Zod) kavmi Altaylılarda, Teleut, Tuba, Tofalar, Derbet ve Sayan-Altay'ın diğer halklarında genişçe yayılmıştır. Bunların Güney Sibiryâ halklarının eski bir nesli olduğu bilinmektedir.

Çoda kelimesi Rusça'ya "baldır" olarak çevrilir. Hakas efsanelerine göre bu boyun insanların baldırları uzunmuş. Avcıların dilinde "çoda" kelimesi ormanlıktaki Hakasları da bildirmektedir.⁸¹ Büyük ihtimalle bu kavim, Sayan-Altay'ın sık ormanlıklarında yaşayan yerlilerle ilgilidir, çünkü bu ulusa Tofalar ile Tocutuvaları arasında sıkça rastlanılmaktadır.

Sagayların Hakasların içindeki en büyük boy olduğu şüphesizdir. N. F. Katanov'un folklor bilgilerine göre Sagay boyu "Kara Hırgıs (Kırgız-İ.B.) adlı Türk halkının uzantısıymış. Onlar Abakan'dan Kazak-Ruslar tarafından sürülmüş ve şu anda Kuzeybatı Çin'in dağlık bölgelerinde yaşamaktadırlar.⁸²

⁷⁸ Baskakov N. A. *Dialekt çernih tatar (tuba-kiji)*. Teksti i perevodı. - M., 1965. s. 22.

⁷⁹ Radloff W.W. *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemen, jivuşih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy stepi*. 4.2. - SPb., 1862. s. 375.

⁸⁰ Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografičeskiy slovar'*. - Abakan, 1999.

⁸¹ Katanov N. F. *Avtobiografiya i bibliografiya*. - M. - Abakan, 1997. s. 8.

⁸² Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonın torelleri* - Abakan, 1996 s. 136-137.

Varlığını sürdüren efsaneler Sagayların ve onların soylarının Hongoray ile ilişkisini yansıtmaktadır. Sagay (Sagayit) halkının Kırgız bölgesindeki yazılı belgelerde XIII. asırdan beri adı zikredilmektedir. XVIII-XIX. asırlarındaki teşkil edilen ittifakın neticesinde sadece Sagay halkının değil; Beltir, Biryusın, Berhotom topraklarının halkı da Sagay olarak adlandırılmaya başlamıştır.

Sagaylardaki "Çiti Püür" (yedi kurt) kavmi totem hayvanının etkisinden ortaya çıkmış olmalıdır. Eski bir dönemde hamile bir kadın savaş sırasında Ninya nehri yakınındaki kurt sürüsünün bulunduğu mağaraya gizlenmiş. Doğum esnasında vefat etmiş, çocuğunu altı yavrusu olan ana kurt emzirerek büyütmüş. Kurdu emerek büyüyen çocuktan "Çiti Püür" boyu türemiş.

Dünyada Nuh Tufanı meydana geldiğinde "Çiti Püür" boyunun ataları Hoorabas dağının tepesine gömülmüş. O dönemden itibaren Çiti-Püür boyu Hoorabas dağına tapınmaya başlamış. Bu boyun gelinleri bu dağa "Ulug Tashıl" (ulu dağ) derlermiş. Çiti Püür kavminin insanları her sene Hoorabas'ta kurban keserlermiş.⁸³

Çiti Püür (Çidiber, Çediger, Cediger) ulusunun adının Kuzey Altay Türkleri ve bugünkü Kırgızların arasında geniş bir biçimde yayılması, Hakasların onlarla etnojenetik ilişkileri olduğunu tespit etmektedir. Ana kurt tarafından emzirilmiş çocuk hakkındaki folklorun konusu eski Türklerin edebi yaratmalarıyla aynıdır ve Göktürk Kağanlığı Türklerinin ortaya çıkmasıyla da ilgilidir.

Sagaylardaki "Sarıglar" boyu Hongoray'ın eski yerlileriymiş. Moğollarla yapılan kanlı savaşta Sarıglar Kırgızlarla birlikte yenilmişler. Sağ kalanlar Sayan'ın ötesindeki Moğolistan'a sürülmüş. Sonuç olarak Hongoray ıssız kalmış. Sarıglar boyundan iki kişi -yaşlı bir adam ve onun gelini- sağ kalmış. Çok gün görmüş olan kurnaz ihtiyar, gelinine: "Topraklarımızda neslimizi devam ettirecek hiç kimse kalmadı. Bunun doğruluğunu kanıtlamak için Sarıg Tag'ı (Sarı dağ) dolaşıp bakalım." demiş. Onlar kutsal dağın etrafından hiç kimseyi bulamamışlar. "Kayınpederden kaçma" geleneğini çiğneyerek "Sarıglar boyunun nesli devam etsin." demişler ve evlenmişler. Onların Kinges adlı bir çocukları olmuş. Kinges ve oğlu Ocagas, Sarıglar boyunun neslini devam ettirmişler.⁸⁴ Sarıglar kavmi onların eski beyaz tenli antropolojik tipe girdiğini kanıtlar gibidir.

Efsanede Sagayların "İçegeler" (Bağırsak) boyu Hongoray'da Nuh Tufanı döneminden beri yaşamakta olduğundan bahsedilmektedir. Nuh Tufanı'nda

⁸³ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun torelleri* - Abakan, 1996 s. 109-110.

⁸⁴ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun torelleri* - Abakan, 1996 s. 60-61.

yedi kardeş bakır kayık sayesinde sağ selim kalmışlar ve su seviyesi alçaldığında Sahçah dağının tepesinde karaya çıkmışlar. Bugünlerde Sahçah'ta taşa dönüşmüş kayık varmış, onun bakır çivileriyle pipolarını temizlerlermiş. Bu kavmin insanları dağı kutsal sayarlarmış ve kadınları ise "Ulug Tag" veya "Ulug Abam" (ulu ağabeyim) derlermiş.

Hayatta kalan yedi kardeş Sahçah dağından inerek Askiz ve Biy nehirleri boyunda yaşamışlar. Onların ablası Tuvalı biriyle evlenmiş (bazı varyantlarda kardeşler yedi sene Tuva'da kalmışlar ve orada ablası evlenmiş). Üç sene sonra kocasıyla çeyizini almak için gelmiş. İçege boyu yedi hayvan keserek cömert bir şekilde ağırlamışlar. Ablası Tuva'ya geri dönerken kardeşleri birer çıkın azık hazırlayıp vermişler. Yolcular Sayan'a doğru yola koyulmuşlar. Akşam olduğunda ormanlıkta geceyi geçirmek için küçücük bir evsin' yapmışlar. Azık konulan çıkınlarını açtıklarında hiç ummadıkları bir şeyle karşılaşmışlar. Pinti yengeleri çıkılara kesilen yedi hayvanın yedi kulaç bağırsığını koymuş. Kardeşlerine sinirlenen ablası bağırsaklarla evsini yedi kere dolamış ve hincından şöyle beddua etmiş: "Vatanınız Biy nehri olsun! Ömrünüz kısa olsun. Hayvanlarınız az olsun. Soyunuz adı "Sünen Bağırsak" olsun! Hayatınız bağırsaktan daha ince olsun!". O günden beri pek çok nesil geçmiş. Bu boyda uzun yaşayan adam ve hiç bir kahraman olmamış.⁸⁵

"İcegi" kavmi M.Ö. VIII. asırda Tuva'daki eski Türk yazılı kaynaklarında adı geçen "Çik" halkıyla sesteştir. Folklor bilgileri Sagayların "İcege" boyuyla Eski Türk devrindeki Çiklerin ilişkisini yansıtabilir. XVIII. asırda Abakan'ın sağ tarafından Arbat ve Tabat'a kadar uzanan topraklar Beltir (Piltir) boyuna aitmiş. Geçmiş zamanlarda Hongoray'ın başında Hansurte adlı bir han bulunuyormuş. Moğollarla olan savaşta yerli halk tutkun edilmiş. Moğollar gençleri Moğol ordusuna almışlar, yaşlıları ile çocukları Arbat ve Anı nehri boyundan Haramool (Kara Moğol) ülkesine sürmüşler.

Hansurte'nin oğlu Hansulu (Hançule) Moğol askerliğine çağırılmış. O en sadık adamlarını alarak Hongoray'a doğru kaçmış. Matur nehrine gelip Hoorgıs dağının eteğine yerleşmişler. Matur ormanlığında Hansulu kendisiyle beraber gelenlerin hükümdarı olmuş. Onlar sonraları "Hara Mool Piltiri" (Kara Moğol Melezleri) olarak adlandırılmıştır. Çünkü çoğu Moğollarla karışmıştır. Aradan yıllar geçtikten sonra kaçaklar Beltir veya "Argınlar"; Hansulu ise Piltiradas (Beltir başı) adıyla anılmaya başlamışlar. Hoorgıs dağı Beltirlerin tapındıkları ve kurban kestikleri yer olmuş. Beltirler Matur nehri boyunda hayvan güderlermiş ve Hantegir nehri boyunda ise avcılık yaparlarmış.

⁸⁵ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 72-92.

Hansulu'nun Hanonbiyah, Pispıyah ve Hoshar adlı üç çocuğu varmış. Onlar ormanlıktan ovaya göç ederek Taştıp nehri boyuna yerleşmişler. Her sene vergi toplamak için Oyratlarla Moğollar gelmeye başlamış. Moğol askerleri baharda Yenisey buzunun üzerinden geçerek gelirlermiş. Onlar yazı Hongoray'da geçirirlermiş ve temmuz ayında geri dönerlermiş. Vergiyi zar zor ödeyen halk ezildiği için çiftliğin gelişmesi de engellenmiş.

Onbiyah Rus egemenliği altına girmeye karar vermiş. Kardeşi Pispıyah ile birlikte o dönemde Sayan-Alтай'da bulunan kaplanı vurup öldürmüşler ve onun derisini Kuznesk'teki Rus komutanı Turusbeg'e hediye etmişler. Fakat Beltirlerin Rus yönetimine girmesi torunu Miyangas'ın döneminde gerçekleşmiş. Ruslar Beltirlerin yönetimi ile birlikte "knez" (prens) ünvanını Miyangas'a vermişler. Rus hakimiyetine itaat etmenin işareti olarak Miyangas örülmüş uzun saçını kesmiş. Bu yüzden ona halk arasında "Tas-Miyangas" (Kel Miyangas) denilmiştir.

Ruslar Miyangas'a prenslik yönetimine ait küçük rütbeler vermişler: boyun eğmeyenleri cezalandırmak için kamçı (tohpah hamçı), düşmanı yok etmek için kılıç (hılıs), vergi toplayanlara Beltirlerin Rus yönetimi altındaki kuvvetli halk olduğunu gösteren tuğ. Miyangas'ın döneminde Sayan-Alтай Rusya (Orıs Han), Cungarya (Oyrat Han) ve Çin (Hıdat Han) tarafından üçe ayrılmıştır. Hongoray'ın sınırı Sayan'ı geçerek Irgahtargah dağından Hansın dağına kadar devam etmiş. Hantengir nehri kenarındaki Beltirler bekçilik yapmaya başlamışlar. Vergi ödeyen 15 Beltir dış ülkede, yani Tuva bölgesinde kalmış. Miyangas onlar için Rus memurlarıyla kavga ederek Kuznesk ormanına saklanmak zorunda kalmış.

Miyangas'ın üç oğlu olmuş. Büyük karısından doğan Çağbanday adlı oğlundan Çebodayevlerin nesli türemiş. İkinci karısından Ulturruh ile Patajan, onlardan ise Ulturgaşev ve Pataçakovların nesillerinin ataları doğmuş.⁸⁶

Beltirler geçmişteki tarihî şecerelerini çok iyi bilirlermiş ve 15-18 göbeğe kadar anlatabilirlermiş. Rus yazılı belgelerinde Kırgız topraklarındaki Beltir bölgesi 1635'ten beri bilinmektedir.⁸⁷ Hakasya Rus idaresine girdiği dönemde 1727'de Kyahta anlaşmasını yapmaya Beltirlerin yöneticisi Miyagaş Moğolakov, yani Moolah'ın oğlu, Onbiyah'ın torunu Miyangas da katılmıştır. Sınır bekçilerine bayrak verme töreni 1728'de düzenlenmiştir.⁸⁸ Sınırdaki bulunan yerli halka yönetimin yukarıdaki gibi ad vermesi Türk yöneticileri tarafından yaygın kullanılmıştır. Sonra bu gelenek Rus yönetimi tarafından ka-

⁸⁶ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonının torelleri* - Abakan, 1996. s. 51.

⁸⁷ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonının torelleri* - Abakan, 1996. s. 42.

⁸⁸ *İstoriya stran Azii i Afriki v srednie veka*, - M., 1987. 4.2; Novıçihin A. A. *Turtsiya. Kratkaya istoriya*. - M., 1965.

bul edilmiştir. Selçuklu sultanı III. Osman'a (1258-1324) Len ve Knez ünvanını ve şeref madalyasını kılıç, sancak ve mızrak olarak vermişti.⁸⁹

Beltirlerin başında Onbiyah'ın bulunduğu dönemde komşu Tuva'nın yönetimi Altın Kürengan'ın elindeymiş. Kendisiyle birlikte birinci hanımından iki oğlu varmış. İkinci karısı üvey oğullarından hoşlanmadığını hiç gizlemezmiş. Bir defasında o çocuklara siyah keçe koyarak Çuçvara (bir yemek çeşidi) hazırlamış. Altın Kürengan bunu çocuklarının yüz ifadesinden anlamış ve hiddetle karısını kamçıyla dövmüş. Bunu görüp ürperen çocuklar Sayan ormanlığına kaçmışlar. Adamlar o zaman Onbiyah, Pispayah ve Hoshar Hantengir vadisinde avcılık yaparlarmış. Yiyeceklerini belirli bir yerde saklarlarmış. Onlar bulgur ve kurutulmuş etlerinin günden güne azalmakta ve çevredeki karda çocuk izleri olduğunu görmüş. İzleri takip eden Pispayah yiyecek çalmak için gelen çocukları yakalamış. Onları Altın Kürengan'ın çocuklarmış. Çocuklar üvey anası yüzünden kaçtıkları ve aç kaldıkları için hırsızlık yapmak zorunda kaldıklarını anlatmışlar.

Onbiyah, Pispayah ve Hoshar çocukları büyüterek Arbat bölgesine yerleştirmiş. Onlar "Hahpına" (Haphına, Hahpın) boyu olarak adlandırılmıştır. Hahpına boyu Izıhtag'ın eteğini yurt edinmişler ve orası sonraki nesiller için tapınılacak kutsal dağ olmuş. Onların biri Hıstayah'tan "Tag Hahpınazı" boyu türemiş. Hıstayah'tan Çanıstay doğmuş ve ondan da Nyukpey adlı bir çocuk doğmuş. Nyukpey'den Tyukpeyevlerin nesli türemiş. İkinci çocuk Astayah ismini almış ve ondan da "Sug Hahpınazı" (su hahpınazı) boyu türemiş. Astayah Taştıp nehri bölgesine taşınarak Butrahta'ya yerleşmişler. Astayah'tan Çanday, Çanday'dan Manas, Manas'tan Kendük, ondan Muklay ve Çeboçak adlı iki oğlan olmuş. Çeboçak'tan Çobaçakovların, Muklay'dan Kalçan, ondan Kalçenayevlerin nesilleri türemiş.⁹⁰

Folklor bilgilerine göre "Hahpına" boyunu XIII. asırda Yenisey'de hüküm süren Kapkanas halkının adıyla sesteş kabul edebiliriz.⁹¹ Herhalde onlar Hakasya'ya Altın Han'ın Tuva'daki yönetimi döneminde göç etmişler.

Beltirlerdeki "Çıstar" boyu eski zamanlarda Abakan nehrinin yukarısında ve Kuzey Altay'da yaşamışlar. Çıstar'ı o dönemde Turabiy yönetmiş. Moğollar onlara saldırdıklarında Turabiy Azılbay, Tohtabiy, Totanmay adlı çocuklarıyla Abakan'a doğru göç etmiş.

Matur nehri kenarında Çıstar'ı Beltir boyunun yöneticileri Hanonbiyah, Pispayah ve Hoshar karşılaşmış. Onlar yakınlarda insanların yaşadığını suda

⁸⁹ Butanayev V.Y., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri*. - Abakan, 1996. s. 111-116.

⁹⁰ Kozin s. A. *Sokrovennoe skazanie* - M. - L., 1941. s. 174.

⁹¹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996. s. 97-100.

sürüklenen odun parçalarından anlamışlar. Pispiyah yüzerek gelmekte olan Çıstarların kayıklarını durdurmuş ve Hanonbiyah onları Beltirlerin yanına Sos nehri kenarındaki ovaya yerleştirmiş. Toktobay'dan Toktobinlerin nesli türemiş. Toktobiy'in dokuz oğlu ve Payarig adlı bir kızı varmış. Asılbay'dan Ayacak doğmuş ve Asoçakovların neslini devam ettirmiş. Ayacak'ın İptiş adlı oğlundan İptişevlerin nesli türemiş. Totanmay ise tek oğlu olan Solanmay'ı büyütmüş.

Çocuklar oynarken Toktobiy'in dokuz oğlu Totanmay'ın tek oğlunu dövmüşler. Öfkelenen Solanmay babasına olayı anlatmış. Totanmay çocukları döverken aniden Toktobiy'in iki oğlunu öldürmüş. Toktobiy Şor şamanını (çış ham) çağırması ve dua okuyarak Totanmay'ı yok etmiş. Solanmay babası öldükten sonra Taştıp bölgesindeki Sos nehri yakınlarına göçmüş. Solanmay'dan Çılçıgaş doğmuş ve Çılçıgaşevlerin nesli türemiş.

Çıstar, kendilerini "Çıstar" olarak adlandıran Kuzey Altay Tubalarıyla akraba olmalıdır. Muhtemelen, onlar Abakan bölgesine Hakasya Rus yönetimine girmeden önce gelmiştir, çünkü Altır ulusunun Çıstar bölgesi XVII. asırda tanınmaya başlamış.⁹²

Toktobiy'in kızı Payarig serilip serpilip çok güzel bir kız olmuş. Üstelik o güzel şarkı da söylemiş. Abakan bölgesinde hiç kimse onun kadar güzel şarkı söyleyemezmiş. O şarkı yarışması düzenlemeye karar vermiş. Bu yarışmada kedisini yenen kişinin özürüne bakmayarak onunla evleneceğini söylemiş ve bunu bütün Hongoray'da ilan etmiş.

Tom nehri yukarısındaki Kuznesk ormanlığında Arıhpay adlı âmâ bir ihtiyar varmış ve şarkı söylemede üzerine yokmuş. İlanı duyan ihtiyar kendisinin yarışmaya götürülmesini istemiş. Payarig ona: "Sen kazanırsan seninle evleneceğim; ama seni mağlup edersem kölem olacaksın." demiş. Onlar yedi gün yedi gece şarkı söylemişler ve sonunda Payarig yenilmiş. Arıhpay hüngür hüngür ağlayan güzeli Kuznesk ormanlığına götürmüş. Güçten kuvvetten düşmüş bu yaşlı ile yaşamak tam bir işkenceymiş. Payarig bu azaba tahammül edemez olmuş ve ihtiyarı coşkun akan Tom nehrine iterek öldürmüş. Bu cinayet komutan Albotbeg'e duyulmuş.

Mahkeme kararıyla Payarig hapishaneye düşmüş. Hapishane müdürü Senyavin güzel kıza aşık olmuş ve onu kendisine oynaş yapmış. Payarig Senyavin'den iki çocuk doğurmuş. Vatanına dönerken iki çocuğunu bırakarak Abakan bölgesine gitmiş (bazı bilgilere göre ise kör Hayci'den hamile kalmış ve ormana kaçarak orada çocuk doğurmuş. Ondan Moynogaşevlerin nesli türemiş).

⁹² Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun torelleri* - Abakan, 1996 s. 73

Kuznesk'te kalan küçük çocuklar Beltirlerden Sos nehri mültekâsında yaşayan Toktobiy adlı dayıları olduğunu öğrenmişler. Onlar ormanlıktan geçmişler. Onlar Kuznesk Ala Dağı'ndan geçerek Harlıgan dağına geldiklerinde birbirini kaybetmişler. Ağabeyi Ninya bölgesine gelmiş, ona Senyavin soyadı verilmiş ve daha sonra Oreşkovlar diye değiştirilmiş. Küçük kardeşi Askız bölgesine gelmiş ve "Tom" boyundan birisi evlat edinmiş. Onun Kirginek (evlat edinilmiş, kürksüz oğul) adından Kirginekovların nesli türemiş.⁹³

Yazılı kaynaklara göre XVIII. asrın ilk yıllarında Kuznesk kalesini B. Senyavin yönetmiş. Askerî seferler dönemindeki B. Senyavin'in yönettiği Kazak-Rusların seferinde Hakas halkının bir kısmı esir düşerek Kuznesk'te köle olarak satılmış.⁹⁴ Büyük ihtimalle Toktobiy'in kızı ve onun çocukları bunlar arasına girmektedir.

Beltirlerdeki "Kicin" boyu XVII. asırda Mrassu nehri yukarısında yaşayan Keçin ilindeki halkın nesilleri olduğu su götürmez bir gerçektir. Hakas şecerelerine göre Kiçinler Asılбай'ın tek kızından (bazı bilgilere göre Onbiyah'ın torunu Moolah'ın kızı) türemiş. Onu Kuzneskli gençler (bazı varyantlarda Tuvalıyla evlenmiş) kaçırmış.⁹⁵

Asılбай'ın kızı Mrassu nehrinin yukarısında iki seneden fazla yaşamış. Hamile olduğunu öğrendiklerinde ona bakmaz olmuşlar. O, yol azığını hazırlayıp esirlikten kurtulup evinin yolunu tutmuş. Matur bölgesindeki Balıktaş nehrine geldiğinde doğum sancıları başlamış. Asılбай'ın kızı çocuk doğurmuş ve onu yapraklarla sararak üvez ağacına asmış ve "Bahtın varsa ölmeyecek büyüüp bir yiğit olursun." demiş. Güç bela babasının evine gelen kız başından geçen olayı anlatmış. İhtiyar Asılбай (Toktobiy, moolah) olayı öğrendikten sonra atına binerek gitmiş ve üvez ağacında asılı duran çocuğu ve onun yanındaki kartalı görmüş. Ağaca tırmanan ihtiyar bebeğin yaşamakta olduğunu ve kartalın ona yemek vererek beslediğini görüp çok şaşırmış. Torununa "Pürüstöy" (yapraklı) adını koymuş ve ondan türeyen boy "Kicin" (kartal) olarak adlandırılmış. Pürüstöy atalarının koruyucu ruhu kartal olan şaman soyundan çıkmış. Pürüstöy ve oğlu Hampasas? adlı meşhur şamanlar olmuşlar. Hampadas? tan Agıtay ve Tokoyah adlı çocuklar doğmuş ve onlardan Agıtayevler ve Tokoyakovların nesli türemiş. Bundan dolayı Kicinlerin ağacı Üvez ağacı, tapındıkları dağ ise Balıktaş imiş.⁹⁶

⁹³ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 60-67.

⁹⁴ Butanayev V.Ya. *Prisoedinenie «Kırgızskoy zemli» k Rossii i sud'ba eniseyskih kırgızov. //Rossiya i Hakasiya: 290 let sovmetstnogo razvitiya.* - Abakan, 1998. s. 40.

⁹⁵ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 102-109.

⁹⁶ Butanayev V.Ya. *Proishojdenie hakasskih rodov i familii.* - Abakan, 1994.

Kicin boyunun atası Pürüstöy'ün Kuznesk Ala Dağı'nda yaşayan Biryusınlarla ilişkisi olabilir. Biryusınların içine Kargin (Karga), Kivin (Hobiy), Kiy (Hıy), Kızılğay (Hızıl Haya), İzuşer (Tayas), Karaçer (Sor) soyları girer.⁹⁷ Onların arasından sayıca en fazla olanı Kargin, (Hakasça "Harga") soyu imiş. "Harga" kavmi bu soyun dağı olan "Hara Tag" adından gelmiş. Karginler Azas nehri yanındaki Mrassu bölgesine yerleşmişler. Onlar bu dağa "Ulug Tag" derlermiş.

Nuh Tufanı döneminde (Poom Çıl) Hara Tag dağında yaşlı bir koca karı ile iki oğlu sağ kalmışlar. Onlardan daha sonraları "Harga" soyu türemiş. Ayrıca Hara Tag'ın tepesinde Karginlerin atalarının taşa dönüşmüş beşiği varmış.

Ebeveyni vefat ettikten sonra iki kardeş ormanlıktan Abakan ovasına gelmişler. Onların birisi akarsu boyunda yaşamış ve su perisiyle evlenmiş. Nesilleri "Sug Hargazı" olarak adlandırılmış. Diğeri ise dağda yaşamış. O da dağ ruhunun kızıyla evlenmiş ve nesilleri "Tag Hargazı" olarak adlandırılmış. Sonrakilerden Puriges adlı bir çocuk doğmuş. Ondan Ustuh; Ustuh'tan üç oğul: Amzor, Çıpcıgas, Kızlas doğmuşlar. Bunlardan Amzorakovlar, Çepçigaşev ve Kızlasovların nesilleri türemiş.⁹⁸

Es nehri bölgesinde "Sayın" boyu yaşarmış. Bazı bilgiler Sayınların Kuznesk ormanındaki Orton nehri tarafından geldiklerini, diğer efsaneler ise onların vatanının Taştıp'ın Talbirt dağındaki avcı Hola Kiris'in doğduğu mağara olduğunu beyan etmektedirler.

Sayınların avcılık yapacakları topraklar Sayan bölgesindeki Sabınatashıl dağındaymış. Holakiris sonradan edindiği Tuvalı kardeşiyle her sene deri için avcılık yaparlarmış. Günler, aylar, yıllar geçmiş ve bir gün her ikisinin karısı hamile kalmış. Henüz çocuklar doğmadan onlar aralarında anlaşarak dünür olmuşlar. Bir gün avdan döndüklerinde Holakiris oğlu, Tuvalı avcı ise kızı olduğunu görmüş.

Holakiris'in oğlu büyüdüğünde babası nişanlısını getirmesi için Tuva'ya göndermeye karar vermiş. Oğlu yola koyulurken ona Sabınatashıl dağında gecelememesi gerektiğini ikaz etmiş. Yola koyulan müstakbel damat uyarıldığı dağa vardığında karanlık çökmüş. Babasının tembihini hatırlayan çocuk küçük bir çadır kurmuş, ateş yakmış, yanına kütük koymuş. Ona kürkünü giydirip kendisi bir kenara gizlenmiş. Bir süre sonra aniden korkunç bir şey peyda olup kürkle sarılmış kütüğe saldırmış. Holakiris'in oğlu okla korkunç

⁹⁷ Katanov N. F. Nareçiya uryanhaytsev, abakanskiy tatar i karaga-sov. // *Obraztsy narodnoy literatury tyurkskikh plemen*. Ç.1H. - SPb., 1907. s. 604-605.

⁹⁸ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan. 1996. s. 127-128.

hayvanı vurmuş. Sabahleyin eşyalarını toplayarak Sayan'ı aşır Sarıgsoyan'da kendisini beklemekte olanlarla buluşmuş. Örf ve âdetlere göre yapılması gereken şeyler ifa edildikten sonra iki genç çeyizini alarak yola koyulmuş. Holakiris'in oğlu nişanlısıyla beraber Sabınatashıl dağına geldiklerini yine akşam olmuş. O, ev yaparak ateş yaktıktan sonra karısının kaybolduğunu görmüş. Holakiris'in oğlu ormanlıkta karısını aramaya başlamış ve uzakta yankı olan ateşin ışığını görmüş. Bu dağ ruhlarının mağarada bulunan büyük sarayı imiş (Çir tunugu). Baş köşede oturan yaşlı kadın: "Benim iki oğlum Holakiris'in evine gittiklerinde köpeklerinden oldular." diye söylemekte olduğunu duymuş ve bir tarafa gizlenip beklemiş. Fazla geçmeden bir gürültü duymuş ve çuval taşıyan iki kişiyi görmüş. Holakiris'in oğlu bir okla ikisini de öldürmüştü. Çuvalın içinden korkudan beti benzi atan karısı çıkmış. Onlar etraf aydınlanır aydınlanmaz eşyalarını toplayarak Abakan'ın yolunu tutmuşlar. Sayan kızının (Tuva) vatanının adından alarak Holakiris'in nesli "Sayın" diye adlandırılmış.⁹⁹

Hakaslar Sayınların kökenini Göktanrı'ya dayandırdıkları için onlara saygı gösterirlermiş. Holakiris Göktanrı'nın şimşekle öldüremediği canavarı okla öldürmüştü. Eğer şimşek çakıp bir ağacın dalı kırılırsa bu dal kutsal sayılırmış. Bu dalı eline alan kişi geleneğe göre: "Ben Sayınların dayısıyım ve Sayınların yeğeniyim." dermiş.

Bu kavmin çoğunluğu XVII. asırda Kırgız toprağının Sayan bölgesindeki Altır boyunun nesli kabul edilmektedir.

Askiz bölgesinde "Sibicin" adlı küçük bir kavim varmış. Asıl yurtları Kuznesk'teki Padıntashıl dağıymış. Sibicinler ismi avcı olan atalarından gelmektedir. Sibicin bir kere Padıntashıl dağında dokuz ayı öldürmüştü. Fakat av eti kavmine yetmemiş ve kutsal dağa kızıp: "Bizi aç bıraktığı için Padıntashıl dağı yerin dibine girsin." diyerek feryat etmiş. Padıntashıl dağının koruyucu ruhu bu kargışa sabredemeyip avcıya: "Senin boyunun adına Sibicin densin ve her bir ailede üç erkek çocuktan fazla olmasın." demiş. Bundan dolayı Sibicin boyunun sayısı artmazmış. Sibicin'den Tohpagas (Tokmagaş) doğmuş ve Askiz bölgesinde yaşamış. Ondan Çociya, Çudangas, İdemeş adlı üç çocuk doğmuş. Bunlardan Çociyev, Çudangaşev ve İdemeşevlerin nesli türemiş. Çudangaşevler sonra soyadını Padıntashıl dağında gömülmüş olan atası Tokmagaş'ın ismine tekrar değiştirmişler.¹⁰⁰

Hakaslar kutsal dağların halk kaderini belirlediği inancına sahip oldukları için onlara değer verip farklı muamelede bulunurlarmış. Hakasların içinde

⁹⁹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996. s. 125-127.

¹⁰⁰ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996. s. 66.

Şorlara ait Tom boyu yakın tarihte ortaya çıkmıştır. Moğol istilalarının birinde Çabıçah adlı küçük Kırgız çocuğu Kuznesk ormanına saklanmış. O, Tom ve Palbinsug nehirlerinin yukarısında yaşamış. Ondan Çabılğay, Çabılğay'dan Çulcan doğmuş. Çulcan'dan Culcanovların, Şorların nesilleri türediği bilinmektedir. Çulcan'ın Ahpaş ve Köstük adlı iki oğlu olmuş. Bir gün Ahpaş'ın üç tane at sürüsü kaybolmuş. Atları Bazınli at hırsızları çalmış. Ahpaş atlarını aramaya çıkmış ve Askiz bölgesinde bulmuş. Ahpaş ile Köstük hayvanlarıyla birlikte atlarının bulunduğu Askiz nehri yanındaki Çiti Sarıghıs adlı dağ eteğinde yaşamışlar. Bu kardeşlerden Ahpaşev ve Kostyakovların nesilleri türemiş. Bunlar Tom boyunun temelini oluşturmuşlar.¹⁰¹

Aba (ayı) boyunun ortaya çıkması totem hayvanıyla ilgilidir. Efsanelere göre Tom nehri bölgesindeki Kuznesk ormanında Hanhıs adlı bir kız yaşamış. Günlerden bir gün Tayga ormanlığına meyve toplamak için giden kızı ayı kaçırmış. Hanhıs ayı ininde üç sene yaşamış ve çocuk doğurmuş. Oğlunun vücudu ayı gibi tüylü olmasına rağmen insandan hiç bir farkı yokmuş. Hanhıs oğluyla insanlar arasında yaşamaya karar vererek bir yolunu bulup Tayga ormanlığından kaçmışlar. Onların kaçtığının farkına varan ayı peşlerine düşerek onlara yetişmiş. Oğlu onunla göğüs göğüse çarpışarak onu yenmeyi başarmış. Hanhıs köyüne gelerek akrabalarına başından geçenleri anlatmış ve onlara da anne ile çocuğu kendi boylarına kabul etmişler. Aradan yıllar geçtikten sonra ayının oğlu yerli kızla evlenmiş ve onlardan Aba boyu türemiş. Bu ulus diğerlerine nisbeten uzun boylu ve tüylü vücutlu imiş. Bu boyun hüküm sürdüğü yere "Aba Çis Çiri" denilmektedir. Pek çok yıldan sonra bu boyun bir kısmı Hakas'ın yayvan meralarına göç ederek Sagaylarla karışmışlar. Aba boyunun XVII. asırda Tom nehrine göç eden Abınşorlarla akrabalık ilişkisi varmış.

Kızıllar kendilerini Sagaylarla aynı boydan kabul ederler ve atalarının efsanevi Hızılah olduğunu belirtirler. Fakat gerçekten bu boy kendi özel ismini XVIII. asırda İyus bölgesinin halkını birleştiren ve onları yöneten "Hızıl" boyunun adından almışlar. Hızıl boyunun özel ismi onların atalarının antropolojik tipiyle ilgiliymiş ve onların ataları sarı saçlı imiş.¹⁰² Kızıl boyu XVII. asırda Kırgız bölgesinin Altısar ulusuna giren Kırgız topraklarında yaşamış bir boymuş.

Efsaneye göre Kızıllar varlıklı bir boymuş. Kaçınlar ise yok yoksul imiş ve onların hayvanlarını beslemişler. Kızılların varlıklı yaşamı atalarının İyus nehirlerinin ortasına sakladıkları servetiyle ilgili olduğu söylenmektedir. Hakas

¹⁰¹ Butanayev V.Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çanın torelleri* - Abakan, 1996. s. 52-53.

¹⁰² Butanayev V.Ya. *Etniçeskaya istoriya hakasov XVII - XIX vv.* s. 78

halkı Cungarya'ya sürüldüğü zaman Kırgız hanı Solbanıharahus ve Sarıgha-ya dağlarına dokuz heybe altın ile gümüş, altın masa ve altın kulun gömmüş.

Bir vakit Kızılar atalarının altınını bulmak için çabalamışlar. Solbanhara-hus dağında pek çok yeri kazmışlar ve at kafatası dışında hiçbir şey bula-mamışlar. Öfkelenen Kızılar kafatasını Akiyus nehrinin diğer tarafına bırak-mışlar. Kafatası hemen mavi ördeğe dönüşerek uçmuş ve onlara "Atalarınızın gelenek göreneğini saymıyorsunuz. Bunun için cezalandırılacaksınız. Bugünden itibaren baht Kızıllardan Kaçinlere geçsin." demiş. Efsaneye göre o günden itibaren Kaçinler zengin olmaya başlamış.¹⁰³ O zamandan itibaren efsaneye göre Kızılar fakir ve Kaçinler ise zengin olmuştur.

Yenisey bölgesindeki Kunutag dağında tarım yapabileceği az bir yer ile mavi danası hariç hiçbir şeyi olmayan Kunarii adlı bir kız yaşarmış. Günler-den bir gün Altay tarafından düşman askerleri saldırıya geçmiş ve halkı Hon-goray ülkesinden dışarıya sürerek kul köle yapmış. Kunarii danasıyla tutku-na alınmış. Birkaç sene geçtikten sonra dana mavi öküz olmuş ve boynuz-ları kılıç gibi keskinmiş. O büyük baş hayvanların neslinin koruyucu özelli-ğine sahipmiş. Mavi boğa böğürdüğü zaman onun sesinden inekler doğurur-muş. Altay bölgesi hayvanla dolup taşmış.

Yaz aylarında bir gün mavi boğa gölgede yatarken boynuzuna sarı bülbül "irosarıg" konmuş ve vatan hakkında ötmeye başlamış. Bülbülün ötmesini dinleyen boğanın kalbinde Hongoray'ın özlemi uyanmış ve böğürmeye baş-lamış.

Mavi boğa Kunarii'yi sırtına bindirmiş ve Tayga ormanlığından geçerek Yenisey'e doğru yönelmiş. Abakan'ı geçerek Matur bölgesine gelmiş. Sevi-nen boğa böğürmeye başladığında bu bölgelerdeki inekler doğurmaya baş-lamış. Buna şaşırان Sagaylar mavi boğayı kendir halatla bağlarken boğa iple-rin hepsini param parça etmiş. Mavi boğa Yenisey bölgesine geldiğinde ona kocaman bir ayı saldırmış. Tayga ormanlığının yırtıcı hayvanı boğanın karnını yarmış. Fakat mavi boğa çok keskin boynuzlarıyla ayıyı yere yapıştır-mış. Yaralı bir vaziyette mavi boğa kendi köyüne gelmiş. Ondan akan kandan Köksa (Kök Su) meydana gelmiş. Kunutag dağının eteğine gelen boğa taşa (Kök Puga Tas) dönüşmüş. Mavi boğa sayesinde Altay'da esirlikten kurtulan Kunarii kendi boyuna "Puga" (boğa) adını koymuş. Kızılların boy birliğine giren Puga kavmi halkının üç senede bir defa taş heykele "Kök Puga Tas" kurban kestikleri bilinmektedir.¹⁰⁴

¹⁰³ Yangulov Usta Proçtun aytkanı, 1890-c tuulgan, kızıldardan, Oşkol' ayılı.

¹⁰⁴ Çirim tamırları. s. 4-6.

Puga boyunun ortaya çıkmasına dair konu Kırgızlardaki Bugu boyunun totem hayvanı Bugune (geyikana) hakkındaki efsaneyi akla getirmektedir.

Tarihi folklorun bilgilerini araştırdığımızda Sayan-Altay Türklerinin aynı kaderi paylaştıklarını görmekte birlikte Hakaslara eskiden yaşamış olan etnik birliklerin soyunun varisleri olarak bakılmalıdır. XVII-XVIII. yüzyıllar arasında çeşitli boylar Hongoray'dan Sayan-Altay'ın daha ilerilerine, aynı zamanda Moğolistan ve Sibirya civarındaki bölgelerden Yenisey ovalarına göç etmişlerdir. Boyların ve kabilelerin anavatanlarına geri dönme konusundaki ısrarlarından bahseden birçok efsanenin geniş olarak yayılması Hakas kavminin vatanseverliğini ve kendi neslini devam ettirebilmek için yaptıkları büyük zorlukları göze aldıklarını yansıtmaktadır. Rus egemenliğine girdikten sonra bu boyların çoğu yeni özel isim almışlar ve bazıları etnik adlarını yeniden oluşmakta olan bölgesel-yönetimsel adlandırmalarıyla değiştirmişler. Kaçın, Sagay, Kızıl, Koybal gibi etnik gruplarının isimleri Rus yönetiminin tesiri altında ortaya çıkmıştır. XVIII. asırda Hakas halkının soylarına verilen soyadları Kaçınların % 24,5'ini, Kızıllar ve Meletlerin % 20,8'ini, Sagaylar ve Beltirlerin % 19,2'sini, Biryusin ve Verhotomların % 21,5'ini, Koybalların % 12,4'ünü, oluşturmaktadır.¹⁰⁵ Gerçekten Koyballar hariç diğer etnik grupların yüzdelik oranı birbirlerine çok yakındır. Günümüzde Sagayları Hakasların % 70'i, Kızılların ise % 5'i, oluşturduğu bilinmektedir.

Eskiden kimin hangi boya ait olduğu o boyun atasından aldığı ada göre tespit edilirdi. Rus yönetiminin etkisi yüzünden bu adlandırma yöntemi unutulmuş yerini soyadlarına bırakmıştır.

Hongoray'daki sosyal-ataerki yapının bozulmasıyla XVIII. asrın ilk yıllarında milletin neslinin devam etmesinde Hakas kadınlarının rolü artmaya başlamıştır. Kadınlar boydaki yaşlı erkeklerden kaçma geleneğini korumuşlar. Boy tarihten silinme sorunuyla karşı karşıya kaldığında bu gelenek de bozulmaya yüz tutmuştur.

Boy şecereleri ve efsaneler mitolojik temele dayanarak Hakas soylarının çoğunun ortaya çıkmasını Nuh Tufanı dönemiyle ilgili olduğu tezini ileri sürmektedirler. Soyların ortaya çıktıkları yerler olarak Sayan ormanı, Kuznesk Ala Dağı'nda Orta Yenisey, Abakan, Tom ve İyus bölgelerindeki kutsal dağlar gösterilmektedir. Boylardaki totem kalıntıları Hakas halkının yaşamındaki dini inançları yansıtmaktadır. Hakas folkloru XVIII. asırda Kaçınlar ve Şorların bir kısmının İyus ve Abakan'a göç ettiklerinden bahseden yazılı belgelerdeki bilgilerle uyusmaktadır. Hakas etnik gruplarının XIX. asırdaki

¹⁰⁵ Butanayev V.Ya. *Proishozhdenie hakasskih rodov i familiy.* - Abakan, 1994.

menşei benzerliği ve onların yaşam tarzlarının birbirlerine çok yakın olması onların aynı atadan türediklerini beyan esen efsaneleri doğrulamaktadır.

Hakasların dinî inançlarında ailesel ve boy fetişleri, yani töstor asıl rolü oynamaktadır. "Tös" veya "Töstüp" (esas, temel, kök) terimi Eski Türk devrinden beri bilinmekle birlikte böyle fetişler Eski Hakas atalarında da yaygındı. Hakasçada "tös" kelimesinin birinci anlamı "şamanın göze görünmeyen ruh yardımcısı, gökle yerle birlikte meydana gelen özel, kutsal bir şey"; ikinci anlamı ise "ataların ruhları ve ailenin koruyucuları"dır. Aile fetişleri her ailede, çadırdaki özel bir yere konularak tapınılacak şey ve evin koruyucusu haline gelmiştir. Bazıları antropomorfi, bazıları da zoomorfi şeklinde erkek ve kadın olarak tahayyül edilmiş. Her fetiş özel muamele ve yemek istermiş.

Evlerdeki fetişlerin çoğu çatal şeklindeki tahtadan yapılır, ortası kayışla sarılır, göz yerine boncuk takılmış dörtgen kumaş dikilirmiş. Çatal şeklindeki tahtaya her iki tarafına örülmüş saça benzeyen saçak ip bağlanırmış. Araştırmacıların fikirlerine göre çatal gibi töster kadın ruhlarının antropomorfi rolünü bildirir ve çoğu zaman çadırın mutfak (epçi) tarafına koyulmuş. Çatal şeklindeki tösterin meydana gelmesi atalarımızın kültürüyle ilgiliymiş.

Çatal şeklindeki töster gelişiminde doğal değişikliklere uğramış. Kara gözlü, siyah saçlı Hakaslarda "mavi gözlü" fetişlerin korunması, bu kültürün soyunun Tunç Devrinin arkeolojik kültürüyle Orta Yenisey'deki mavi gözlü, sarı ırka giren boyların yaşadığı dönemin kökteş olduğunu göstermektedir.

Son on yıl içinde Hakasya'da yapılan arkeolojik kazılarda birçok keşif bulundu. Bunlar arasında Torgocak'taki Karasug yerleşim merkezinde bulunan "nakışlı sopalar"ı gösterebiliriz.

"Nakışlı sopalar"daki antropomorfi şekillere göz attığımızda Hakasların çatal şeklindeki tösterin mirası ortaklığını görebiliriz. Farklı malzemelerden yapılmalarına rağmen yüzeylerindeki ortak stiller göze çarpmaktadır. Kadın yüzü üçgen şeklinde, çenesi biraz sivri ve iki tarafından saçlar dökülmüş şekilde betimlenmiştir. Demek ki Torgocak yerleşim merkezinde keşfedilen "nakışlı sopalar" fetiş kabul edilmekte ve Hakas fetişizminin temeli ise Karasug kültürüne dayanmaktadır. Böylece Hakas kültürünün bazı katmerlerinin temeli Hakas-Minusin bölgesinde üç bin sene önce meydana gelmiş ve etnografik döneme kadar korunmuştur. Bu yerli halkın eski zamanlarda yaşamış olan boylarla halkların tarihi-kültürel varisleri olduğunu teyit etmektedir.

II. BÖLÜM

TARİHİ FOLKLOR KAHRAMANLARI

2.1. Efsanevi Kahramanlar

HAKASLARIN tarihî folkloru eski Hongoray bölgesine ün kazandıran eski devirlerin mitolojik kahramanları hakkındaki bilgileri bize ulaştırmaktadır. Büyük ırmakları ve sulama kanalları yapan Sartakbay (Sartakban), Sayan-Altay halklarından olan Hakasların da en meşhur mitolojik kahramanlarından birisiymiş. Hakas efsanelerinde Sartakbay, Sayan dağlarını delerek Abakan nehri yatağını oluşturmuş. Onun Hurtuyahtas adlı karısı Anı nehrinin suyunu ikiye bölmüş. Bu esnada Sartakbay ile Uttigtas dağındaki buluşacakları yere geç kalarak vaktinde yetişememiş. Kendisini beklemeyen Sartakbay'a sınırlanan karısı kederinden taşa dönüşmüş. O zaman Sartakbay Abakan nehri yatağını Yenisey'e kadar kazmıştı. Sartakbay karısını beklemiş. Karısı gelmediği için geri dönmüş ve Hamhazı'da taşa dönüşmüş olan karısını görmüş. En yakını kaybeden Sartakbay çok üzülmüş ve Abakan'ın kenarına - Haracul'un yanına- uzanmış ve o da taşa dönüşmüş. Günümüzde burasının Hakaslar tarafından Sartakbantas veya İziktas (kutsal taş) diye adlandırıldığı bilinmektedir. Bu özel isim yüce Sartıkbay'a olan büyük saygıdan ileri gelmektedir. Nehir sularının coştığı bahar aylarında Hakaslar nehir kenarındaki İziktas'ta toplanarak bayram yaparlar. İziktas taşına süt, rakı ve lapa saçarlar. Onlar, bir gün "Sartakbaytas'ın canlanacağına ve sudan çıkarak tekrar hükümdarlığın başına geçerek hükümdarlığı düzene sokacağına inanmaktadırlar.¹

Hakasların inancına göre Sartakbay Abakan bölgesine Moğolistan'dan gelmiş. Altaylıların efsanelerine göre ise kahraman Sartakbay gökten yağmur

¹ Gurkin G. Altayskie skazaniya o Sartakpae. //Zapiski ZSO İRGO, T. 38. -Omsk, 1916. -S 147.

ve şimşekle yere inmiş. O, Altay bölgesine Yenisey tarafından gelmiş. O zamanlar Sayan-Altay dağlarında ormanlık yokmuş. Taşların ise yumuşak olduğu söylenir. Sartakbay, Katun ve Bay nehirlerinin yataklarını ve Hanhuhey sıradağlarını yapmaya muvaffak olmuştur.² Sayan-Altay halkı kahraman Sartakbay'ı yolların ve sulama kanallarının yardımıyla yapılan ziraatçılığın sahibi olarak görmektedirler. Muhtemelen, Sartakbay ismi Türk-Moğol dünyasındaki eski "sart" veya "sartak" (ziraatçı, tüccar) terimi anlamına gelmektedir.³ Sartakbay diğer epik eserlerdeki kahramanlar gibi ölse de bu dünyada taş dönuşerek yaşamını sürdürmektedir.

Yenisey bölgesindeki Hantegir nehrinin aşağı kısmında Haratas adlı bir kahraman ailesiyle birlikte yaşarmış. Bir günü Moğolistan tarafından düşman ordusu geliyormuş. Tehlikeyi önceden sezen kahraman Haratas, Hantegir nehrinin ikiye ayrıldığı yerdeki buzu oymuş. Bu tuzaktan bilhaber olan düşman askerleri donmuş nehir üzerinden geçerken bu oyuga düşerek ölmüşler. Muvaffakiyetine çok sevinen Haratas taş dönuşünceye kadar gülümüş. O günden itibaren Hakaslarda "birinin başına gelen belaya gülünmez." diye hikmetli söz söylenmektedir. Burasının günümüzde de Haratas (günümüzde Sayanogorsk) olarak adlandırıldığı bilinmektedir.

Haratas'ın dul kalan hanımı felakete uğradıkları bu yerden çocuklarıyla Abakan bölgesine göçmek istemiş. Onlar, Abakan bölgesine Hızılhaya dağına aşarak giderler. Bu yol bugün de "Hurtuyah Çolu" - "Kurtka yolu" (yaşlı kadının yolu) olarak adlandırılır. Başına gelen bela bu yaşlı kadını perişan etmiş. Abakan nehrinden geçerken çocuğunu elinden düşürmüş. Çocuğunu kaybettiği için çılgına dönen yaşlı kadın kızına söğünmeye başlayınca kızı Kökhaya dağına kaçmış ve "Hıs Koze" adlı balbal taşına dönuşmüş. Kahraman Haratas'ın hanımı yazgısına lanet etmiş ve kasavetli olarak Hamhazı nehrine gelmiş. Yönünü doğuya çevirerek: "Benim yüzlerce hayvanım olsun! Benden sonra neslim gittikçe artsın!" demiş ve burada "Hurtuyahtas" adlı taş dönuşmüş. O zamandan itibaren Hurtuyahtas'ın doğusundaki Kaçınlere ait olan bölgeler hayvanlarla dolup taşmış. Batısında ise Sagay boyunun nesli çoğalmaya başlamış.⁴

² Potapov L. P. Mifi altae-sayanskikh narodov kak istoričeskiy istočnik. //Voprosy arheologii i etnografii Gornogo Altaya. - Gorno-Altaysk, 1983. s. 108; Potanin G.N. Putešestvie po Mongolii. - M., 1948 s. 389-390; Anoskiy sbornik. //Zapiski ZSOİRGÖ. T. 37. -Omsk, 1915.-s. 244-245.

³ Budagov L. Sravnitel'nyy slovar' turetsko-tatarskikh narečij so vkladnyimi upotrebitel'nykh slov arabskikh i persidskikh i s perevodom na russkiy yazık. - SPb. T. 1.1869. s. 612.

⁴ Çirim tamurları. - Abakan, 1982, s. 3.

Sayan-Altay halklarında Nuh Tufanı'na dair efsane geniş olarak yayılmıştır. Hakas Nuh peygamberinin rolünü bu efsanede Orta Yenisey bölgesindeki halkın atası olan Borus (Hanpurgus) üstlenmiştir. Aynı zamanda Borus kahinmiş ve geleceğe ait bazı şeyleri sezermiş. Hongoray'ın asıl halkı olan Kırgızlar çok cesurmuş. Tabiat olaylarından, hatta tanrıdan korkmayan bu halk onları hiçe sayarak yaşarlarmış. Onlar kendi suçları yüzünden ve tanrıya inanmadıkları için Nuh Tufanı'nda ölmüşler. Borus, müstakbel Su Tufanı'nı kırk yıl önceden hissederek bir dağın tepesinde demir çiviler çakarak büyük bir kayık yapmış. Ondandır karısını, çocukluğunu, malını mülkünü ve her türlü hayvandan bir çifti alıp kayığa bindirmiş. İki mahluk demir kayığa binmeyi reddetmişler. Onlardan birisi mamut gibi "Argıla"mış ve diğeri ise "Hankireti" (iki başlı kartal) imiş. Su Tufanı'nın otuz dokuzuncu günü Hankireti, Argıla'nın başındaki boynuza dinlenmek için konmuş. Su ikisini kaldıramamış ve ikisi de suya batarak ölmüş. Bu yüzden bu hayvanların yeryüzünde nesli tükenmiş.

Kırk gün kırk gece Borus'un demirden yaptığı kayık Nuh Tufanı'nda yüzmüş. Kırk birinci gün su çekilmeye ve Sayan dağlarının tepelerinden birisi görünmeye başlamış. Hakas Nuh'un hürmetine Sayan dağlarının birisinin ismi "Borus" olarak adlandırılmış. Bir süre sonra Borus bir kuzgunu yeryüzünden haberdar olmak için göndermiş. Bir gün sonra kuzgun gagasında bir ağacın yeşil dalıyla dönmüş. Borus yeryüzünde Su Tufanı'nın sona erdiğine ve dünyada hayatın yeniden başladığına çok sevinmiş. O, karısı ve çocuklarını bulunduğu tepeden alarak Yenisey bölgesine inmiş ve daha sonra ortaya çıkacak olan "Tadar" halkının temelini atmış. Kayıktaki hayvanlar dört bir yana dağılmışlar. Efsanede, bu dağların tepelerinin birinde taş dönmüş olan atamızın demir kayığının hâlâ bulunmakta olduğu anlatılmaktadır.⁵

Hankireti ve Argıla hakkındaki efsaneler Altaylıların ve Batı Buryatlıların folklorunda da yer almaktadır.⁶ Bunlar, Moğolların Lama dinindeki Gerruda kuşu ve Argılanzaan mamutu gibi mitolojik unsurların etkisi altında meydana gelmiştir. Hakasya'da Borus dağı dışında Poyzım Izıktag, Çitihıs, Kerimtag vs. dağlarının tepelerinde yerli halkın fikrine göre taş dönmüş kayıkların şekilleri varmış. Fakat bunların hiç birisi beş tepesi olan kutsal Borus dağıyla mukayese edilemez. Ünlü yazar Murad Acı: "Her Türk kendi ata-

⁵ Çirim tamırları. - Abakan, 1982, s. 8.

⁶ Hangalov M N. *Sbornik soçineniy*. T. Z. - Ulan-Ude, 1960. s. 17-18.

larının kutsal gördüğü Kaylas, Hantengri, Ucsumer, Borus vs. dağları bilmedir.” diye boşuna dememiştir.⁷

Sayan-Altay’daki Türk-Moğol halklarında kahraman Kökötay’ın mitolojik rolü geniş olarak yayılmıştır. O, gökyüzündeki Siriust yıldızı (Kökötay yıldızı) şeklinde yaşamını devam ettirmektedir.

Hakas efsanelerine göre Kökötay, Yenisey (Alkim) bölgesinde yetim olarak büyümüş. Bir gün ilkbaharda Oğlahtı dağında bir o yana bir bu yana öterek uçmakta olan bir turpan* görmüş. Buna çok şaşırان Kökötay “Suluhaya” kayalıklarının tepesine çıkmış ve orada turpanın yuvasını görmüş. Bu yuvada bir yumurta varmış ve bu yumurtadan it eniği ürüyormuş gibi bir ses geliyormuş. Kökötay bunun turpanın ilk yumurtası olduğunu anlamış. Çünkü Hakas inancına göre turpanın ilk yumurtasından “Hubayhus” adlı kanatlı bir köpek yavrusu çıkarmış. Turpanlar ilk yumurtasından Hubayhüs’un çıkmasını istemezlermiş ve kendileri yerlermiş.

Kökötay yumurtayı koltuğunun altına sıkıştırıp ılık tutmuş ve yumurta çatlamış. Yumurtadan kulakları kara olan beyaz köpek yavrusu, yani “Hubayhus” çıkmış. Hubayhus büyüdüğünde ondan ne bir hayvan ne de bir kuş kaçıp kurtulabilirmiş. Yetim olan Kökötay Hubayhus’un sayesinde varlıklı olmuş. Bu kanatlı ve olağanüstü olan hayvanın ününü duymayan kalmamış. Hatta Moğol hanına kadar ulaşmış. Moğol hanı Hubayhus’u satın almak için elçiler göndermiş. Çünkü Moğol hanının çocuğu hastaymış ve iyileşmesi için aslanın kalbine ihtiyaç varmış. Güneyde bulunan çöllü bölgelerde parçalayıcı ve yenilmez bir aslan varmış. Onu sadece Hubayhus yenebilirmiş. Şarap müptelası Kökötay Hubayhus’u satmak istemediğini söylemiş. Daha sonra karnı tıka basa dolana kadar yemiş ve sarhoş olduğunda zenginlik için köpeğini satmış. Moğolistan’da Hubayhus’un yendiği aslanın kalbini yiyen şehzade iyileşmiş. Hubayhus geceleyin zincirini koparıp vatanına dönmüş. Orta Yenisey’e yaklaştığında üç marala rast gelmiş ve kendi gücünü sınamak için bunları kovalamaya başlamış. Kökötay rüyasında Hubayhus’un üç sene sonra geleceğini ve maral kovaladığını görmüş. O rüyasından kan ter içinde uyanıp Hubayhus’u karşılamak istemiş ve onunla Yenisey’deki Hoshor dağının yanında karşılaşmış. O “Benim Hubayhus ile karşılaştığım yer Hoshor olarak adlandırılın.” diye söylemiş. Ondan sonra onlar Tipsey, Turan, Oğlahtı dağlarını geçerek Karaiyus ve Akiyus nehirlerine kadar ulaşmışlar. Yol aldıkları esnada geçtikleri doruklara, büyük ırmaklara Kökötay özel isimleri vermiş. Kaçmakta olan marallar Orgılıginek (yavrulu maral) bataklığını geçerek Tıttıgköl’e yaklaştımlar ve kendilerini koruması için göl tanrısına

⁷ Murad Adji. *Evropa, tyurki. Velikaya Step.* - M., 1998. s. 15.

yalvarmışlar. Göl tanrısı marallara acımış ve onun Hubayhus'u kandırarak suyun altına aldığı söylenmektedir. Öfkelenen Kökötay marallara ve Tıttıgköl'ün tanrısına ağza alınmayacak sözler savurarak beddua etmiş. Kökötay'ın ahını alan bu üç maralın Orgılıginek bataklığının ortasında taşla dönüştüğü ve canlarının ise -üç yıldız- Orion'a (Üs Muygah) geçtiği anlatılmaktadır.

Göktanrı Kökötay'a kızmış ve onu cezalandırmak istemiş. Tıttıgköl'ün dibinde bulunan Hubayhus'un canını alarak Orion grup yıldızına (Kökötay adayları) dönüştürmüş. Kökötay atıyla birlikte taşla dönüşerek canı Sirius yıldızına (Kökötay Çıldız) geçmiş. Kökötay atı ve köpeği Hubayhus ile birlikte ömür boyu üç maralı kovalayacakmış. O dünyanın son gününde yere inecekmiş. Hubayhus "Ahir zaman" geldiği zaman Tıttıgköl'ün dibinden ürerek bütün Yenisey bölgesine haber verecekmış.⁸

Hongoray'ın ünlü kahramanları hiçbir zaman ölmezler. Hakas folklorunda kahramanlar öldüklerinde balbal taşlara ve kayalara dönüşürler. Canları ise dağ tanrılarına veya parıldayan yıldızlara geçer. "Hubayhus" hakkındaki masalla Kırgız-Kazak folklorundaki "kumay" (Kumayık) masalı benzerlik göstermektedir.

Hakaslarda İrtohçın (Ertohçın) hakkında efsaneler geniş biçimde yayılmıştır. Abakan nehrine yakın İzih dağının eteğinde yaşayan İrtohçın büyük kahramanlıkları ve cesaretiyle ün kazanmıştır. İrtohçın, İzih dağının zirvesine çıkarak şarkılar söyleyerek gününü geçirirmiş. Onun şarkılarının bütün bölgede duyulduğu söylenir. İrtohçın'ın iki ünlü asil atı varmış. Yenisey düzlüklerinde uzun sürecek ava çıkarken asil büyük atına binermiş, fakat Kazır ile Kizire ava çıktığında asil küçük ata binermiş. Moğolistan'daki (Haramool) karaca, kulan, ceylanlara sadece İrtohçın'ın asil atları yetişirmiş.

Bir gün Moğol hanının oğlu Sogdaymirgen ceylan avlayarak avcılık yeteneğini sınamak istemiş. Moğolların asil atları av yapmaya uygun olmadığı için o, kız kardeşini göndererek İrtohçın'nın asil atlarını istetmiş. İrtohçın Moğol hanının kızının güzelliğine hayran kalmış ve bu isteği reddedemeyip küçük asil'atını vermiş. Buna çok sevinen Sogdaymergen çölde ceylanların peşine düşmüş. Rüzgar gibi koşan ceylanlara yaklaştığında yayını germek için atın dizginini bırakmaktan korkmuş. İkinci ve üçüncü günü de dizgini bırakamamış. Sonra Sogdaymergen atını çok hızlı koşturmaktan korkarak geride kalmış ve ceylanlara ulaşamamış. Öfkesini asil attan çıkararak atın ayaklarına demir köstek vurmuş. Akşamleyin İrtohçın'ın asil atı öz vatanına kaçmaya karar vermiş ve çiti atlayarak Yenisey bölgesine doğru yönelmiş.

⁸ Çirim tanrıları. s. 8-11.

Ama o zamanlarda Yenisey'de yırtıcı bir boz kurt varmış. Boz kurt asil atın Yenisey'e doğru gelmekte olduğunu fark etmiş ve kendi kurt sürüsünü toplayarak onlara şöyle demiş: "İrtohçın'ın asil atı buraya sağ selim ulaşırsa başımıza bela olur. Onu yakalamalıyız." Kurtlar kösteklenmiş olan asil atın peşine düşmüşler ve onu Tipsey dağı civarında yakalayıp param parça etmişler. Bu esnada İrtohçın rüyasında kurtların asil atını öldürdüğünü görmüş. Rüyasından nefes nefese uyanan İrtohçın "ne kadar kötü bir kâbus" diyerek atını yola hazırlamış ve Tipsey dağına doğru sürmüştür. Oraya vardığında yalnız kemikleri kalan küçük asil atını görmüş. Atın ayak seslerini duyan kara kurt, sürüsüne: "Eğer İrtohçın'ın asil atı yaşlı kısıraktan doğmuşsa onun nalı ince olacağından dolayı taşlı yola doğru kaçalım. Genç kısıraktan doğmuşsa onun alnı ince olacağından dolayı rüzgara doğru kaçalım. Orta yaştaki kısıraktan doğmuşsa elimizden hiçbir şey gelmez." demiş. İrtohçın kurt sürüsüne çabucak yetişmiş ve bir okla kara kurt hariç kurt sürüsünün hepsini öldürmüştür. Hongoray'a doğru kaçan kara kurdun peşine düşerek kovalamaya devam etmiş. Nerede ok atsa oraya özel bir ad koymuş. Böylece İyus ve Abakan bölgesindeki pek çok ırmağın ve dağın ismini (Saragaş, Tirgeş, Taştıp, Tuım, Biryä vs.) İrtohçın koymuş. İrtohçın kurdu Sayan dağında (günümüzde Sayanogorsk) yakalamış. Öleceğini anlayan kara kurt onun asil atına saldırarak öldürmüştür. İrtohçın kara kurdun diri diri derisini yüzmüş ve buraya "Haratas" diye ad vermiş. Böylece İrtohçın meşhur asil atından da olmuş. Matemli İrtohçın atının eyerini almış ve kayıkla Yenisey'den Abakan'a geçmiştir. Kurtları kovalamaktan ve atlarının üzüntüsünden bitkin düşen İrtohçın, İrtag dağına tırmanmış ve eyerine yaslanıp uykuya dalmış. Günümüzde de aynı şekilde uyuyormuş. Kışın İrtohçın nefes aldığı anda İrtag'ın başında dumanın peyda olduğu söylenmektedir. Efsanelerde onun, dünyanın sonu geldiğinde uyanarak kendi halkını kurtaracağına dair söylentiler dolaşmaktadır.⁹

Bu kahramanın özel ismi Eski Türk devrindeki leksika ile bağlantılıdır: "İr"; erkek, asker, er ve "Tohçın"- "Tuksin" ise yönetimde birinci derecede bulunan handan sonra söz sahibi olan üçüncü derecedeki mevki anlamına gelmektedir.¹⁰ Bu isimle Eski Türk devrindeki idealleri tespit edebiliriz. Tarihi folklordaki malumatlardan yola çıkarak Hakas-Minusin bölgesindeki yerlere, dağlara ad koyma sisteminin İrtohçın'ın yönetimi döneminde, yani Eski Türk devrinde oluşturulduğunu söyleyebiliriz. Kara kurdun sırtlanlık vasfı ile

⁹ Çirim tamırları., s. 12-14.

¹⁰ Drevnyurkskiy slovar. L., 1969. s. 598.

menşesini kurtla başlatan Göktürk Kağanlığı'nın Türkleri arasında genel bir ilişki kurabiliriz.

İrttohçin dışında diğer bir efsanevi kahraman olan ünlü Payanhıs'ı da gösterebiliriz. Payanhıs, ordusu Tuima nehri yakınında bulunan Barsbeg'in (Pastır Beg) tek kızıymış. Barsbeg, İyus bölgesindeki halkın yöneticisi ve yine buradaki bütün hayvanların sahibiymiş. Onun pek çok at sürüsü varmış ve bunlar arasında muhteşem kara renkli soylu atlar bulunmaktaymış. Barsbeg'in atları Belyo gölünün bulunduğu engin düzlüklerde yayılmış. At sürüsünün başını kara renkli bir aygır çekermiş. Bir gün bu aygır kaybolmuş. Aygırı aramaya çıkan Barsbeg Akiyus'u geçerken onu bir dağın tepesinde görmüş. O günden itibaren bu dağ "İzihtag" diye adlandırılmış. Barsbeg aygırı alıp geri götürürken ormanlıkta balta sesi işitmiş. Çam kesen iki kişiyi görmüş ve çamı niçin kestiklerini sormuş. Onlar şöyle cevap vermişler: "Sana tabut yapıyoruz.". Bu iki kişi İzihtag'ın tanrıları imiş. Onların söylediklerinden müteessir olan Barsbeg kısa bir süre sonra vefat etmiş. Babasının ölümünden sonra yönetimi Payanhıs eline almış.

Kuznesk dağının kuzeyinde yer alan Kiya nehri boyunda Kalmaklar diye bir halk yaşamış. Kalmaklar hakkında meşhur bir at hırsız olan Hulatay (varyantları: Haratay, Alasaashan) diye bir kişi varmış. Bir gün Hulatay'ın başında bulunduğu hırsızlar (bazı kaynaklarda Moğollar denir) İyus bölgesine gelerek buradaki at sürüsünü çalmışlar. Payanhıs atlıları ile birlikte onların peşine düşmüş. Hava çok sıcak olmuş ve Payanhıs rahat nefes alabilmek için zırhının yakasını açmış. Pusuda yatmakta olan Hulatay zırhını giyerken Payanhıs'ın boynundan yayla vurarak yaralamış. Payanhıs yere düşerken atlılar tarafında tutulmuş ve geri dönmek zorunda kalmışlar. Kanlar içinde kalan Payanhıs Karaiyus bölgesine doğru gitmişler. O isminin Hongoray tarihinde unutulmasını istemez ve birçok göl ile sulara Haraköl, Tegrekköl, Targicul suyu gibi adları koymuştur.

Payanhıs Akiyus nehrine geldiğinde artık takatten tamamen düşmüş. Ölmek üzereyken bir sıçanın onun kanını içtiğini görmüş, onu yakalayarak, ayağını kırmış ve "Benim gibi sen de eziyet çek!" diyerek bırakmış. Lakin ayağı kırılan sıçan ölmemiş, yakınlarındaki bir bitki kökünü yiyerek iyileşmiş ve tekrar Payanhıs'ın akmakta olan kanını içmeye başlamış. O zaman Payanhıs bugünkü Hakasların adını unuttuğu bu bitkiye yaklaşmış. Bu üç boğumlu ilaç otu (us Puunnig ah ot) imiş. Payanhıs bu bitkinin kökünü yediği zaman yarası iyileşmiş ve akmakta olan kanı da durmuş. Onun öleyazdığı bu yer bugün Harapulun (Karabulu) olarak adlandırıldığı bilinmektedir.

Bu büyük yaradan dolayı halsizleşen Payanhıs, Orlan (Son Suyu) nehrine ulaştığında bir ağacın dibinde uykuya dalmış. O esnada Abakan tarafından gelerek atlarını aramakta olan İrtohçın Payanhıs'a rastlamış. Uykuda olan bu ay yüzlü güzel kızın eteğini sıyrarak tecavüz etmiş. Çılgına dönen Payanhıs ona: "Kurtlar senin kara asil atlarını yesin! Senin neslin çirkin olsun! Meymenet suratlı ve burunları dana burnu gibi olsun!" diye beddua etmiş. Bu beddua yüzünden İrtohçın'ın neslinin yüzünün yassı olduğu anlatılmaktadır.

Payanhıs utancından insanlardan uzaklaşarak Oğlahtı dağına gidip gizlenmiş. Doğum zamanı geldiğinde Yenisey boyuna inerek orada doğum yapmış ve bebeğini huş ağacının kabuğundan yapılmış olan kayığa koyarak suya bırakmış. "Barsbeg'in nesilleri ölmesin, her zaman çoğalsın!" diyerek kendisini de suya atarak öldürmüştür. Bazı kaynaklarda ise Payanhıs düşmanlarla savaşırken öldüğü ve cesedinin Okistigey dağına gömüldüğü beyan edilmektedir. Payanhıs'ın çocuğunu nehirden Hurhun (Tahtar) ve Huban adlı iki kardeş alıp çıkarmışlar. Bu iki kardeş Yenisey civarındaki Saragoş adlı yerde yaşıyorlarmış. Çocuğa Huban bakıp büyüttmüş. Çocuğun küçükken saçı olmadığı için ona "Hooh" (Kel) diye takma ad vermişler. Bu çocuktan günümüzdeki Kokovların nesli türemiştir.¹¹

Payanhıs hakkındaki efsane Kokovlar boyuna ait "Sohhılar"ın soyunun yerli olduğunu doğrulamaktadır. Rus resmi yazılı kaynaklarında "Kuban nesli" olarak yazılıdır. Kuban'ın kardeşi Tahtar bugünkü "Tatarov nesli"nin atası olabilir. Bu nesil Hakaslarda Burut (Purut) olarak adlandırılmaktadır. Folklor ve yazılı belgeleri mukayese ettiğimizde Sohhi ve Burut boylarının menşei benzerliklerinin olduğu fark edilir. Payanhıs'ın kargışı yüzünden Burutların yüz itibarıyla Moğollara benzediği söylenmektedir. Hongoray'ın eski yerlilerinin sarı ırka mensup olduklarını, bununla birlikte Kırgızlardan bahsedilen Doğu kaynaklarının bilgileriyle benzerliklerini görebiliriz. Siyah renkli İzihat ve İyus bölgesinin atası Barsbeg eski Kırgızların totem hayvanı olan Pars kültürünün yansımasını belirtir.¹²

Abakan bölgesindeki Uybar'ta doğan Porahazra (beyaz buzağı) adlı kahraman bir çocuk hakkında da (bazen Alairt, Akkömek de denir) efsane vardır. O, diğer kahramanlardan yaramazlığı ve güçlülüğüyle ayrılmış. Cuma günleri (Sarsıh Kün) onun annesi kaymaktan "pothı" (botko) yapıyor-muş. Porahazra uzaklara gezinti yapmak için hazırlanmaya başlamış. Eski gelenek göreneklere göre haftanın üçüncü günü sefere çıkan kişi musibete uğrarmış. Annesinin karşı olmasına rağmen "Tanrının bütün günleri aynı-

¹¹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonının torelleri* - Abakan, 1996 s. 41-43.

¹² Hudyakov Yu. s. *Kırgızı na prostorah Azii*. - Bışkek, 1995. -s. 11-29.

dır.” diyerek yola çıkmış. Oğlunu kararından caydıramayan anası pişirmekte olduğu botkodan tabağa koyarak eyerin terkisine bağlamış. Porahazra Sahsar dağına tırmanırken İzih dağındaki düşman ordusunu görmüş. Huyulıgtag dağının tepesine inşa edilmiş kalelere gizlenmiş düşman askerleri halkı devamlı oka tutuyormuş. Öfkelenen Porahazra’nın attığı ok İzih dağını delmiş. Okun isabet ederek yıktığı kaya “Porahazra Atkan Hayazı” (Pora Hazra’nın attığı dağ) olarak adlandırıldığını bilmekteyiz. Düşman ordusu korkup bozguna uğramış ve Porahazra onların peşine düşmüş. Porahazra asil atıyla Tireng nehri membasından, -İzih dağının karşısından- Abakan nehrine doğru sıçramış. Asil at hopladığı zaman ön ayakları karada, arka ayakları suda kalmış. O anda eyerdeki sıcak botko atın sağrısına dökülmüş ve at şaha kalkmış. Porahazra attan düşer düşmez düşman askerleri çevresini sarmışlar. Düşman askerlerine bütün gücüyle karşı koymasına rağmen canını kurtaramamış. Düşman hükümdarı Moolhan, Porahazra’nın göğsünü hançerle yardığında tüylü bir kalbinin olduğunu görmüş. Hakaslar hiçbir şeyden çekinmeyen, cesur insanlara “kalbi tüylü kahraman” (tuktig Çurek) demektedirler. Böyle deyim Tanrı Dağlı Kırgızlarda da mevcuttur ve gözü kara, cesur insanlara “kalbinde tüyü var” denmektedir. Günümüzde de Tirengözön nehri bölgesinde Porahazra’nın canının dağ tanrılarının ruhlarıyla beraber olduğu söylenmektedir.¹³

Okların uçtuğu, kanın gövdeyi götürdüğü savaşların olduğu bu dönemde Tabat nehrinin bulunduğu bölgede Polçek (Böltürük) adlı şöhretli bir kahraman yaşamış. Onun karısı ile çocuğu dev gibiymiş. Tabat nehrinin yukarı kısmı ile etrafındaki çöllerde avcılık yaparmış. Günümüzde bu bölgedeki dağlar “Polçektat” diye adlandırılmaktadır.

Polçek’in güçlü kuvvetli bir pehlivan oğlu varmış. Bir günü bataklığa düşen bir boğayı dokuz erkek çıkarmaya zorlanırken onun oğlunun tek eliyle boğanın boynuzundan tutarak onu çıkardığı bütün Abakan bölgesine duyulmuş.

O dönemde Abakan nehrinin yukarı kısmında Sarıglar boyundan Çalbart adlı bir kara şaman yaşamış. Onun dokuz babının birisi tunçtanmış. Çalbart, Polçek’in şöhretini kıskanmış ve ona kendi gücünü göstermek için güreşe çağırmış. Çalbart Tabat bölgesine gelmiş ve kuşağını bağlayarak güreşmek için meydan okumuş. “Yenilen taraf boğalarını yenen tarafa verecek.” diye şart koymuşlar. Evvelâ Çalbart Polçek’i kaldırıp yere vurmasına rağmen Polçek’i yıkamamış. Bu defa Polçek Çalbart’ın kemerinden tutup kaldırıp yere vurarak kaburgasını kırmış. Bu güreşten sonra Polçek ve onun

¹³ Çirim tamırları. s. 67-68.

boyunun ünü etrafa yayılmış. Mağlup olan Çalburt bunu kendine yedirememiş. Evine dönmüş ve "Nasıl öcümü alırım?" diye kara kara düşünmüş. 9 gün 9 gece şaman güçlerini toplayarak tunç babıyla duayla tazarru ettiği zaman bu dua Polçek'in yüreğine işlemiş ve onu öldürmüştür.

Bu esnada Polçek'in babası avdan eve dönerken Silbertag'da üç geyik görmüş. Altın boynuzu ve üç yavrusu olan geyiği hiç düşünmeden okla vurarak öldürmüştür. Bu olaydan sonra rahatsızlanan Polçek'in babası eve gelirken Polçek dağının tepesinde can vermiş. Altın boynuzlu geyik kahramanın canıymış. Yani Polçek kendi okuyla kendini öldürmüştür.

Kahramanın karısı kendine en yakın iki kişiyi kaybetme kaygısına dayanamadan kendini kayadan bırakmış. Onların cesetleri Polçektag'da (bugünkü Tabat köyü) gömülmüştür. Böylece Çalburt şaman büyümekte olan Polçek'ten intikamını almış.¹⁴

Çalburt'ın ailesi büyümüş, dokuz oğlu varmış ve hepsi de evliymiş. Bir sene kış mevsimi çok uzun sürdüğünden kıtlık baş göstermiş. Çalburt kendi Sarıg boyunu bu tehlikeden kurtarmaya karar vermiş ve onları evine davet ederek virt çekmiş. O virt çekmeden önce akrabalarını: "çadırın tündüğünden (üzerindeki delikten) çam fıstığı yağacak, dua okununcaya kadar hiç kimse onlara dokunmasın" diye uyarmış. Tayga ormanlığının rızkı yağarak evin içi çam fıstığıyla dolmuş. Küçük gelini dayanamadan bir çam fıstığını eline alarak ağzına koyduğu zaman eve hızla giderek çamını ve fıstıkları tündükten uçurmuş, Çalburt'ın vücudu, babı ve sopasıyla beraber kayaya sert bir şekilde çarparak ölmüş. O kayada şimdi de Çalburt'ın vücudunun çarptığı yerde leke varmış. O andan itibaren bu kaya Çalburt adlandırılarak Sarıg boyunun mabedi olmuş.¹⁵

Dokuz baplı büyük şamanlar çeşitli efsanelerde, hatta kahramanlık destanlarında da yer alırlar. Hakas folklorunda baş şaman olarak Palabanham (Palabar, Palagır-Ham, Paramonhom) zikredilir. Meselâ; "ak gözlü acayıplar"e dair efsanede dokuz baplı Palabanham onların ölümünü önceden söyler. "Harasarıg" adlı efsanede dokuz baplı Palagırham adlı şaman kadın Çeçek ülkesinde virt çekerek dua okumuş. Örnek: "Sıgda ve Sıbi" efsanesinde Moolhan'ın hizmetinde Palamorham adında dokuz baplı büyük şaman varmış.¹⁶ "Palaban" diye adlandırmanın özel bir anlamı olabilir. Bu Eski Türk devrindeki "barman" Budda brahmanı'ndan gelmiş olabilir.¹⁷ Budizm'in Ye-

¹⁴ A. M. Sagalakovdun bildirüsü, 1913-c. tuulgan, sarıglar uruusunan, Ust'-Kandırla ayılı.

¹⁵ Sazanakova Koçitanın bildirüsü, 1913-c. tuulgan, beltir uruusunan, Arbatı ayılı

¹⁶ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. Hooray çonnın torelleri - Abakan, 1996 s. 12, 56.

¹⁷ Drevnetyurkskiy slovar. - L., 1969. s. 84.

nisey'e yayılması Kırgız Devleti devrine ait yazılı kaynaklarda ve arkeolojik malzemelerde yansıtılmıştır.

Bazı ünlü şamanlar kendi topraklarını Moğollardan korumak için savaşa katılmışlardır. Uybat'ın yukarısındaki ünlü şaman Epçeley'in (Hazıra Puga, Puga Moke, Hazıra Pugur) ordusu varmış. Bir günü Tom nehri tarafından düşman ordusu taarruza geçmiş. Epçegey oğulları ve yeğenleriyle beraber onlara saldırmış. Düşmanı iki taraftan sarmışlar. Yeğenin tesadüfen attığı ok Epçeley'in göğsünü delmiş. Düşman askerleri yenildikten sonra şamanın cesedini yüksek tepeye gömmüşler. Burası daha sonra Epçeleytahsıl (Ham-tahsıl şamanın Beyaz Dağı) olarak adlandırılmış. Epçeley'in oğulları taş sütunlar dikmişler ve onun üzerine taş tabutu yerleştirmişler. Dağ eteğinden tabuta kadarki yola taş merdiven yapmışlar. Epçeley ölmeden önce oğullarına sağ elinin işaret parmağını keserek kendine ok değdiği yere gömmesini emretmiş: "Eğer benim bir senelik anma yemeğimde (yoğ aş) işaret parmağımın gömüldüğü yerde huş ormanı yetişirse o zaman Hakaslar buraya ömür boyu oturacaklar, eğer yetişmiş olan orman yok olursa o zaman Hakaslar burada yaşayamazlar." demiş. Bir sene sonra Epçeley'i anmaya gelen insanlar gözlerine inanamayıp kesif bir ormanla karşılaşmışlar.¹⁸ Epçeley'in nesilleri Abcilayevler olarak adlandırılıp, Tomsagay boylarından oldukları malûmdur.

Hakaslardaki Şamanizm yüzyıllar boyu devam etmektedir. Kırgız Kağanlığı Devrindeki Çin âlimleri şöyle yazmışlar: "Ruhlar için tarlada hayvan keserler.¹⁹ Şamanlarını "gan" (kam) olarak adlandırırlar." Sayan-Altay halklarında şamanlar bugün de "Kamdar" (Kamnar) diye adlandırılmaktadır. Önceleri halkı bunlardan farklı görmek için ise halk "hal" diye adlandırılırdı. Kamlar "Pugdurhamı" üst tabakadakiler, "Pulgoshomı" orta tabakadakiler, "çalancıklar" alt tabakadakiler veya cahiller olarak üç basamağa ayrılmıştır. Hanların yanında kayıptan haber alarak, hükümdarın kaderini önceden söyleyen şamanlar da varmış. Askerler arasında "Çaahamı" (Asker Şamanları) savaş zamanında casusluk yaparak savaş sonucunu önceden söyleyebilmişler.

Sartakbay, Kökötay, İrtohçın, Payanhıs vs. kahramanların mitolojik şiirsel rolleri sadece Hakasların değil, Sayan-Altay'ın diğer halklarının da tarihî ve kültürel miraslarının önemli katmerini oluşturmaktadır. Hakasların hafızasında Barsbeg şöyle bir yer eder: 711'de Göktürk Kağanlığı ile yaptığı savaşta ölen Kırgız Kağanlığı'nın yüce kağanıdır.

¹⁸ *Hakas çonının kip-çoohtarı*. - Abakanı, 1990. s. 153-154.

¹⁹ Биçурин Н. Я. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Т. 1, - М. - Л., 1950. s. 353.

2.2. Moğol İstilas Dönemindeki Efsanevi Kahramanlar (XIII-XVI)

Moğol istilasından sonra Kırgız Devleti'nin yıkılmasını anlatan önemli tarihî folklor eserlerinin içinde Kötenhan ve Akköbök hakkındaki efsanelere de rastlamaktayız. Güney Hakasya'da ünlü Kötenhan'ın Kırgızların son hanı olduğundan bahsedilmektedir. Onun ordusu Abakan bölgesine yerleştiği (bazı kaynaklarda Yenisey bölgesindeki Köten pınarında) anlatılır.²⁰ Kırgızlar bağımsız ve politik hüküm sürmüşlerdir. Etrafındaki halklar Kötenhan'ın yönetimine tereddütsüz itaat etmişler. Her sene "Tunayran" adlı bir yaz bayramında, Kötenhan üç çeşit yarışma düzenlemiştir. Bunlar: "margı tastı" (ağır taş kaldırma), güreş ve okçuluk yarışmalarıdır. Ondan sonra yarışmayı kazananlara Tabat nehrinden ve Kötenhan ordusundan Yenisey'e kadar ve oradan da geri at yarışı düzenlemiştir. Yarışma sonunda kolla dövüş yapılmıştır. Hiç bir kahraman Kırgız hanının gücü karşısında direnemezmiş.

Yaşlanıncaya kadar Kötenhan yalnız yaşayarak devleti bizzat kendisi yönetmiş. Çünkü o dev gibi büyük olduğu için ona uygun eş bulunamamış. Bir günü onun yanındaki insanlar toplanarak Kötenhan'a gidip: "o bizim hükümdarımız! Senin gençliğin geride kaldı, ama senden sonra senin işlerini yapacak, yerine geçecek varisin yok. Beğendiğin kızları seç. Senden sonra da senin gibi güçlü hükümdarımızın olmasını isteriz." diye ricada bulunmuşlar. Bunu kabul eden Kötenhan'a uygun gördükleri 30 kızı getirmişler. Han onların arasından sadece dokuzunu seçmiş. Onları orduya yerleştirerek en nefis yemekleri vermeye başlamış ve Kötenhan onları gizlice izlemeye başlamış. Onların arasından birisini beğenmiş. Çünkü onun işediği yeri çukur yaptığını görüp, onun rahminin mükemmel olduğunu anlamış ve "Bu güçlü kadın benim dengimmiş." demiş. Kötenhan'ın evlendiği kadın Modar boyundanmış, Akköbök (köbük) adlı bir çocuk doğurmuş ve Yenisey'in öbür tarafında yaşıyormuş.

Bir zaman sonra Kötenhan'ın çocuğu olmuş. Adını "Akkökmergen" koymuş. Bu çocuk babası gibi pehlivan olduğu halde, babası gibi kurnaz değilmiş ve saf birisiymiş. O dönemde Modarlarda cimri, kıskanç, aç gözlü olarak bilinen "Körmegeş" adlı bir yönetici yaşamış. O, Yenisey'in sol kıyısındaki halkı istila etmek istemiş ve Kırgız topraklarındaki ne gibi olaylar olduğunu dikkatli olarak seyretmeye başlamış.

Bir günü Körmegeş Madar vezirleriyle Kötenhan'a misafirliğe gitmiş. Kırgız hanı karısının akrabalarını güler yüzle karşılamış ve büyük eğlence

²⁰ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun torelleri* - Abakan, 1996 s. 91.

düzenlemiş. Modarlar Akkökmergen'i öldürerek yerine Akköbök'ü Kırgızların yöneticisi yapmak istemişler. Kötenhan'ın oğlu saflığı yüzünden gafil bir vaziyette içki içip zil zurna sarhoş olmuş ve uykuya dalmış. Yanındaki muhafızlar da bedava buldukları Modar şarabını içip kendilerinden geçtikten sonra dağılmışlar. Akkökmergen'in yanında kardeşi Akköbök kaldığı zaman Körmeges ona Modarlar tarafına geçmesi için kandırarak kabul ettirmişler. Ona: "Eğer Akkökmergen'i öldürürsek yaşlı Kırgız hanının yerine han, yani Kırgız Devleti'nin padişahı sen olursun." demişler. O zaman uyumakta olan Akkökmergen'i atın kuyruğuna ipek iple bağlamışlar ve Yenisey bölgesine doğru sürüklemişler. Çektiği acıya dayanamayan Akkökmergen: "Bana bu kadar eziyet çekirtmeyin, çizmemin koncundaki bıçağı alıp, beni öldürün" diye yalvarmış. Modarlar onun dediğini yapmışlar.²¹

Akkökmergen'i öldürdükten sonra Körmeges askerleriyle Tabat nehri yanındaki Kötenhan'ın ordusuna saldırmış. O anda Kötenhan Abakan'dan uzak bir yerdeymiş. Uzaktan Es nehri yakınlarında ağlayan kadınların, bağırarak erkeklerin sesleri duyulmuş. Çok çetin bir savaşta Kırgız hanı Modarların askerlerini yok etmiş. Bu savaşta Körmeges yaralanarak Modar topraklarına kaçmış ve orada ölmüş. Akköbök ise hanın tehevüründen kaçarak saklanmış. Bu dağ sonra "Akkomiktag" olarak adlandırılmış. Hanın öfkesinden kaçan üvey çocuk yolda egesini düşürmüş. Altınköl'ün yakınlarındaki Runik yazılı dörtgen taş "Akkomikotıhtazı" (Ak Köbök'ün çakmak taşı) olarak adlandırılmaktadır. Akköbök gizlenmiş ve Sayan'ın ileri taraflarında yaşayan Moğol hanına hizmet etmiş. Kısa bir süre sonra büyük bir belaya duçar olan Kötenhan da vefat etmiş. Onun cesedi Tabat nehri kıyısındaki büyük mezarların birine gömülmüş. Yöneticisiz kalan Kırgız halkı Akköbök'ün yardımıyla saldırıya geçen Moğol hanının taarruzuna karşı koyamamışlar ve yönetimini kabul etmek zorunda kalmışlar.²²

Başka bir efsanede ise Kuzey Hakasya'daki Kötenhan'ın Akiyus nehri yakınında "Ospatag" adlı bir yerde yaşadığı söylenmektedir. Sonbaharda İyus bölgesine "Seet" ülkesinden bir pehlivan kız gelmiş. O, Seet adlı yere işediği zaman köpüğüyle beraber tavşan kadar olan çocuk doğurmuş ve adını Akköbök koymuş. Akköbök kahraman İyus bölgesinde yaşamış.

Kötenhan avcılık yaparken Seet ülkesinden gelen kahraman kızın işediği yerde insanları şaşırtan çukurun meydana geldiğini görmüştü. Fakat Kırgız halkı Kötenhan'ın fikrini desteklememişler. Çünkü onun vezirleri buna katılmadıklarını açıkça bildiremezlerse de "Atalarımızın söylediklerine göre soy-

²¹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun torelleri* - Abakan, 1996 s. 90-91.

²² *Çirim tamırları*. - S.24-27.

luların çocuğu akıllı, soysuzların ise akılsız olur” demişlerdi.²³ Bu kadından Kötenhan “Hangıs” ve “Mangıs” adlı iki çocuk sahibi olmuş. Onlar babası gibi pehlivan; fakat akılsız ve saf olarak yetişmişler.

Kötenhan av yaparken Akköbök ile buluşmuş. Akköbök, Kırgız hanının adını beğenmemiş ve onu “Katça” diye azarlamış. Kötenhan evine üzüntülü olarak dönüp oğullarını intikam almak için göndermiş. Fakat onlar saflıkları yüzünden ölmüşler. Akköbök, Hangıs’ın ağzını açıp “bu atılan oku dişleriyle iyice ısırıcaksın” diye ısrar etmiş. Mangıs’ı ise Sarasköl’e gömüp boynuna kadar buz dondurarak başını kesmiş.

Bu kara haberi duyan Kötenhan mızrak müsabakasında Akköbök’ün zırhını mızrakla delerek öldürmüş. Kötenhan Kırgızların son hanı idi. O öldükten sonra Kırgızları Moğolların zapt ettiği söylenmektedir.²⁴ ..

Kötenhan hakkındaki tarihî folklorik bilgiler XIII. asırda Kırgız Devleti’nin Moğollar tarafından istila edildiğini yansıtmaktadır. Moğol ordusuna çağrılan Kırgızlarla birlikte meşhur hükümdar Kötenhan hakkındaki efsaneler Türk-Moğol dünyasında geniş ölçüde yayılmıştır. O, Kıpçaklar sayesinde Mısır’ın Türk-Memlûklülerine de yayılmıştır. XIII. asırdaki Mısır yazılı belgelerinde Tatar boyundan çıkan Akköbük’ün Kıpçaklardan çıkan Kotyanhan’ın Monguş adlı oğlunu mızrak müzarekesinde öldürdüğü anlatılmış. Kotyanhan asker toplayarak Akköbök’ü mağlup etmiş. Onun da derhal Moğollardan yardım isteyerek tekrar saldırıya geçtiği anlatılır.²⁵ Kötenhan ve Akköbök hakkındaki efsaneler Sibiryalı Tatarlarda, Teleut, Altısar ve Tanrı Dağlı Kırgızlarda geniş olarak yayılmıştır.²⁶ “Beyaz köpük işeyen kadınla evlenme” konusu Kırgız boyuna giren, bugünkü Yakutların atalarından birisi olan Eles hakkındaki efsanelerde de mevcuttur.²⁷

Folklorik kahraman Kötenhan’ın gerçek ismi Kuzey Hakasya’da kelimenin manasını düzeltmek amacıyla “kötön” kelimesinin “kalça” anlamına gelmemesi için değiştirilerek “köçimhan” dendiği söylenmektedir. Bu bakımdan bazı araştırmacılar folklorik kahramanı Küçimhan ile karıştırılmaktadırlar.²⁸ Akköbök’ün efsanevi adı Güney Altaylıların kalabalık boylarından birinin adı

²³ *Hakas çonun kip-çoohtarı*. - Abakan, 1990. s. 170.

²⁴ *Çirim tamırları*. s. 35-39.

²⁵ *Urmançeev F. Geroişeskiy epos tatarskogo naroda*, - Kazan', 1984. s. 141-142; *Murau Adji. Polin' Polovetskogo polya*. - M., 1994. s. 302.

²⁶ *Radloff V. V. Obraztsy narodnoy literatury tyurkskih plemen Yujnoy Sibiri i Djungarskoy stepi*. - SPb. Ç. 1. s. 204-212; - SPb, 1872. 4.4. s. 45-058,142-152.

²⁷ *Gogolev A. İ. Yakuti (problemı etnogeneza i formirovaniya kul'turi)*. - Yakutsk, 1993. s. 118.

²⁸ *Ungvitskaya M. A, Moynogaşeva V. E. Hakasskoe poetičeskoe tvorčestvo*. - Abakan, 1972. s. 168.

olan "köbök" etnoniminin kökeninden kaynaklanabilir.²⁹ Fakat Kırgız Devleti'nin padişahının halk arasında niçin nahoş isimle anıldığı belli değildir. "Köbök" ismi büyük ihtimalle tekrar canlanmakta, ortaya çıkmakta olan hayatın gücünü belirtmektedir. Folklorik eserlere göre köpükten çocuklar meydana gelirmiş. Tanrı Dağlı Kırgızlarda da buna benzer efsanelerin her zaman söylendiği bilinmektedir.

Kırgız Devleti döneminde Yenisey bölgesindeki Oğlahtı dağında Tulcubay adlı bir kahraman yaşarmış. Onun ordusu "Turaligaas" adlı yerdeymiş ve Oğlahtı dağına savunma siperleri (Tulcubay Sveezi) yaptırmış. O, ordusu Abakan'daki "Uytag" dağının eteğindeki Uzum adlı yere yerleşen Kırgız Devleti'nin hükümdarının yönetimi altındaymış. Tulcubay çok iri olduğu için onu hiç bir at taşıyamamış ve o her zaman yürümek zorunda kalmış.

Bir günü Kırgız bölgesinde böğürdüğü zaman evleri, ağaçları yıkan büyük mavi bir boğa (Alpkokpuga) ortaya çıkmış. Onu hiç bir avcı vuramamış. Onun Kırgız hanının ordusuna yaklaştığını duymuşlar ve Kırgız halkının hanı elçilerini göndererek Tulcubay'a baş vurmak zorunda kalmış. Kahraman bu korkunç hayvanla teke tek vuruşmak için meydan okumuş. Yedi gün süren azimkarane mücadelede mavi boğa yenilmiş. Mücadelenin gerçekleştiği Aksaba adlı yerde dağlar taşlar parçalanmış, ormanlar yıkılmış ve burası çıplak tarlalar haline gelmiş. Bu garip boğa Kunya (Kunutag) dağının eteğinde ölüp "Pugatas" adlı taşla dönüşmüş. Bu taş uzun zaman boyu Tulcubay'ın kahramanlığını hatırlatırmış. Tulcubay Kırgız kağanının ona sunduğu altın ve gümüşü reddederek evine dönmüş. Fakat mavi boğayla olan mücadelede aldığı ağır yaralardan dolayı iyileşememiş ve ölmüş. Kırgızların büyük kahramanının öldüğünü Moğollar da duymuş. Moğollar bu fırsattan yararlanarak güçsüz kalan Kırgızları kolayca işgal etmişler ve halkı esir düşürerek Derbet (Torbet) adlı yere götürmüşler. Yoldayken Kırgızları geçitlerde tekrar sayarlarmış. Bu olaylarla ilgili Sayan-Altay'ın geçitlerinde sayı taşları (halk ağzında "tas taştan pil" denir) meydana gelmiş. Bu taş yığınlarına halk arasında "Kırgız taşları" denilmektedir.

Moğollarla olan savaşta Tulcubay'ın karısı Sagırhaya dağındaki bir mağara gizlenmiş. O, hamileymiş ve çok geçmeden Çabıcak ve Çabınday adlı iki çocuk doğurmuş. Bu çocuklardan bugünkü Hakaslardaki "Kırgız" boyu türemiş.³⁰

²⁹ Potapov L. P. Etničeskiy sostav i proishojdenie altaytsev. *İstoriko-etnografičeskiy očerk.* - L., 1969. s. 23.

³⁰ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 23-24.

At sürüsünün koruyucusu olan (Vuh) Tulcubay'ın asil atı (Maganat) bütün hayvanlarla birlikte Derbet bölgesine götürülmüş. Moğollar kaçmasın diye asil atın ayaklarına demir köstek vurmuşlar. Fakat kahramanın asil atı kösteklenmesine rağmen kendi yurduna kaçmış. Asil at Oğlahtı'daki dağa (Maganatçolı) kaçmış. Kahramanın asil atı suya sahibinin gittiği yoldan gidirmiş. Asil at suya giderken onu Koybal boyundaki Haydınglar görmüşler. Onlar özel bir yol yaparak kahramanın asil atına yaklaşmışlar ve okla öldürerek etini yemişler. Haydınglar yaptıkları bu cinayetten ötürü ceza çekmişler. "Izıhlar"ın koruyucu ruhları "Haraanalçı"nı (Çiçek hastalığı) musallat ettiği zaman Yenisey'in sağ kıyısındaki Koybalların hepsi ölmüş.³¹

Tulcubay hakkındaki efsanelerde Hongoray'da XIII. asırdaki Moğolların istilasından XVIII. asrın başına kadarki olaylar yansıtılmaktadır. At "Izıhlar"ın kültü Kırgız Devleti'nin döneminde de bilinmekteydi.

Ayrıca folklorik kahramanlardan Hongoray'ın ünlü kızlarından Abakaypahta'yı da belirtebiliriz. Güzel Abakaypahta, Abakan bölgesinde yaşamış ve daha küçük yaşta iken Açirkemergen (Açır, Açırgıas, Hayırgas olarak da söylenir) adlı babayığit bir delikanlıyla nişanlanmış.

Bir günü Kara Moğolistan'dan Moğol şehzadesi Hurguntayci'nin yönettiği ordu gelmiş. O, evlenme töreninden önce "Teençik" (Kız oyunu) yapılırken Abakaypahta'yı tutkun edip Moğolistan'a götürmüşler. Abakaypahta esir iken Moğol hanzadesine Ahtasa, Köktasa adlı iki çocuk doğurmuş. O, bir fırsatını bulup çocuklarını kaderleriyle başbaşa bırakarak kendi vatanına kaçmış. Moğol hanının asil atına binen Abakaypahta Yenisey'i yüzerek geçtikten sonra dinlenmek için kıyıda mola vermiş. O, evlendiğinin alameti olan ikiye örülmüş saçlarını çözerek kızlar gibi küçük örükler örmüş. O esnada nehrin öbür tarafından Hurguntayci ile takipçiler gelmişler. Moğol hanzadesi Kemsug Yenisey nehrini yüzerek geçememiş ve Abakaypahta'ya "Geri dön! Bizim altınımız, gümüşümüz pek çoktur. Ayrıca bir de çocuklarımız var!" dediği zaman Abakaypahta Moğollara: "Çocuklarım Ahtasa ile Köktasa'yı suya bırakırsanız, ben geri dönerim" diye şart koşmuş. Hurguntayci bu şartı mecburen kabul etmiş. Çocukları Yenisey'e daldığı zaman Abakaypahta: "Çocuklarım benim halkıma düşman olacaktı. Şimdi de onlar yok, yalnız kaldım, halkıma dönebilirim" demiş ve asil atına binerek halkına doğru koşturmuş. O esnada Açirkemergen nişanlısını beklemeyip Abakaypahta'nın kız kardeşiyle (Pastızıbaldı) evlenmeye karar vermiş. Gelenek göreneklere göre ablası ölürse, kız kardeşi üç yıl sonra eniştesiyle evlenebilirmiş. Esir hayatından kurtulan nişanlısını gören Açirkemergen sevinmiş. Fakat cömert Aba-

³¹ Çirim tamırları, s. 6-7.

kaypahta "Ben seni ve köyümü bırakacağım. Peşimden Hurguntaycı ve takipçileri geliyor. Bana burada rahat hayat yok" diyerek atının başını çevirip Altay dağlarına doğru gitmiş ve orada ölmüş (bazı kaynaklarda Açırkemergen'in ikinci karısı olduğu söylenir).³²

Hakasların "Abakaypahta" hakkındaki efsanesi komşu yaşayan Altay, Buryat, Tuvalarda yoktur. Diğer taraftan Abakaypahta'nın rolü Tanrı Dağlı Kırgızların ve Uygurların folklorunda Moğol istilasından önceki devri yansıtmaktadır. Kırgız bilim adamı T. Abdırakunov Kırgızlardaki "Akmaktım", Uygurlardaki "Maktumsulu", Hakaslardaki "Abahaypahta" efsanelerini mukayese ederek konularına göre onların ortak noktalarını belirlemiştir.³³ Efsane-nin içeriğine göre Abahaypahtabeg'in kızı olmalıdır. Çünkü "Abahay" kelimesi "hanım", "hanımefendi" diye sosyal bir terimi belirtmektedir.

"Abahaypahta" efsanesinde bulunan şahısların iki kelimeden oluşan isimlerinin biri beylik ünvanlarını belirtir. Meselâ; Moğol hanının oğlu Hurguntaycı'nın "taycı" diye unvan "hanzade"yi, Açırkemergen'in "mirgen"i askerî ünvanını belirtmiştir. Bu unvanların kökü Moğol çevresine ait olabilir.³⁴

Abahaypahta'yı henüz bebekken bozkır kanunlarına göre beşik kertmesi yapmışlar.³⁵ Eski evlenme geleneğine göre düğün yapılmadan önce kızlar için mahsusen "Teençik" (kız oyunu) düzenlenirdi. Bu geleneğin temeli Eski Türk Devrine aittir. Acıklı aşklar, aile, yaşam gelenek görenekler, kadınların Orta Çağın zorlu devirlerindeki hayatları çeşitli folklor eserlerinde yansıtılmıştır. Meselâ; "Çınarhus" adlı efsanedeki iki gencin sevgisi ve Shakespeare'nin "Romeo ve Juliet" trajedisinin son bölümü arasındaki ortak noktayı görmek mümkündür.³⁶ Bu efsane Teleutlarda da mevcuttur. Bu şarkının notasını İ. Gmelin XVIII. asrın ortasında kaleme almış. "Çınarhus" efsanesi Orta Çağdaki Hongoray'daki toplumsal zıtlıkları yansıtmaktadır.³⁷

Orta Çağda Kırgız toplumunda çok kadınla evlenme geleneği yaygın değildir. Bazen rekabet ve kıskançlık yüzünden olaylar acıklı son bulmuştur.

Yenisey bölgesinde Kırgız hanlarının hükümdarlığı zamanında Kunya (Kunnutag) dağının eteğinde iki karısı olan çok zengin bir kişi yaşarmış. On-

³² Hakas çonun kip-çoohtarı, s. 72-73; Çirim tamırlar, s. 58-59.

³³ Abdırakunov T. Ak Maktım. - Frunze, 1983.

³⁴ Butanayev V. Ya. Hakassko-russkiy istoriko-etnografiçeskiy slovar'. - Abakan, 1999. s. 16.

³⁵ Butanayev V. Ya. Etniçeskaya kul'tura hakasov. - Abakan, 1998. s. 179.

³⁶ Radloff V. V. Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemen Yujnoy Sibiri i Djungarskoy stepi. - SPb., 1866. Ç. 1. s. 171.

³⁷ Kolçan serdecnih strel. Lyubovnaya lirika, geroičeskie skazaniya i legendı o lyubvi sibirskih tyurkov v zapisyah XIX-XX vv. - Krasnoyarsk, 1995. s. 261-267.

lar hasetleri yüzünden bir ev bir yana dursun, bir köye bile onlara dar gelmiş. Dolayısıyla bu zengin onları ayırıp Kunya dağının iki tarafına yerleştirmiş.

Her sene bu dağda Göktanrı'ya bir kurban bağışlanarak kesilirmiş. Erkekler dağın tepesine tırmanır ve kadınlar dağın eteğinde kalırlarmış. Kırgız zengininin iki karısı Kunya dağındaki kurbanın kesildiği genel sofrta üzerinde karşılaşmışlar. Birbirini çekemeyen bu kadınlar zil zurna sarhoş olduktan sonra birbirini bıçakla yaralayarak ölmüşler. Onların cesetlerini birbirini bıçakladıkları yerde, yani Kunutag adlı yere gömmüşler. Akli başında olmayıp birbirini öldüren bu kadınların mezarlarına mezar taşları dikilmiştir. Her bir yolcu buraya geldiğinde mezarları şarap ile tütsüleyerek kadınların ruhlarını doyurmuş. Buna benzer törenler düzenlenmezse zenginin ölen karılarının ruhları geceleyin sarı köpeklere dönüşerek insanları ısıracaklarına inanmışlar.³⁸

Bu yeryüzü adıyla ilgili efsane Orta Çağdaki Kırgızların yaşamındaki acıklı bir hadiseyi yansıtmaktadır. Abakan bölgesini kuşatmaya başlayan Moğol askerlerine karşı yapılan savaşta Hatanalp meşhur olmaya başlamış. Onun kalesi dağdaymış ve burası onun karısının şerefine "Taptangtura" olarak adlandırılmış. Moğol askerleri kalenin yanına yazın gelirlermiş. Moğolların sık sık saldırıya geçmesi üzerine Hatanalp askerleriyle birlikte kaleye sığınmak zorunda kalmış. Yazın kurak geçtiği için kaledeki su bitmeye başlamış. Hatanalp ve askerleri güç kaybederek takatten düşmeye başlamışlar. Bu zor durumda Hatanalp'ın karısı Tantang Hanım hançeri ile kendi göğsünü yararak kocasının susuzluğunu kanıyla gidermiş. Hongoray'ın koruyucularının hepsi savaşa katılarak düşmanı bozguna uğratmışlar. Sadık kadın vatani için, sevdiği kocası için kurban olduğundan onun adı ömür boyu Taptangtura (Taptang Hanımın kalesi) olarak adlandırılmış. Onun canı dağ ruhuna dönüşerek dağın tepesindeki kaleyi muhafaza edermiş.³⁹

Taptangtura kalesi Hakasya'nın Askiz bölgesindeki Orta ve Büyüksır ırmaklarının mültekasındadır. Duvarın yüksekliği bazı yerlerde 1,5 metreye kadar ulaşır. Kalenin ortasında Orta Çağın sonlarına dair kabristan varmış. Bu kabristanın efsaneyle ilgisi kurulabilir. Dağ eteğinde çeşme olmasına rağmen uzun süreli kuşatmada muhafızlar susuz kalmışlar.⁴⁰ Efsane o dönemin bir anısını anlatabilir.

³⁸ Kulagaşeva Obdonun bildirüsü, 1895-c. tuulgan, kaçın uruusunan, Okunev ayılı.

³⁹ Balganova Praskov'ya Hogdaevnanın bildirüsü, 1913-c. tuulgan, kaçın uruusunan, Bolganov ayılı; *Obraztsy narodnoy literatury tyurkskih plemen*. Ç. 9. - SPb, 1907. s. 434.

⁴⁰ Gotlib A. İ., Butanayev V. Ya. İstoriçeskaya osnova hakasskogo fol'klora o krepostnih soorujeniyah - sve. // *Pamyatniki kirgizskoy kul'tury v Severnoy i Tsentral'noy Azii*. - Novosibirsk, 1990. s. 140.

Moğol askerleri Hongoray'a saldırmadan önce Kırgız hanının ordusu Abakan bölgesindeymiş. Kırgız topraklarını Moğollar zapt ettikten sonra "Urgu" (merkezdeki çadır) kuzeye, yani İyus bölgesine göçürülmüş. İyus düzlüklerindeki Hızılhas dağının eteğinde Tarçahıs adlı kahraman bir kız yaşamış. Moğol askerleri Yenisey bölgesine geldikleri zaman Tarçahıs Kirgic-cekbaatır, Hordingasbaatır, Tüürsköbaatırlarla beraber düşmana karşı durmuşlar. Düşman askerleriyle İyus tarafına; Tes nehrinden geçmeye karar vermişler. Tarçahıs Son nehri kıyısına pusu yapmış. Moğollar yoldaki bu pusu-yu dolaşarak geçmiş ve Akiyus'un Hızılhas dağındaki kaledeki Kırgız askerlerini ablukaya almışlar. Bu zorlu durumda Tarçahıs adamlarıyla düşmana aniden bir darbe indirmiş. Bu çarpışmada pek çok kahraman şehit olmuş. Kırgız askerlerinin baskısı altında kalan Moğollar kaçmak zorunda kalmışlar. Tarçahıs düşmanı peşinden kovalamış. İzihtag'a geldiğinde ona bir düşman oku saplanmış ve çaresiz geri dönmek zorunda kalmış. Onlar nehre yaklaştıklarında su içmek üzereyken pusudaki Moğollar Tarçahıs'ı ve askerlerini vurmuşlar. Göğsünden yaralanmış kahraman kız orada hemen hayatını kaybetmiş. Burasının günümüzde "Tarça" olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Hakaslarda "tarça ot" adlı bitki çok kullanılır. Bu bitkiyle ağır yaralanan kahraman kızı yardımcılarını tedavi etmek için çaba göstermişler. Tarçahıs ile beraber ölen şöhretli kahramanların isimleri de Akiyus'taki beyaz tepelere gömülmüş. Tüürsköbaatır adı Togisaas köyünün yanındaki Tüürsketağ'a, Hordingastağ'a verilmiş. Moğolların istilası dönemindeki kahramanların isimleri toponimik adlandırmalarda yansıtılmıştır.⁴¹

Tarçahıs özel isminin ortaya çıkması Moğollardaki Hristiyan-Nestorianlarla alakalıdır. Çoğu Türkçe konuşan halklar günümüzde de Hristiyanlara "tarsa, terse" demektedirler.⁴² Efsane XIII. asrın başındaki olayları yansıtmaktadır. Hristiyan dinindeki Kereyler Cengiz Han'ın darbesinden sonra dağılmışlar. Onların bir kısmı Hakasya'ya göç ederek oralarda Hristiyan dinini (tarça) yaymış olabilirler. Bu bakımdan Yenisey bölgesinde Hakasya'nın Rus hakimiyetine girmeden çok önceleri Hristiyanlığın geldiğini görebiliriz.

Abakan bölgesindeki Hakaslarda "Arihpaytaycı", Hakasya'nın kuzeyinde, İyus düzlüklerinde "Aprey Çayzan" hakkındaki efsaneler genişçe yayılmıştır. Bu destanda kahraman olarak Arihpaytaycı'nın (Apreyçayzan) tek oğlu katılmıştır. Abakan'daki Saartag'ın önünde (diğer kaynakta Yenisey'deki

⁴¹ Kadışev s. Pnın bildirüsü, 1890-c. tuulgan, Kızıl urusunan, Tarça ayılı.

⁴² *Kirgizsko-russkiy slovar*, - M., 1965. s. 708; Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografi-çeskiy slovar*. - Abakan, 1999 -s. 53-57.

Kunya dağında) onun babasının ordusu varmış. Kırgız bölgesinin yöneticisi olan Arıhpaytaycı'nın sayısız hayvanı varmış. Bu hayvanlar arasındaki yarış atları ayrı bir yerde bulunmaktaymış. Hanzade babasının yarış atlarına binmekten hoşlanırmış. Bazen at yarışlarına da katılırmış. Arıhpaytaycı her geçen yıl önceki kahramanlık sıfatını kaybederek, devlet işlerinde Moğol hanı için toplanacak vergileri alamaz duruma gelmiş.⁴³

Moğol hanı vergileri zamanında ödemedikleri için Kırgızlara sinirlenerek Orta Yenisey bölgesine ordusuyla gelmiş ve oradaki halkı tutkun ederek Moğolistan'a sürmüştür. Esirler arasında Arıhpaytaycı'nın oğlu da varmış. Diğer halkların arasında asil çocuk başkalarıyla beraber hayvanlara bakarmış. Böyle işkenceli bir vaziyette pek çok yıl geçmiş. O, ovalıklarda hayvan güderken Arıhpaytaycı'nın at sürüsündeki yarış atlarının başına benzeyen bir kafatası bulmuş. Kırgız hanının oğlu çürümüş kemiğe bakarak: "Ben bu ünlü yarış atının kemiğini tanıdım, babalarımın topraklarını hatırladım. Zamanı gelince benim başım da çürüyerek bunun gibi çölde mi kalacak? Bu kemiğin yarış atının kafatası olduğunu, benim ise Arıhpaytaycı'nın oğlu olduğumu bilecekler mi, acaba?" diye ağlamış. Bu üzüntülü şarkıyı dinleyen gözeticiler haberi hemen Moğol hanına iletmişler.

Asabi hükümdar onu getirmelerini emretmiş. "Sürü içindeki yarış atını bilebilir misin?" sorusuna "evet" cevabını vermiş. O esnada Moğol hanının at sürülerinin içinden yarış atı bulma emrini alan Arıhpaytaycı'nın oğlu at otlaklarında dolaşarak bütün atları incelemiş ve "Moğol atlarının içinden hiç bir asil yarış atı bulamadım. Benim Hongoray'dan getirdiğim kahverengi atım onlardan iyidir." demiş. Buna çok kızan han onun söylediklerinin doğru olup olmadığını öğrenmek istemiş. At yarışı düzenlemiş ve buna Derbet hanını da davet etmiş. Moğol hanı bu yarışa en iyi yetmiş atını katmış. Fakat Arıhpaytaycı'nın oğlu kahverengi atıyla bütün atları geçerek birinci gelmiş ve "Hey yüce han! Gerçek yarış atını gördün mü? Şimdi beni yakalayın!" diyerek Hongoray'a doğru koşturan yiğit Tuva'yı, Sayan'ı geçerek Yenisey bölgesindeki Tursun çazı (Dursun yazısı)'ya gelmiş.

Moğol saldırısından sonra yaşlı Arıhpaytaycı savaştan az sayıda sağ kalan halkıyla Sır ormanlığındaki Saartag'da gizlenmek zorunda kalmış. Oğlu Hongoray'a gelmek üzereyken babası rüya görmüş ve karısı Harasarbı'ya anlatmış. Rüyanın telkin olduğunu söylemiş ve "hemen oğlumuzu karşıla" diye tavsiyede bulunmuş. İhtiyar atına binerek Abakan'daki Uytag dağına doğru yol almış. Uzakta yarış atının tozunu görmüş. At yaklaştığında oğlu: "De-

⁴³ *Hakas çonının kip-çoohtarı, nımahtar*, - Abakan, 1960. s. 53-57; Tulbar at. // *Hakas çiri*, 19fevr. 1994. ~214~

ğerli babacığım, Arıhpaytaycı! Atım kuş gibi uçmaktadır. Onu durduramıyorum, beni kurtarınız!" demiş. Çok tecrübeli Arıhpaytaycı ata yaklaşarak oğlunun kemerinden tutarak kendi atına doğru çekmiş. Kahverengi at kuş gibi uçarak Ulan nehrinin diğer tarafındaki kayaya çarparak çukura düşmüş ve ölmüş. Böylece o dağ "Hoorattashıl" (kahverengi atın beyaz dağı) olarak adlandırılmış.⁴⁴

"Arıhpaytaycı" efsanesinin benzerleri diğer Türk halklarında (Kazaklar, Tanrı dağı Kırgızlar, Başkırlar) da bulunduğu bilinmektedir.⁴⁵ Bu efsane Moğol İmparatorluğu dönemini -kahramanların tutsaklıktan kurtulmalarını-, yani gerçek olayları yansıtmaktadır. Yüce han kendi yönetimi altındaki halkın nereye nakledileceğine kendisi karar vererek sınırsız haklara sahipti. Efsanelere göre Kırgızlar çiftliği bir meslek olarak kabul ederlermiş ve onlar masallarda anlatılan kanatlı asil atlarıyla tanınmışlardır.

Hubasöl (Çulum-Yenisey havzası) adlı büyük ovasının ortasından akan Belö nehri kıyısında Kırgızların Hırımbay (Tasabışka olarak da denilmektedir) adlı zengin bir kişinin toprakları varmış. Onun pek çok atı, sığırtı, koyunu varmış. Onun serveti günden güne artmış.

Bir gün Hırımbay'a hayvan satın almak için Moğolistan'dan meşhur bir tüccar gelmiş. Ayrıca Moğol tüccarıyla birlikte hayvanlardan çok iyi anlayan bir kişi de gelmiş. O, tüccara at sürülerinin arkasından zar zor yürüyen küçük tayı ve sığırtıların arasında giden hasta bir danayı satın almasını tavsiye etmiş. Buna şaşırان tüccara o: "Bütün bu hayvanların talihini bu iki zavallılar taşımaktadır. Eğer biz bu tay ile danayı satın alırsak rızık bize gelir ve Moğolistan'da hayvanlar çoğalır" diye önermiş. Tüccar hiç bir şeyden haberi olmayan Hırımbay'dan o hayvanları iki tane gümüş ve iki makara ipek karşılığında satın almış.

Zamanla o tay kanatlı asil ata, dana ise çok iri bir boğaya dönüşerek bütün hayvanların bahtı olmuş. O zaman Moğolistan'daki hayvan sayısı çoğalmış ve Hongoray'daki hayvanlar ise hastalıktan bir bir telef olup hepsi ölmüş. Moğollar kanatlı asil at ile mavi boğayı kaçmasın diye özel bir ahır içinde, ayaklarına demir köstek vurarak gözetmişler. Fakat özgürlüğü özleyen bu hayvanlar Çulum-Yenisey bölgesine kaçmaya çalışırken yolda ölmüşler.

Bu "bahtlı hayvanlar" ayrıldığında Hongoray'ın ekonomisinin temeli sarsılmış. Hırımbay'ın iki çocuğu varmış. Büyüğü Ayoş, küçüğü ise Anaş

⁴⁴ Çirim tamırları, s. 69-71.

⁴⁵ Kırgız el comoktoru. - Frunze, 1978. s. 283-285; Kazahskie skazki. - Alma-Ata, 1962. T. 2. s. 269; Başkırskie predaniya i legendı. - Ufa, 1985. s. 104-105.

imiş. Büyük çocuğu Moğol hanının kızıyla evlenmiş. Hurumbay töreye göre Ayoş'a miras vererek onu Yenisey bölgesine yerleştirmiş. Kardeşi ağabeyinin evlendiği karısına aşık olmuş. Bir günü Ayoş avcılığa gittiği zaman Anaş yengesini kendisiyle yaşaması için ikna etmiş ve Yenisey'in öbür tarafına geçmiş ve sonra buraya kendi ismini verdiği Anaş nehri kıyısında yaşamış. Avdan döndüğünde olanı biteni öğrenen Ayoş hiddetlenerek bu iki kaçağın peşine düşmüş. Fakat Anaş çok tecrübeli avcıymış. O okuyla ağabeyinin atının yularını vurarak delmiş. Öfkelenen Ayoş geri dönerek Belö gölü kıyısındaki babasına gitmek zorunda kalmış. Bu olaydan sonra Hırumbay oğlu ve torunları ile Akiyus'a göç ederek Tostıgcul nehri kıyısında yaşamış. Onlardan sonraki "Hırımhırgıs" boyu türemiş.⁴⁶ "Hırımhırgıs" boyunun temeli üzerine anlatılan efsane sonraki dönemlerle bağdaşabilir. XVII. asrın ikinci yarısında Hongoray'da ünlü Yerenak İşeyev'in kardeşi Ayuci adlı ünlü kardeşi varmış. Ondan bugünkü Ayeşinlerin nesilleri türemiş.

Tarihî folklorik bilgilerine göre Hakasya Moğol istilası döneminde mükemmel atları, boğalarıyla ün kazanmış. Yenisey bölgesindeki bütün hayvanların en iyi şekilde gelişmesine Moğol istilasının zararı olmuş.

Eski zamanda Uybat nehri kıyısında Tokçınbeg'in yönettiği büyük bir köy varmış. Bu insanlar her yıl Moğollara vergi ödemek için Sayan ormanlığındaki Kazır ve Kizir nehri kıyılarında avcılığa çıkarlarmış.⁴⁷

Tohçın'ın çocukları her zaman hastalıktan dolayı ölürlermiş. Bir sonbahar gününde avcılar Lutraya avcılık yapmaya gitmeden önce onun karısı bir erkek çocuk doğurmuş. Atalardan kalma eski geleneğe göre cin ve şeytanlardan korumak amacıyla çocuğu Koybal'da bulunan başka bir kişiye eğitilmesi için verirlermiş. Çocuk biraz büyümeye başlayınca Koyballılar kendileriyle beraber onu ava götürürlermiş. Bir gün avcıların yaptıkları çadırın yanına Moğol hanının iki askeri gelmiş ve çocuğu çalmış. Moğol askerleri kendi sınırlarına yaklaştıklarında yalnız bir çadır görmüşler ve kavut istemek için çadıra gimişler. Bu çadırda çocukları olmayan bir karı-koca yaşamış. Çocuk özlemi çeken bu karı-koca bir at sürüsü karşılığı bu küçük çocuğu almışlar. Bu çocuk ciğer dönerini sevdiği için onun ismini karapaar (kara ciğer) koymuşlar.

Karapaar on sekiz yaşına geldiğinde çadıra Moğol hanlığından adamlar gelmişler. Bu adamlar askerlik çağına gelen gençleri belirliyorlarmış. Moğol hanı askerlerini toplayarak Hongoray'a saldırmaya hazırlanıyormuş. Karapa-

⁴⁶ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 25-28.

⁴⁷ Butanayev V. Ya., Abdıkalkov A. *Materialı po istorii Hakasii XVII-XVIII vv.* - Abakan, 1995. Genealogiya kirgizskih knyazey Altısar-skogo ulusa

ar'ın üvey anne-babası onu askere göndermek istememişler ve onu mükemmel bir asil bir ata bindirerek öz halkına göndermişler. Fakat Sayan dağına geçerken atı ölmüş. Karapaar yaya yürümek zorunda kalmış. Geceleyin büyük bir çam ağacının yan tarafındaki bir çukura girmiş ve orada yatmış. Bir süre sonra yakınından geçmekte olan askerlerin seslerini duymuş. Bunlar Hongoray'a saldırmaya giden Moğol askerleriydi. Onlar bu çam ağacının yakınlardaki bir yerde durarak atlarını köstekleyerek orada konaklamışlar. Sabaha karşı Moğollar derin uykuya dalmışlardı. Karapaar bu durumdan yararlanarak onların atlarından en iyisini seçmiş ve kalan atları Yenisey bölgesine doğru sürmüş. Yayan kalan Moğol askerleri çaresizlik içinde tekrar geri dönmüşler. Karapaar Kem (Yenisey) nehri civarından ve Hatig Aastan'ı geçerek İzih dağının arkasındaki Uybat nehrine gelmiş. Babası vefat etmiş; fakat annesi hayattaymış ve evladını tanımış. Tohçın'ın halkı Karapaar'ı varis olarak yönetime getirmişler ve o, yıllarca Abakan bölgesini sömürmüştür.⁴⁸

Bu eserde mevcut olan bilgiler Moğol yönetimi altında bulunan bölgelerin halklarından müteşekkil olan Moğol ordusunun oluşum düzeninin nasıl olduğunu açıkça göstermektedir. Savaşta Moğolların hafif silahlı atlı askerleri en tehlikeli olanlarıydı. Askere alma ve asker toplantıları her zaman "apha pashanı", yani "avcılık grubuna kaydolma" anlamına gelirdi. Buna şu şekilde açıklık getirebiliriz: Orta Asya'nın göçebe toplumunda askerî eğitim içerisinde avcılık okulu da olurmuş ve o "ab" olarak adlandırılmıştır.⁴⁹

"Harapaar" efsanesi örf ve adetler üzerinedir. Meselâ; beylerin çocuklarını sıradan insanlar büyütürdü.

Yayla yapılan savaşlar (uhçaa tuızı) ve Moğollarla olan savaşlar zamanında bir Kırgız ailesinin "Torginciool" adlı bir oğlu varmış. Vatan uğruna savaş zamanı gelmiş. Annesi Torginciool'a muska niyetine üç aşık (hazık), yedi ayak kemiği (tolarsıj), ve dokuz diz kemiği (tomih) vermiş. Oğluna: "Her zaman yanında olsun. Kaza olursa bunlar seni korur. Eğer tarlada ya da ormanda yalnız kalırsan yakıtığın ateşin çevresine koy!" diye annesi tembih etmiş. Kırgızların Moğol askerlerine karşı yaptıkları savaş başarısızlıkla sonuçlanmış ve kalan askerler geri dönmek zorunda kalmışlar. Moğollar ise Kırgızların peşine düşerek onları kovalamışlar. Torginciool vatanına ormanlıkları, düzlükleri geçerek yalnız olarak dönmüş. Geceleyin nerede kalırsa annesinin verdiği aşık kemiğini ve diğer kemikleri onun dediği gibi koyarak uyurmuş. Yakıtığı ateşin sol tarafına ise kazık çakarak ona kendi şapkasını giydirmiş.

⁴⁸ *Hakas çonının kip-çoohtarı*. - Abakan, 1960. s. 34-41; Domoja-kov Sığandın bildirüüsü, 1888-c. tuulgan, kaçın uruusunun, Domojakov ayılı.

⁴⁹ Kışanov E. İ. *Koşevie gosudarstva ot gunnov do mancurov*. S 145.

O, Moğollara çok sayıda asker varmış gibi görüldüğü için düşman askerleri ona yaklaşmamışlar. Annesinin verdiği muskanın sayesinde Torginciool soğukta üşümeyerek, sıcakta yanmayarak; yani hiç bir zorluk çekmeden evine dönmüş. Nihayet, Abakan nehrine yaklaştığında bütün tehlikeleri atlattığını düşünerek muskaları bırakmış. O gece onun koruyucu muskaları olmadığı ve öfkeli sesler duyulmadığı için onu Moğollar yakalamışlar. Bu olaydan sonra Hakaslar bu kemikleri bırakmayı yasaklamışlar. O hadiseden sonra eşkiya ve hırsızlardan korunmak amacıyla bu kemikleri kumaşa dikerek kapıya asma adeti ortaya çıkmıştır.⁵⁰

Orta Yenisey'in Moğolların yönetimi altına girmesi büyük savaşlara ve pek çok Kırızın ölmesine neden olmuş. Muhafazakar, koruyucu görevi yapan muskalı kemiklerle ilgili mitolojinin ortaya çıkması Eski Türk Devrine aittir. Bunun gibi inançlar öteki Türk halklarında da (meselâ; Kazaklar) varlığını devam ettirmektedir.⁵¹

Abakan nehrinin yukarı kısmındaki (Akımın) Surçazı bölgesinde eskiden "Haraçistar" adında bir boy yaşarmış. Haraçistar'ın yöneticisi olan ordu komutanı Haragaybaatır Büyük Arbat'taki Pastag dağının eteğinde yaşıyormuş. Onun ailesi büyükmüş ve yedi karısı olan çok zengin birisiymiş. Haragaybaatır'ın binlerce koyunu Surçazı ovasında beslenirmiş. Haraçistaların ekin ektikleri topraklar Matur bölgesindeymiş ve onlar toprağı abıl (bele benzeyen bir gibi alet) ve salda (saban) ile işlerlermiş.

Günün birinde Haragaybaatır'ın ekin ektiği tarlasına bir ayı gelerek sabanı çekmekte olan atı öldürmüştü. Kahraman bu olaya hiç üzülmemiş ve ölen atının yerine ayıyı sabana çekerek bu şekilde üç sene ekin ekmiş. Ormanlığın hakir görülen sahibi çektiği çileden dolayı Haragaybaatır'a: "İnsanoğlunun kardeşini (Ayı ormanlığa giden atalarından birisi olarak sayılır.) hor gören, eziyet çektiren senin neslinin ömrü kısa olsun, akrabalarının yaşı kırkı geçmesin!" diye bedduada bulunmuş. O, andan itibaren Haraçistaların sayıları azalmış.

Bir gün Moğol askerleri Abakan'ın yukarı tarafına gelerek Hansın dağının tepesinde bir gece kalmışlar. Kazanı asıp, ateş yakarak et pişirmişler. Moğol hanı yükseklikten dolayı bu bölgedeki silahlı halkı görmüş. Kendi asker şamanını (Çağhamı) çağırarak ileride olacak olaylar hakkında bilgi vermesini istemiş. Dua okuyan şaman: "Benim koruyucularım söyledi. kazandaki Han yemeği (han: bir yemek çeşidi) tamamen pişene kadar siz öleceksiniz!" dediğinde han: "Sen ne aptalca konuşuyorsun" diyerek kazana yaklaşıp eğri

⁵⁰ T. İ. Kinzenovanın bildirüsü, 1914-c. ruulgan, sagaylardan, US'-Bir'.

⁵¹ *Kazahskie narodnie skazki*. - Alma-Ata, 1978. s. 138.

kılıcıyla Han'a bir darbe indirdiğinde ondan sıçrayan sıcak çorba hanın boğazına dökülmüş. Han, boğazına dökülen sıcak çorbayı kılıcıyla temizlemek isterken boğazını keserek ölmüş. Moğol hanını oradaki tepeye gömmüşler ve burası günümüzde de Hansın (Hankırı) olarak adlandırılmaktadır. Moğollar yöneticisiz kaldıkları için geri dönmek zorunda kalmışlar. Moğol Hanı Harağaybaatır köyünü ve ekin ekmekte olan halkını düşman olarak görmüş. Bu olaydan sonra Haraçısar üç senede bir Postag'da kurban keserlermiş. Bu boyun kutsal ağacı köknar, koruyucu kutsal hayvanı ise Haragay'ın bindiği at olmuş.⁵²

Orta Asya ve Güney Sibirya'da çeşitli hayvanlara bakarak yaşayan halkların temel besin kaynağı et ve süttür. Et kaynatılarak pişirilirmiş. Savaş vakitlerinde hayvanların kanlarını bağırsaklara koyarak "Han"ı hazırlarlarmış.

Haragaybaatır hakkındaki mitolojik bilgiler Hongoray'da çok eskilerde sabanı kullandıklarını, Orta Çağda Abıl kullanmanın geniş olarak yaygın olduğunu göstermektedir. Bugünkü Hakasların atalarının eski zamanlarda sadece boylara ait olan ekin tarlaları ve otlaklıkları varmış.

Matur nehri bölgesinde eskiden beri "Hıylar" adlı bir boy yaşarmış. Moğollar döneminde bu boyun yöneticisi Haltuygak (Bazı efsanelerde Taban boyunun yöneticisi) imiş. Onun karısı ve bir de yeni doğmuş bir çocuğu varmış. Onlarla beraber çok güçlü, fakat aptal Halçangmis adlı bir kardeşi de yaşarmış. Kışın buz tutmuş ve Haltuygak kardeşine Abakan üzerindeki hayvanları getirmesini emretmiş. Sığırlar buz üzerinde yürüyemiyormuş ve onların hemen ayakları kayıyormuş. O zaman Halçangmis sığırların topuklarını sıyırmış. Emri yerine getirdiğini zanneden aptal: "Ben sığırların yürüyemedikleri için topuklarını sıyırdım" demiş. Dışarı çıkan ağabeyi ayaklarından kan akan sığırları görmüş.

Bir günü Moğollar Hıylara saldırdığı zaman Halçangmis evde yemek yiyormuş. Ağabeyi onu çağırdığında o "Karnımı doyurmadan hiçbir yere gitmem" diye cevap vermiş. Öfkelenen Hantuygak içinde yemek olan kazanı yayıyla vurarak deldiği zaman Halçangmis oturduğu yerden kalkarak Moğollarla savaşmış ve onları yenmişler.

Bir günü Haltuygak karısıyla çocuğunu kardeşine bırakarak ekin biçmek için gitmiş. Bir vakit sonra çocuk ağlamaya başlamış. Halçangmis çocuğu eline alırken başındaki imiği görmüş ve "Galiba bunun için uyumayıp ağlıyor" diye düşünmüş. Akşamleyin eve dönen Haltuygak bir kötü durumun olduğunu hissetmiş ve çocuğu sorduğunda kardeşi: "Siz gittikten sonra çocuk ağladı ve başındaki imiği sıkıtiğında irin çıktı ve sessizce uyudu" demiş. Bu ola-

⁵² Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun torelleri* - Abakan. 1996 s. 93-97.

ya çok üzülen Haltuygak kardeşini yok etmek için çare aramaya başlamış. "Yarın avcılığa çıkacağız. Ben dağdan kırmızı geyiği aşağı kovalayacağım. Sen onu yakalayacaksın ve ben gelinceye kadar bırakmayacaksın." demiş. Ertesi gün Haltuygak kardeşini dağın eteğine bırakarak kendisi tepeye çıkmış. O tepede büyük bir taşı kıpkırmızı oluncaya kadar ısıtarak aşağı yuvarlamış. Kıpkırmızı olan yuvarlak taşı Halçangmis göğsüyle sımsıkı kucaklayarak "Ağabeyim, neredesin? Dağdan düşürdüğün kırmızı geyiği sen gelinceye kadar bırakmayacağım" diye bağırarak. Fakat yanmakta olan taş Halçangmis'in bacağına yakmış ve Halçangmis olduğu yerde ölmüş. O zamandan itibaren Matur bölgesindeki kardeşlerin birinin ötekini acımasız bir şekilde öldürdüğü dağ "Andaş" veya "Kızıl taş" olarak adlandırılmıştır.

Halçangmis öldükten sonra Haltuygak kendi halkına: "Değerli Hıylarım! Kardeşimi öldürdüğüm için bu hayatta gün yüzü göremem galiba" demiş. Kısa bir süre sonra Moğolların saldırısına karşı koyabilecek bir kahraman bulunamamış. Moğol hanı Hayları esir etmiş ve onlardan pek azı sağ kalmış.⁵³

"Haltuygak" hakkındaki bu efsane Moğol devri öncesinde ortaya çıkmış olabilir. Çünkü bu konu sadece Güney Sibiryada halkında değil, (Altaylılar, Şorlar) Yakutlarda da bilinmektedir.⁵⁴ Hıy boyunun taptıkları ya da yardım diledikleri dağ, Matur'un yukarı tarafında bulunan Pustashıl dağıdır. Hakas folkloru ile alakalı bilgiler, Matur bölgesinin önceki halkıyla olan ilişkisini ortaya koyan etnografik bilgilerle örtüşmektedir.

Matur nehri mültekasında Hobıy boyunun atası olan Hobıyadas'ın doğduğu kutsal dağ olan Hoorgıstashıl mevcuttur. Tarihi folklorik bilgiler onun atası olarak asker yöneticisi olan Kibenbaatır'dan bahsetmektedir. Kahramanın zırhı (Huyah), yayı, sadağı (Ohsaadah) mağarada saklanıp oğluna miras olarak kalmıştır. Kibenbaatır Moğollarla yapılan mücadelede ölmüş.

Başka bir efsaneye göre Hobıyadas (Holakiris de denir) Taştıp nehrinin yukarı tarafındaki Költayga dağındaki mağarada bulunan tunç beşikteki eski yazıdan öğrenmişler. Hobıyadas büyüdüğünde babasının askerî giysilerini giyerek, silahlarını alarak kendi boyunu yönetmiş. O, annesi ve kendi boyuyla beraber Taştıp bölgesinde yaşamıştır. Hobıyadas'ın çadırı İmcektag nehri kıyısındaymiş. Kahramanın cesedini Hırlancıkharıh tepesine gömmüşler. Hobıylar üç senede bir onu ziyarete giderek onun için kurban keserlermiş.⁵⁵

⁵³ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 100, 134-136.

⁵⁴ Ergis Gu. *Oçerki po yakutskomu fol'kloru*. - M., 1974. s. 226; Slovo ob Altae. *İstoriya, fol'klor, kul'tura*. - Gorno-Altaysk. 1990. -s. 182-185; *Devyat' bubnov şamana*. - Kemerovo, 1994. s. 33.

⁵⁵ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 131-133.

Tom nehri başında Hobi-yadas'ın komşusu Hızılhaya boyunun atası olan Alabeg adlı bir komutan yaşarmış. Onun ne annesi ne de babası belliymiş. O, Hızılhaya dağındaki mağarada bakır beşikte büyümüş. Bu boyun adı bu dağın adından gelmektedir. Diğer varyantlarda onun, Hobi-yadas'ın teyzesadesi olduğu ve mağarada ikisinin birlikte büyüdüğü anlatılmaktadır. Alabeg Hongoray halkı tarafından çakmak taşından ateş çıkarmayı öğreten kahraman olarak tanınmaktadır. Çocukluğu Hobi-yadas ile birlikte Taştıp bölgesinden geçerek Kuznesk Alatağ'a avcılığa giderlermiş. Bir defa okçuluk yarışmasında Alabeg'in oku saman yığınına saplandığında teyzesadesini kışkırtan Hobi-yadas küserek gitmiş. Alabeg Mrassu nehri bölgesine gelip yerleştiğinde Moğollar saldırmış. Alabeg zırh giyerek düşmanı ok yağmuruna tutmuş ve kurnazlıkla Moğolları toprağından sürmüş. Bu olaydan sonra oğullarıyla Hongoray ovasına göçerek Çoes nehrinin yukarı tarafına yerleşmiş.⁵⁶

Hakasya'nın ormanlık yerlerinde ataerkil-kabilelik anlayışı korunmuştur. Kabile avcılığı, kabilenin sığındığı kutsal yerler, kabileye ait bölge vb. varmış. Efsanelere göre Sayan-Altay'ın Orta Çağdaki halkı demiri eritip ondan askeri silahlar yapmayı bilirlermiş. Zırh vb. askeri giysilerini giyen boy yöneticileri "baatırbeg" diye Türk ünvanlarıyla adlandırılmaya başlanmış. Boy yöneticilerinin mağarada olağanüstü bir şekilde dünyaya gelmeleri bizi Ezelki Kabilcilik Koruyucu Dağlar Dönemine götürmektedir. Holakiris (Tunç ok), Temirkiris (Demir ok), Kumuskiris (gümüş ok) adlı kabile yöneticilerinin isimleri, eski çetin dönemlerde kabilenin bağımsızlığını korumanın askeri güçlerle yapıldığını göstermektedir.

Tarihi folklor Orta Yenisey'de eskiden spor kültürünün önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Geleneksel güreş oyunu Moğollardan farklı olarak bele kemer bağlanarak yapılırdı. Bu güreşlerde ayağa çelme takma, kalçalarından tutup kaldırarak vurma gibi yöntemler de kullanılırdı. Herhalde bu yöntem Hakaslarda Eski Türk devrinden beri devam etmekteydi. Bunlardan başka at yarışları, şarkı yarışları vb. Yarışmalar da düzenlenirdi. Maalesef folklorda Doybu (Tobit), Çatıraş gibi zeka oyunları anlatılmamıştır.

Moğollar devrinde Hongoray'da genel olarak görülen gerileme ve halk sayısının aniden azalması bağımsızlığın kaybedilmesine neden olmuş. Yazı kültürü unutulmuş metalürji üretimi, "Kırgız okları"nı yapma yöntemi durmuş. Tekerlekli arabalar kullanımdan çıkmış vb. Eski efsaneler değişikliğe uğrayarak masallara dönüşmüş ve Kıpçoohlarda folklorunun çeşitli türleri ile konuları karışmış.

⁵⁶ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonun torelleri* - Abakan, 1996 s. 131-133.

2.3. Hongoray'ın Tarihî İnsanları (XVII-XVIII. yy.)

XVII. yüzyılda Rusya Sibir Kağanlığı'nı egemenliği altına alarak Kuzey Asya'nın büyük dağlık ve ormanlık yerlerine sahip olduktan sonra doğuya doğru hızla ilerliyordu. Güney Sibirya'nın Türk-Moğol halklarının yaşadıkları dağlık ve ormanlık bölgeler uzun yıllar boyu Rus Devleti'nden uzakta bulunmuştu. Güney Sibirya'daki karışık halkların arasındaki ilişkilerin sonucunda Hongoray'ın siyasi sahnesine yazılı kaynaklarda ve halk hatırasında yer alan çok ünlü insanlar ortaya çıkmıştır.

İyus bölgesinde Kırızların yaşadıkları dönemde onları "Taarbeg" adlı çok öfkeli bir hükümdar yönetmiş. Hongoray'ın batısındaki Kalmak topraklarını "Siliguul" (Keğenbeg) adlı tek bir evladı olan "Huruldayçayzang" yönetmiştir.

O zamanlarda Kalmak Yeri'nde "Haran" adlı bir tifo yayılarak halkın hepsini öldürmeye başlamış. Siliguul'u babası tifonun yayıldığı bölgelerden başka bölgelere göndermeye karar vermiş. Hurulayçayzang Siliguul'a hayvanlar, hizmetçiler ve yaşlı iki müşavir vererek İyus bölgesine göç ettirmiş. Bir süre sonra Siliguul hizmetçileriyle Akiyus'a gelmiş ve "Onlo" adlı bir yeri seçerek oraya yerleşmişler. "Onlohaya" dağının batı tarafına onun adamları "Siliguul Siveezi" (silik oğul seti) kurmuşlar. Ovaya ise çobanlar bütün hayvanların sığacağı "Tas Hazaa"yı (taş ağıl) yapmışlar.

Akiyus bölgesindeki dağın eteğinde Taarbeg'in çadırı varmış ve buradan doğuya doğru uzanan "Sara" (Sarat) adlı bir yerde binlerce atı ve öküzü olan "Hulahpay" adlı bir zenginin evi bulunmaktaymış. Hulahpay'ın güzel bir kızı varmış. Müşavirlerin öğütüne göre onunla Siliguul evlenmiş. Bir süre sonra Kırızların yöneticisi Taarbeg davetsiz gelip yerleşen konukları evine çağır-mış. Gelen misafirleri yaşlarına göre oturarak onlara yemek ikram etmeye başlamış. Ev sahibi zehirle bu konukları öldürmek için çaba göstermiş. Taarbeg Siliguul'a şarap ikram ettiği zaman iki müşavir yapılacak kötülüğü sezmışler ve ikram edilen fincanı durdurarak "kafanın beyni olur, yemeğin de sahibi olur. Sahip önce içmezse hanın yemek yeme hakkı olmaz" dedikleri zaman Taarbeg sinsice gülererek "bizim geleneğimize göre önce ocaktaki ateş sahibine, yani ateşin atasına içirmek lazım!" diyerek şarabı ateşe dökmüş. Siliguul'u zehirleyip öldüremeyen Taarbeg onu teke tek mücadeleye çağırmış. Fakat Kalmakların büyük kaburgaları elleriyle kırdıklarını, küçüklerini ise dilleriyle çiğnediklerini görünce Taarbeg kötü niyetinden vaz geçmiş. O, Siliguul'un Akiyus bölgesinde yaşamasına müsaada etmiş.

Bir günü (Hos Hulah) "Koşkulak" dağında avcılık yapmakta olan Siliguul düşman ordusunun Hordingas'taki Kırız köyüne saldırdığını görmüş.

Kırgız askerlerinden birisi düşman ablukasından sıyrılıp Onlo tarafına doğru kaçmış. Siliguul onun önünü kesmek için atını ona doğru koşturmuş. Kırgız askerleri Kuznesk barikatı tarafından (Abatura) Kazak-Rusların gelerek halka saldırdığını anlatmaktadırlar. Bu kaçan Kırgız bahadırının adı "Alıptappa" idi. O, Kalmak beyine silah arkadaşı olmaya hazır olduğunu söylemiş. Siliguul kendi askerlerini toplayarak Kazak-Ruslara pusu kurmuş ve hepsini öldürmüş.

Bu olaydan sonra Siliguul kendi başına düşünerek Kuznesk barikadına saldırıp kendi yönetimi altına almaya karar vermiş. Bütün erkekleri askere çağırıp onlardan süvari birlikleri oluşturmuş ve Kuznesk barikadını ablukaya almış. Fakat bu Hongoraylı süvari birlikleri barikadı aşamazlar ve sadece etrafındaki köyleri yağmalayıp geri çekilmişler. Sonraki yıl Siliguul tekrar barikadı sarmış. Bu savaşta pek çok askerinden olmasına ve birçok köyü yakıp yıkmasına rağmen bu kez de barikadı ele geçirememiş.

Hongoray askerleri Kuznesk Aladağı'nı aşmak için yol açmışlar. Kariyus'un yukarı tarafındaki Hanımtaşıl geçidi üzerinden geçmek için Siliguul'un adamları taşlardan pek çok merdiven yapmışlar.

Hanımtaşıl dağının tepesinde Tergekköl adlı çember şeklinde bir göl varmış. Bu gölün tek ayaklı iki sahibi (su perisi) varmış. Onlar birbirlerine sarılarak gölün etrafında rüzgar gibi dönerlermiş. Birbirinden ayrıldıklarında tek başlarına hareket edemezlermiş. İkinci Kuznesk seferinde Siliguul Terpekköl'ün tek ayaklı sahiplerini görüp onların birisini yakalamış. Yakalanan su perisi diğer eşine gölün altındaki altınları getirip kendisini kurtarmasını istemiş. Hemen Siliguul'un önünde bir yığın altın, gümüş ve değerli taşlar meydana gelmiş. Fakat zalim Çayzang altınları aldıktan sonra birinin başını kesmiş. Diğeri ise göle girerek kurtulmuş ve "Sen haran tifosundan kurtulmuştun, şimdi benden kurtulamazsın!" demiş. Altın taşlar Kalmak Çayzang'ın giysilerine, atına güzellik katarak geceleyin çevreyi aydınlatırmış.

Üçüncü yıl Siliguul tekrar Kuznesk barikadına saldırı yapmak için hazırlanmaya başlamış. Onun iki müşaviri "Huşun kabuğu üç kere soyulmaz, bir şehir üç defa sarılmaz" diye öğüt verdiği zaman öfkelenen Siliguul bu yaşlıları ağaca ayaklarından asarak öldürmüştü. Cesareti kırılmayan Çayzang Kuznesk'e yaklaşıp şehri ele geçirme yolları aramaya başlamış. Bu savaşlardan yılan Kazak-Ruslar siperinden Tom nehrine çıkmak için yer altından yol açarlar.

Siliguul bir tepede otururken yer altındaki bu yola insanların girdiğini görerek hayret etmiş. Kazak-Rusların halkı yer altındaki yoldan dışarı çıkarıp tekrar kapıdan girdirdiğini anlamamış. Düşmanların çok olduğunu görüp cesareti kırılan Siliguul geri çekilmiş.

Askerler Hanımtaşıl dağına tırmandıktan sonra dinlenmek için mola vermişler. Siliguul susuzluğunu gidermek için göle eğildiğinde ağzına suyla birlikte göl hamisi de girmiş. Göl hamisi kendi kardeşinin intikamını almak için Siliguul'un kalbini durdurmuş. Siliguul'u Hanımtaşıl dağının eteğine gömmüşler. Onun yanına "öbür dünyada yalnız kalmasın" diyerek üç atını, hizmetçisi Alıptappa'yı, yatmak için döşek ve yastık yerine üç uşağını öldürerek gömmüşler. Siliguul'un cesedini altın, değerli taşlarla donatarak hiç kimsenin göremeyeceği bir yere gömmüşler.

Kara haberi duyan Siliguul'un karısı üzüntüsünden kahrolmuş ve kocası için Onlahaya dağında ve Hulahpay köyünde büyük bir ölü yemeği vermiş. Bugüne kadar Saras bölgesindeki Huluntebii'nin "atların tepinip debelendiği yer" Siliguul'un kaygısını hissettirdiği anlaşılmaktadır. Eski atalarımızın geleneğine göre Hakaslarda yağ aşının verildiği yere bütün hayvanlar getirilirmiş. Buzağıyı inekten, tayı kısıraktan, kuzuyu koyundan ayırdıklarında binlerce hayvanın sesinden yeryüzü çalkalanıp titremiş.⁵⁷

Efsanedeki anlatılan olaylar XVII. asrın ilk yarısındaki Kuznesk siperi (1618) kazıldıktan sonraki dönemleri yansıtmış olabilir. Kuznesk'in yakınlarında Teleut Yeri olduğu malumdur. Buranın halkı çoğu zaman Ak Kalmaklar olarak adlandırılarak Kırgızlarla dünür olmuşlar. Orta Çağdaki Türk topluluklarında yönetimi ele geçirmek için birbirleriyle yapılan mücadelelerde rakiplerini öldürmek için zehirli içki kullanmışlar. Siliguul'un olağandışı ölümü ve tarihi prototibi sır olarak kalmaktadır.

Ojenbeg hakkındaki efsanede Hakas halkının geçiş dönemi olan Hakasya'nın Rusya'nın himayesine girdiği zamandaki trajedik olaylar yansıtılmıştır.

Şecerede Karaiyus ve Akiyus nehirleri ortasında Taarbeg ve Ospabeg (Aşpabeg) adında iki Kırgız kardeş yaşarmış. Halkı çok kurnaz olan Taarbeg yönetirmiş. Onun çocuğu olmadığı için tahtın varisleri arasında olanları katletmeye karar vermiş. Taarbeg sinsice ağabeyinin büyük oğlunu öldürmüş. Ospabeg bu cinayeti kardeşinin işlediğini öğrenip onu öldürerek ondan intikamını almış. Yaptığı cinayetten ötürü Taarbeg'i yolun ortasına -yoldan geçenler ayaklarıyla çiğnesin diye- gömdürmüş. Bundan sonra İyus bölgesi yaşanmış. Ospabeg idareyi eline almış. Sonra sağ kalan küçük oğlu Ojenbeg'e tahtını vermiş.⁵⁸

⁵⁷ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. Hakasskoe skazanie o knyaze Silig-oole i ego pohodah na Kuznetskiy ostrog. //Çteniya pamyati E. F. Çispiya-kova. (K 70-letiyu so dnya rojdeniya). 4.1. - Novokuznetsk, 2000. s. 43-46.

⁵⁸ Tasha Matır. - Abakan. 1982. s. 40-52.

Orta Çağın sonlarında Hakasya Moolhan'a (Moğol hanlarının genel adlandırılması) bağlıymış. Kırgızlar Moğol hanına vergi öderlermiş. Ojenbeg büyük hanın sarayına gidip, ondan valilik yetkisini almış. İktidara geldikten sonra ülkenin sınırlarını genişleterek Orta Yenisey bölgesini tamamıyla himayesi altına almış.

Ojenbeg'in savaşta sınanan bahadırları varmış. Bunlar: Sügürmatır (tecübeli balıkçı), Haramatır (tecübeli aşçı), Hırnamatır (eleştirmen), Ayda-rahmatır (avcı) vb. Bunlar demir gibi sert vücutlu ve yenilmek bilmez kırk kahramanmış. Çoroların (kırk asker) yönetici Tashamatır ve en küçükleri ise Ködeçimatır imiş. Şecerde Taskamatır hakkında etraflı olarak bilgi verilmiştir. Yarıшта rakibini öldürdüğü için, o dönemlerdeki kahramanların anlaşmasına göre birçok sene Yenisey'deki "İrgegit" (İrgeyek) adlı kısa boylu insanlar arasında yaşamış ve daha sonra affedilerek Ojenbeg'e dönmüş.

Tashamatır ve Ojenbeg Hakasların müzik aletlerini icat edenler olarak da bilinmektedirler. Tashamatır öldürdüğü rakibini hatırlayarak iki kılıklı komuzu (hak, homıs), Ojenbeg ise yedi kılıklı çathanı* icat etmiş. Ojenbeg öldüğünde karısı çathanı gizli bir mağaraya saklamış. Bu yüzden bu alet Hakaslara miras olarak kalmış.⁵⁹ Tashamatır ise müzik aletleri eşliğinde besteler yapıp şarkılar söyleme başlamış.

Şiddetli mücadelede ağır yaralanan Tashamatır "Hayazı" adlı bir dağdaki mağaraya gizlenerek yaralarını sarmış. Ojenbeg savaştan sonra Çulum nehri yakınındaki Hanolıgtag dağının arasında (Öçenpighayazı) dinlenmiş. 1680'deki tarihî kaynaklarda Rus yönetim görevlileriyle Yerenakbeg'in himayesindeki Kırgızlar arasında, Tagnaiyus'taki savaşlar zikredilmektedir. Yerenakbeg'in Kazak-Ruslarla olan savaşı toponimik (yer adlarına ait) adlandırmada saklı olabilir.

Ojenbeg, Moğol hanının kızıyla evlenmiş ve Kodis ile Çabıs (Çap, Şap) adlı iki çocuk sahibi olmuş. Bir günü kıskançlığı yüzünden karısıyla kavga ederek onu öldürmüştü. Daha sonra önceki oynaşısıyla evlenmiş. Onun öfkesi yüzünden büyük oğlu Kodis de ölmüş. Orta Asya'daki hanlar arasındaki ailevi geleneği bozmamak için küçük oğlunu Moğol hanının kızıyla evlendirmiş. Fakat bu çabalar anlaşmazlıklara engel olamayınca asabi Ojenbeg kendi dünürüne -Moğol hanına- savaş ilan etmiş. Bu savaşta Ojenbeg, oğlu Çap (Çabıs) ve askerlerinin yaklaşık tamamı ölmüş. Sağ kalan Olbezekmatır, birkaç askeriyle öz vatanına dönerek Ojenbeg'in öldüğünü halka duyurmuş. Bundan sonra Ojenbeg hakimiyet son bulmuş ve Kırgız toprakları başıboş kalmış. Şap'ın hanımı hamile kalmış. Düşmandan Maraçılıgtag'daki mağara-

⁵⁹ M.A.Yangulovdun bildirüsü, 1911-c. tuulgan, acıg uruusunan, Sekta ayılı.

ya saklanmış ve Çabınday ve Çabacak adlı iki çocuk doğurmuş. Onlardan Hakaslardaki "Kırgız" boyu türemiş.

Neticede Ojenbeg'in hanımının ünlü ağısından bir parça yazsak iyi olur. Bu ağıtta hükümdarının ölmesi üzerine yönetimi yabancı birisinin ele geçirmesi ve halkın geleceğinden elem duyulması aşağıdaki satırlarda anlatılmaktadır:

Siyah gözlü benim halkım
Niçin Rus-Kazaklara inandın?
Rus-Kazak'ı kabul ettiğin gerçekse
Hukuğumuzu belgeledin mi?
Senin oluşturduğun kıymetli kağıdın
İstikbali iyi olsun!
Ojenbeg'ten kalan siyah saçlı halkıma
Rus halkı işkence etmesin!
Efendim! Hongoray halkı
Niçin Ruslara inandın?
Bizi Ruslara verdiğin gerçekse
Bizim hukuğumuzu kitapta kanunlaştırdın mı?
Bizim kanunlarımızı kitaba yazdıysan,
O hiçbir zaman unutulmasın!
Ojenbeg'ten kalan siyah saçlı halkım
Daima öz vatanında yaşasın!⁶⁰

Bu ağıttan halk kahramanının acıklı ölümüyle Hakasya'nın tarihî kaderinin ilişkisini görmek mümkündür. Ojenbeg'in ölümünden sonra "kara gözlü, siyah saçlı halk" Rusya'nın himayesine girdikten sonra Ak Han (Ak padişah)'a vergi ödemekle yükümlü olmuşlar.

Bizim araştırmalarımıza göre Hakasların folklorik kahramanı Ojenbeg'in rolünden meşhur Kırgız halkının yöneticisi Yerenak İşeyev'i görmek mümkündür. Aslında Yerenakbeg'in "Şap" adlı bir oğlu olmuş ve onlar Altay'daki Çulışman nehri yakınındaki bir mücadelede ölmüşler. Yerenak'ın bir değil, birkaç kadından çocukları olabilir. Çünkü bu mücadelede onunla beraber onun üvey çocuklarının da öldükleri hakkında bilgiler zikredilmektedir. Öçenpig (Ujenpeg) denen folklorik isim Yerenak'ın önceki ünvanını kastediyor gibidir. Buna onun varisi Horçin'in belgede "Unzentayşı" olarak adlandırılmasının tanık olacağı şüphesizdir.⁶¹ Moğollardaki "tayşı" teriminin

⁶⁰ Çirim tamırları. s. 52.

⁶¹ Butanayev V. Ya. *Etničeskaya istoriya hakasov XVII-XIX vv.* s. 28.

Türklerin Bek (bey) ünvanına tevafuk ettiğini söylememiz gerekir. Kırgız beyleri Yayzanbahşi, Tarzanyayzan, Mergentayşi, Yayzankaşka vb. ünvanları kullanmışlardır. XVII. asırdaki Rus belgelerinin hiç birinde "beg" ünvanına rastlanmaz. "Unzen" kelimesi Moğolların "ezen" (ejen) (padişah, imparator) ünvanını ifade edebilir.⁶²

Fakat Orta Çağdaki folklorik kahramanlarının isimleri XVII-XVIII asırlardaki yazılı kaynaklarda geçen isimlerle tam olarak uyuşmaktadır. Buna rağmen bu araştırmamızda özel isimler, ünvanlar, yerleşik toplumlar, olaylar, tarihi insanların faaliyetleri ve gerçeklerle tamamen bağdaşması bizi başarıya ulaştırmıştır.

Yerenakbeg (Yarnak, Yaranak, Yerenyak) Hongoray'ı 1660-1687 yıllarında yöneten çok ünlü devlet yöneticilerindendi. O, AltısarBeg İşey Mergen'in ikinci oğlu, Homçubeg Han'ın torunuydu. Onun büyük ağabeyi Aykanyuruktu emanet esir olarak Moskova'da eğitim almış, İvan adıyla vaftiz edilmiş. O Boyar'm oğlu olarak Krasnoyar'a gelip hizmet etmiş ve kendi kardeşi olan Kırgızbeg'i Yerenak'a karşı birkaç defa askerî seferde bulunmuş. İvanaykan, Rus yöneticileri tarafından hain olarak suçlanmış. Fakat o, suçlu olmadığını kanıtlayarak kurtulmuş.⁶³ Aykan'dan Hakasya'daki "Tuzluköl" adlı yerde yaşayan Kazak-Rus Aykanovların nesilleri türemiş.

Yerenak'ın Çagun, Horçin ve Şap adlı üç oğlu olmuş. 1703 yılı sürgünde Çagun Tomski'de emanet olarak tutulup, Sibiry'a da kalmış. Çagun'un soyundan Çabınovlar ve aynı babadan olan kardeşi Ayeşinlerin soyu türemiş.

XVII. asırda Cungar ve Moğol yöneticileri Kırgızların bazı beyleriyle dü-nür olmuşlardır. Bizim elimizde Yerenak'ın karısının soyu hakkında bilgi yoktur. Fakat onun dayısı Koçabay, Cungar hanı Karagul'un kız kardeşi Abahay ile evlenmiş.⁶⁴ Böylece Köçebay'ın oğlu Tabun Karagul'un yeğeni, Cungar Hanlığı'nı kuran kahraman Kontayşi'nin da yeğeni olmuş. Kahraman Kontayşi Altısarbeg'in yeğeni İzentayşi'nin oğlunu terbiyelemek için almış. Bu bilgiyi Rus yazma kaynakları kanıtlamaktadır.⁶⁵

Orta Asya'nın askerî ve siyasî yönden eşit olan devlet yöneticilerinin arasındaki dü-nürlük ilişkisinin temeli Eski Türk devrine dayanmaktadır. Meselâ; Kırgızların ilk kağanı Barsbeg Türk kağanı İlteriş'in kızıyla evlenmiş. Kültigin Barsbeg'i ve onun askerlerini yendikten sonra boş kalan tahta Bars-

⁶² TSGARH. F. R-675 Op. 1, d. 15, l. 29 ob.

⁶³ Bahruşin s. V. *Eniseyskie kırgızı v XVII v.* s. 185.

⁶⁴ Butanayev V. Ya., Abdıkalkov A. *Materialı po istorii Hakasii XVII - nač. XVIII vv.* - Abakan, 1995. s. 14.

⁶⁵ *Materialı russko-mongol'skih otnoşeniy 1636-1654. T. 2.* - M., 1974. s. 220-222.

beg'in oğulları, Türk kağanının yeğenleri gelebilir. Yenisey Kırğızlarının Moğol ve Cungan hanlarının kızlarıyla evlenmeleri Orta Asya'nın siyasi sahnesindeki yerini belirttiği şüphesizdir.

Yerenakbeg çok öfkeli, zalim, inatçı bir insandı. Hainlere çok eziyet çek-tirme, ağaçlara bağlama, kazanlardaki sıcak sulara atma, gözlerini oyma vb. cezaları emredermiş. Yerenak'ın çok katı bir yönetimi altında parçalanmış Kırğız ulusları ve yerleştikleri topraklar "Hongoray" toplumsal-siyasi itti-fakına dönüşmüştür. XVII. Asır yazılı kaynakları bu görüşü pekiştirmektedir. Yerenak'ın yönettiği yıllarda Rus yazma kaynaklarında Hakasya Hongoray is-miyle bilinmeye başlamış. 1666'daki Krasnoyar komutanının mektubunda "Knez Yerenak Kırğızlardaki Kongoray'da göç ediyor" diye yazmış.⁶⁶ Bu yaz-ma kaynakta "Kırğız Yeri" (Hakasya) diye Rusça adlandırmanın yerli "Kon-guray" adıyla bağdaştığını görebilmekteyiz.

Ojenbeg'in yönettiği dönemde Hongoray Moğol-Cungan hanlarına vasal olarak her sene vergilerini deri olarak öderlerdi. Orta Asya'nın göçebe dev-letlerinin yöneticileri resmi olarak "han" ünvanını almışlardı. Ojenbeg hak-kındaki şecere bilgilerine göre Kırğız topraklarının yöneticisi "beg" ünvanını alarak Moğol-Cungan hanlarına (Pigler Pazı Moolhan) bağlıydılar. Hongo-ray'ın kendi hanı olmamış. Fakat bazı kaynaklarda Ojenbeg Kırğız hanı (Hırhıs han) olarak zikredilmektedir.

Hakasların tarihî folkloru Orta Çağdaki Yenisey Kırğızlarının sosyal-sınıf-sal yapısı konusundaki bazı bilgileri bize ulaştırmaktadır. Pek çok hayvani olan köy halklarının başında olan yönetici sınıfın vekilleri "beg", "taycı", "çayzan" olarak adlandırılmıştır. Bu ünvanları Kırğızlar Moğol Hanlığı döne-minde Moğol dilinden almışlar.

Çayzanların arasında Kırğız boylarının yöneticilerini (Türkçe "beg") se-çilmiştir. Yerenak Altısay boyunun beyiydi. Yerenak: "Ben Kırğızların yöneti-cisiyim" demiş. Tarihî folklor bilgilerine göre Ojenbeg tümen yöneticisi (tu-benpazı) imiş ve bundan XVII-XVIII. asırlarda Hongoray Moğol-Cungan han-lıklarının tümeni olarak kabul edildiğini anlayabiliriz.

Beylere asker sınıfına giren kahramanlar (matır) bağlı olurlarmış. Kahra-manların oluşturduğu ordu bek (bey) yönetiminin desteğiyle. Ojenbeg hakkındaki şecerede her bekte 40 kahramanın olduğu anlatılmaktadır. Savaş hazırlıkları başladığı zaman kahramanlar kendi ordularını sevk ederlermiş. Bu askeri sistem Kırğız Kağanlığı döneminden beri bilinmekle beraber Hon-goray'ın Rusya'ya bağlandığı döneme kadar kullanılmıştır. XVII. asırdaki Rus belgeleri kahramanları "yönetim elemanlarıyla eşit saymış. Kahramanlar

⁶⁶ Butanayev V. Ya., Hudyakov Yu. s. *İstoriya eniseyskih kirgizov*. - Abakan, 2000.-s. 154.

sınıfı tarafından desteklenen Kırgız beyleri köyler ve insanları yönetmiş. Hongoray askerleri (sirig) atlı askerlere, hurçagilere ve özel gruplara (kursı) ayrılmış. Savaş faaliyetleri başlamadan önce askerler dizilip sağ kanat, sol kanat ve merkez olmak üzere üçe bölünürlermiş. Savaş başladığı zaman sağ ve sol kanatlar birleşerek düşmanı merkezî askerler tarafına sürükleyip abluka-ya alırlarmış. Askerlerin yukarıdaki yöntemdeki gibi sıraya dizilmeleri Türk-Moğol toplumuna aittir ve temeli eski toplumların avcılık yapma yöntemine dayanmaktadır.

Tarihçi N. Kuzmin Yerenakbeg'i "Güçlü, çok kuvvetli, çevik bir insan" olarak yazmıştır.⁶⁷ O, yirmi yıldan fazla devamlı Krasnoyarsk, Açinsk, Kuznesk, Tomsk, Yeniseysk, Nijneudinsk vb. çoğu Rus köylerini dehşete düşürmüş. Yerenak bütün gücünü Hongoray'ın Güney Sibirya'daki yerini korumak için sarf etmiş. O dönemde Kırgız boylarının sınırı ile onlara yeni komşu olan Rusya'nın sınırlarını belirlerken sorun yaşıyormuş. Yerenak Kırgızların ekonomik gücünü sağlayan bölgeleri özellikle inatla korumuş. Yerenakbeg dış siyasette Rusya'ya muhalit olmuş ve çoğu zaman Cungarya'nın desteğini kabul etmiş.

1667'de Hongoray Cungar hanının vasalı olmuş ve Sengetayşa kendi yönetimini kuvvetlendirmiş. Bu yıldan itibaren Cungarya yöneticileri Kırgız beylerine yönetimde söz sahibi yaparak tastikli belgeler vermeye başlamışlar. Meselâ; XVII. asrın sonunda Galdanboşoktu Han Tuva halkının beyi Şandı'ya kendi bölgesini yönetmesi için mektup yazıp göndermiş.⁶⁸ Kontayşı'dan izinsiz Kırgızlar Ruslara esirleri, kaçakları vermemiş.

Büyük ihtimalle Yerenakbeg Cungar hanının en önemli ve en yakın adamı olmuştur. Cungarların yardımıyla Rus barikadına saldırmış. Yerenak'ın atlı askerleri aniden Kuznesk'te bazen Kanyak barikatı etrafında ortaya çıkarılmış. Kırgız atlı askerlerinin hızlı hareket etmeleri silahlarının hafif olmasıyla ilgiliymiş.

Özellikle, Rusların kalabalık gruplar halinde gelerek yerleştikleri Rus köylerine sık sık saldırırlarmış. Sengetayza ve Yerenak tarafından 1667'deki Krasnoyarsk'a yapılan saldırıda Kazak-Ruslardan pek çok insan ölmüştür. Bu 375 kişiden oluşan askeri birlik için büyük bir kayıptır (39 kişi ölmüş, 205 kişi yaralı ve 49 kişi esir olmuş).⁶⁹ Yerenak, Rus barikatlarının yapılmasıyla çok büyük tehlikelerin ortaya çıkacağını önceden fark etmiş. Rus yöneticile-

⁶⁷ Koz'min N. *Hakası*. - Irkutsk, 1925. s. 63.

⁶⁸ Butanayev V. Ya. *Etničeskaya istoriya hakasov XVIII - nač. XIX vv.* - M., 1990. -s. 156.

⁶⁹ Aleksandrov V. A. *Russkoe naselenie Sibiri XVII - nač. XVIII vv. (Eniseyskiy kray)*. M., 1964. /Trudi İnstituta etnografii. T. 87. - M., 1981. s. 56.

rine: "Abakan'a barikat kurarsanız biz kendi topraklarımızı son çocuğumuza kadar korumaya hazırız." diye bildirmişler.⁷⁰

1675'te Krasnoyarsk Kazak-Rusları Kırgız Yeri'nin tam ortasına Abakan nehri mültekâsında Tagar adasına barikat kurmuşlar. Yerenak bu yapıyı sarak yakmış. Yerenak ondan sonra Açın ve Kan barikatlarını yerle bir etmiştir.

O, Rus bayraklarını, askerî birlikleri ganimet olarak elde etmiş. Yerenak'ın siyasi faaliyeti hakkında araştırmacılar hemfikir değildir. L. P. Potapov ve V. A. Aleksandrov: "İrenak yağmacılık ideolojisinin, bozkır feodalinin ünlü vekili olmuş. O, bütün gücünü köylere baskı yaparak yağmacılık yaparken sarf etmiş" diye yazmıştır.⁷¹ Bizim fikrimize göre Yerenak'ın yukarıdaki portresine, onun faaliyetlerine dair söylenen fikirler doğru değildir. Bunu bizim Yerenak'ın savunmak için yaptığı savaş mücadeleleri olarak kabul etmemiz gerekir. Meselâ; o 1682'de Rus padişahına gönderdiği mektubunda "Savaş Kırgızlar tarafından olmadı. Senin adamların kendi ordularıyla bizim topraklara gelerek barikat yapmak istedikleri zaman biz onlara karşı koyduk" diye yazmıştır.⁷²

Kırgızlar Rus, Moğol ve Cungan devletlerinin arasında zor durumda kalmıştır. Yerenakbeg dış siyasette Cungan hanına güvenmiş. Onun: "Buşuh-tuhan Kırgızları ve onların topraklarını hiç kimseye vermez." dediğini Rus kaynakları yazmıştır.⁷³ Fakat o yanılmıştır.

XVIII. asrın ikinci yarısında Çin İmparatorluğu Moğol hanlıklarına taarruz etmiş. Çin İmparatorluğu Orta Asya'da ebedi hakimiyetini kurmak amacıyla Moğolları Cungarlara karşı kışkırtmış. 1687'de Moğollarla yapılan savaşta Cungan hanı Galdanboşohtu han Hongoray'dan takviye asker istemiş. Yerenakbeg ordusuyla Altay'daki Çuluşman nehrinin yukarı kısmına geldiğinde orada trajedik olaylar olmuştur.

Kırgız askerleri Hongoray'dan Telets (Boğa) gölüne beş günde gelmişler. Yerenak'ın askerleri 600 kişiymiş. Çuluşman nehri bölgesinde Moğollar pusuya yatarak onları bekliyorlarmış. Çarpışmada 300'den fazla Kırgız askeri, onlar arasında Altır boyundan 150 kişi ölmüş. Altır boyu askerleri Tayinir-ke'nin yönetimiyle Yerenak'ın peşinden gelmişler. Fakat onlar mücadeleye geç kalmışlardı. Cungarya'nın tarihinde pek iyi bilinmeyen bu savaşta Halhaslılar zafer kazanmışlardır. Bu "Kara Kalpaklar"la olan mücadelede 5000 Sayan, Kırgız; 2000 Moğol askeri ölmüş.⁷⁴ Savaş meydanında Yerenak, küçük

⁷⁰ TSGARH R-675. Op. 1. D.13. s. 1.

⁷¹ Aleksandrov V. A. Ukaz. soç. - S 52.

⁷² TSGARH R-675, op. 1. D 12. s. 173.

⁷³ Butanayev V. Ya., Abdıkaliyev A. Ukaz.soç. s. 172.

⁷⁴ TSGARH R-615. Op. 1. D.10. s. 3.

oğlu Şap ve iki üvey oğlu ölmüştür.⁷⁵ 1688'de Altay seferine katılan Otkul, Rus yönetimine: "Moğollarla yapılan savaştan sonra Kırgız Yeri'nde sadece 30 küsur adam ölmüştür" diye haber vermiştir.⁷⁶

Çuluşman bölgesindeki Telengitlerde günümüzde de Kırgızların ünlü kahramanı Yerenak hakkında efsaneler bilinmektedir. Yerenak'ın cesedi Başkaus ve Çuluşman nehri mültekâsına gömülmüştür.⁷⁷ Altay şecerelerine göre Yerenak, Akköbök boyu yöneticisiymiş. Tomskili ve Kuzneskili Kazaklara yenildikten sonra Yerenak Kongıraysonğıray vatanını terk ederek Teles gölüne göç etmek zorunda kalmış. Günümüzde "Çuluşman ve Yasatır bölgelerinde Akköbök halkının rahvan atları ve Kongıray'da ise çok geniş arazileri varmış." diye şarkılar söylendiği hâlâ bilinmektedir.

Yerenak Hakas halkın hafızasında yüce insan olarak kalmıştır ve onun Ojenbeg ünvanı farklı anlamları ifade etmektedir. Ona halkın gerçek evladı, milli kahramanı denilmiştir. Hakaslar tarihte Ojenbeg (Oçenpigtuzı) devrini etnik yapısının şekillendiği önemli bir dönem olarak görmektedir.

Ojenbeg'e dair efsane, geniş olarak yayılmış olan müzik aleti Çathan (Çadıgan) ve onu kullanma yönteminin, kahramanlık destanlarında boğazla şarkı söyleme geleneğinin (hay) Kırgızlardan kalma miras olduğunu bildirirler. Boğazla şarkı söyleme; Hakas Hay şarkılarının bir özelliğidir ve bu her zaman çathanın yardımıyla söylenmektedir. Buna benzer folklorik eserleri söylerken kullanılan yöntem Sayan-Altay'daki diğer Türk halklarında; özellikle onların içerisindeki Tuvalarda vardır ve farklı seslerin çıkarıldığı "Homeey" denilen şarkısı farklılık göstermektedir.⁷⁸ Rusların ezeldi yerlileri, yani Çaldonlar Hakaslarla 250 sene komşu yaşamalarına rağmen bu sanatı benimsememişler. Rus edebiyatında boğazla şarkı söyleme ilk defa 1831'de İ. Pestov'un şiirlerinde görülmektedir.⁷⁹

Profesör B. İ. Tatarınsev Sayan-Altay Türklerine ait boğazla şarkı söylemenin XVI-XVIII. asırlarda boyların şekillenmesiyle birlikte ortaya çıktığını ileri sürmektedir.⁸⁰ Aynı vaziyette hırıltılı sesle söylenen Hakas hayı, şiir sanatının Hongoray'da başladığını kesin olarak kanıtlamaktadır. Müzik aletlerinin ilk önce Kongıray-Sagay ülkesinde ortaya çıktığı ve Dağlı Şorya'ya

⁷⁵ TSGARH R-615. Op. I. D.9. s. 94.

⁷⁶ TSGARH R-615. Op. I. D.9. s. 82.

⁷⁷ *Ustnoe narodnoe tvorčestvo altayskogo naroda.* - Gorno-Altaysk, 1962. - S.44; Bedyurov B. Ç. *Slovo ob Altae.* - Gorno-Altaysk, 1990. - S 132-138.

⁷⁸ Çudoyakov A. İ. İstoriya izuçeniya janra «kay». // *Sovetskaya tyurkologiya*. No 1. - Baku, 1986. s. 73.

⁷⁹ *Russkie pisateli o Hakasii.* - Abakan, 1958. s. 33.

⁸⁰ Tatarintsev B. İ. *Tuvinskoe gorlovoe penie. Problemy proishojdeniya.* - Kızıl, 1998. s. 4, 15.

Hırgışhooray'dan gelen hayın koruyucu ruhların meydana geldiği konusundaki Altay efsaneleri bunun dolaylı kanıtı olabilir.⁸¹

Hakasların çathanın yardımıyla boğazla söylendiği şarkıları, Hongoray Siyasi İttifakı kurulduğu dönemde ortaya çıkan kahramanlık destanlarıyla sıkı ilişki içerisinde. Meselâ; Alıptıknımaklarda şöyle anlatılır: "Yeryüzü oluştuğu zaman ilk önce yumuşak bakır ortaya çıktı. Altay dağlarında, Aksuu'nun kıyılarında pek çok hayvan otlar ve orada Hongoray'ın yüce soylu halkı yaşar."⁸²

Haylar ilk önce kutsal bir özellikteki şeyi ifade edip efsanedeki gibi Hakasların atalarının, ortaya çıkan (Tageezi) dağ koruyucusuyla irtibat kurma aracı olmuştur. Dağ koruyucuları kimseye görünmeyerek Masalcı Haycı'nın yanında toplanarak onun büyüleyici boğaz sesini, şiirlerinin güfte ve bestesini zevkle dinlerlermiş. Hayın ortaya çıkması Kırgız Devleti'nin (VI-VIII. asırlar) ilk devri ile ilgili olabilir. Düşmanla savaş meydanında çarpışırken gerekirse hayların benzersiz korkunç sesi düşmanın psikolojisini bozmak için kullanılabilir.

Ojenbeg hakkındaki efsaneler grubuna Abakan bölgesindeki Beltir ve Saygaların arasında anlatılan Tayımirke'ye dair Kıpçooh da girmektedir.

Bu folklor eserinin konusuna göre Askiz nehri mültekâsında Saashançayhan adlı bir bey yaşamış. Taht için kardeşini öldürmüş. Tayımirke adlı çocuğu varmış. O, büyüdüğü zaman Ojenbeg onun Moğol hanının kızıyla evlendirmiş ve ikisi bacanak olmuşlar. Yaşlanan Saashançayzan kardeşinin oğlu Tayımirke'yi de öldürmüş. Tayımirke'nin karısı Moğolistan'a kaçmış. O, yoldayken doğum yapmış ve çocuğu büyüdüğü zaman Saashançayzan'a bin bir işkence ederek öldürmüş ve böylece öcünü almış (Çirim kaynakları 62-67. sayfa).

Bizim elimizde Tayımirke gibi folklorik kahramanlarla tarihî olaylardaki kişilerin tamamen birbirine uyduğunu gösteren kanıtlar mevcuttur. Gerçekten Tayımirkebeg XVII. asrın 2. yarısında Askiz nehri kıyısında yaşayarak Altır boyunu yönetmiş. O, Yerenak İşeyev'in yolundan giden Talay'ın oğluymuş ve 1670-1690'larda bu boyu yönetmiş. Hakasya halkı 1703'te göç ettiğinde onun oğlu Tangıtbazurtayşa kendi Kırgız halkıyla beraber Cungarya'ya gitmiş.

Ojenbeg döneminde Toy bölgesindeki Tigirpurnu dağlarının eteğinde Çitipuur (yedi kurt) boyu yöneticisi olan Surhuyuk adlı asabi bir adam ya-

⁸¹ Yamaeva E. E. Mifi altaytsev. // *Fol'klarnoe nasledie Gornogo Altaya*. - Gorno-Altaysk, 1989. s. 177.

⁸² Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 3.

şamış. O, kendi boyundan topladığı vergileri Abakan bölgesindeki Saarpaar dağı eteğinde hüküm süren Ojenbeg'e götürürmüş. Vergi getirenlere Hongo-ray yöneticisi büyük bir yemek partisi düzenlemiş.

Surhuyuh'un 7 karısından 40 çocuğu olmuş. En büyük karısı bir kız ve Kirbiool, İrmiool adlı iki oğlanı terbiyeleyip yetiştirmiş. Surhuyuh avcılık yapmayı ve balık avlamayı severmiş. Onun teme, yemeği balık, avlardan ise yılanla kertenkeleymiş. O, çok güçlü bir pehlivanmış. Tigirpurnu dağında onun kaldırdığı ağırlığı 20 pud olan "Surhuyuh taşı" bugün de vardır.

Ojenbeg'in Sıgda ve Sibi adlı iki oğlu varmış. Onların birisi Surhuyuh'un kızıyla evlenmeye karar vermiş. Surhuyuh biricik kızını evlendirmek istemiş ve gelmekte olan damat adayı ile yanındakileri yolda öldürmek için Hus-hunhoya'da pusuya yatmış, fakat onların avcılık kabiliyetlerine hayran kalmış. Gelmekte olan kardeşler çam ağaçlarının başındaki kozalakları okla vurarak geliyorlarmış. Bunu gören Surhuyuh dehşete kapılmış, kardeşler ile yanlarındakileri mecburen karşılamış ve 3 gün misafir etmiş. Sofraya kı-zartılmış yılan eti koymuş. Kardeşler: "Babamız Ojenbeg'in evinde hiç böyle yağlı balık yememiştik." demişler. Surhuyuh'un kızı ve Ojenbeg'in oğlundan bugünkü Hakasların "Hırgıs" boyu türemiş.

Bir günü Surhuyuh Tigirpurnu dağında Kaltar tilki (siyah tüylü parlak tilki)yi görmüş. O, evladı Kirbiool ve İrbiool'a: "Kaltar tilkiyi öldürüp derisini getirin, getirmezsensiz cezaya çarptırılacaksınız" demiş. İki kardeş tilkiyi kayakla Çımırhaya dağına kadar takip etmişler. Yolda Kirbiool'un kayağı kırılmış. İrmiool yalnız olarak tilkinin peşine düşmüş. Yuta nehri yakınlarında tilkiye yetişerek onu vurmuş. Surhuyuh onların peşinden gelirken kayağı kırılan Kirbiool'u görünce çok kızmış ve onu okuyla vurarak öldürmüş. Burası günümüzde de "Kirbi" olarak adlandırılmaktadır. İrmiool kendi oğlunu öldüren zalim babasından nefret etmeye başlamış. Bir günü avcılığa birlikte gittiklerinde babası oğluna şöyle demiş: "Gerçek avcı bir günde üç av vurur. Bunu yapamazsan gözüme görünme!". O zaman İrmiool babasına: "Peki sen üç av vuramazsan ne olacak?" dediğinde kendisine çok güvenen Surhuyuh: "Ben her zaman bunu yaparım." demiş. Bahse giren baba-oğul avcılık için iki başka tarafa gitmişler ve bir günde İrmiool üç, babası ise iki av vurmuş. Bahsi kazanan İrmiool babasının vurduğu avları Tigirpurnu dağına götürmesini istemiş. O kutsal dağın tepesinde çok kişiyi katleden babasını mahkum etmiş. Böylece İrmiool babasını ölüm cezasına çarptırmış.⁸³ Baba ile oğul or-

⁸³ *Hakas çonun kip-çoohtarı, nimahtarı.* - Abakan, 1960. s. 186-190. Borgoyakov Hamdjının bildirüsü, 1890-c. tuulgan, sagaylardan, İlimorov ayılı.

tasındaki bunun gibi acımasız muameleyi anlatan efsane taht için yapılan kavgaları da yansıtabilir.

Hakaslarda İrgit boyundan gelen Sıgda ve Sibi adlı kardeşler hakkındaki efsaneler geniş olarak yayılmıştır. Ojenbeg'in yönetimi döneminde İrgitleri Akiyus nehrinin yukarı tarafındaki Haspar nehri kıyısında yaşamış olan Hanaspay yönetmiş. Bir günü Hongoray'a Moğol hanı Haramotegey'in komuta ettiği Moğol askerleri taarruz etmiş. Bütün halkı Çaylarig'a toplamış. Yaşlıları öldürmüş ve kalanlarını ise Altay'ın ötesine götürmüşler. Yolda Moğollar götürmekte oldukları halkı saymak için erkeklere taş toplatmış. Kadınlar buna dahil edilmemiş. Uybat ovasındaki Hoyza nehri kıyısında taş yığınları "ooba" vardır. Hanaspay'ın karısı Manainey kocasına akıl danışıp geleceğin kaçmış. Aradan zaman geçmiş ve Manainey Sıgda ve Sibi adlı ikiz çocuk doğurmuş. Bu dağ günümüzde de "Manatugantahsıl" olarak adlandırılmaktadır. Gelecekteki kahramanların büyüdüğü bu yerdeki su "İneysug" (Ana Su) adıyla bilinmektedir. Manainey iki oğlunu alarak Uybat dağına aşarak İney nehrine gelmiş. Tooratkıçın geçidindeki mağarada yaşamaya karar vermiş. Hanaspay'ın karısı çocuklarını balık ve çeşitli bitkilerin kökleriyle beslemiş. Onun "Ozop" adlı demir küreği İneyhuyuzı mağarasının yanındaki kırmızı çamda hâlâ asılı durmaktadır.

Sıgda ile Sibi birer kahraman olarak büyümüşler. Onlar avcılıkla hayatlarını sürdürüyorlarmış. Bir günü ormandan tüyleri, tırnakları uzun, ağzı büyük olan bir hayvan görmüşler ve bu ormanlığın koruyucusunu okla vurmuşlar. Manainey vurulan hayvanı görerek: "Her şeyi korumakta olan kendi büyük babanızı öldürmüşsünüz. Artık iş işten geçmiş! Bundan sonra 'Abatoy' ayı töreni düzenlememiz gerekir. Yoksa ormanlıkta yaşayan kardeşler bize buğz edecekler. Ayı bizim ormanlığa gitmiş olan babamızdır" diye korkmuşlar. Manainey'in oğulları öldürülen ayının yas aşını vererek: "Bizim babamız öldü." demişler. Bu olaydan itibaren Sıgda ile Sibi gerçek kahraman olmuşlar.

Manainey gelecekte haber verebilen, gaibi görebilen birisiymiş. Ayının kürek kemiğine bakarak kendi halkının geleceği üzerine fal bakmış. "Akiyus suyu kıyılarında İyussagay, Hızılsagay boyları gizlice yaşıyorlar" diye terennüm etmiş. Annesinin öğüdü üzerine Sıgda ile Sibi dağılmakta olan insanları bir araya toplamışlar. Tom tarafından Tomsagaylar gelerek onlara katılmışlar. Bunun dışında bu halka Ojenbeg'in Kuyas bölgesinde gizlice yaşayan Tagınahmatır ve Kuyas da katılmış. Onlar Ölengsın adlı dağlı bölgeye yerleşmişler.

Moğol hanı Haramotegeyge adlı dağlı bölgeye yerleşerek vatan yapan Sıgda ve Sibi hakkında haber almış ve "Oradaki bütün halkı yok edin." diye

ordu sevk etmiş. O zaman Sıgda ile Sıbı Sıgımtahsıl dağında avcılık yaparken yabancıların gelmekte olduğunu görmüşler. Manainey ayının kürek kemiğinden fal açarak düşmanın yaklaştığını görmüş. Tecrübeli İrgit avcıları Hahpan nehri yakınında pusuya yatarak demir zırh giyen Moğolların boyunlarından okla vurarak öldürmüşler.

Bu olaydan sonra Haramotegey han Hongoray'a Palamorkam adlı dokuz baplı şamanını göndermiş. Sıgda, Sıbı ve anası uçarak gelmekte olan Palamorkam'ı görmüşler ve okla vurarak öldürmüşler.

Akabinde hiç kimsenin yenemediği kardeşlere karşı kendisi sefere çıkmış. Askerleriyle Hongoray'a gelip Harasın dağına saklanmış. Sıgda ile Sıbı Hızılhaya dağındaki kaleye saklanarak her yandan üst üste ok atmaya başlamışlar. Haramotegey elçilerini göndererek kardeşleri okçuluk yarışına çağırmış. Birbiriyle anlaşarak Haro nehri yanında otlamakta olan geyikleri vurmaya karar vermişler. Bir günde Moğol avcılarının vurdukları geyikler dağ gibi kümelenmiş. Sıgda ile Sıbı ise vurdukları geyiklerin sadece kulaklarını torbaya koyarak getirmişler. Çünkü kardeşler geyikleri nedensiz yere yok etmek istememiştir. Sayarken kardeşlerin vurduğu geyiklerin sayısı Moğol avcılarının daha çok olduğunu görünce Haramotegey han kardeşlerin tecrübeli avcılar olmalarına, cömertliklerine şaşırılmış ve bundan sonra Kırgız topraklarına savaşmaya gelmeyeceğine söz vererek kardeşlere altın iple diki-len kaftan ve alaca atları hediye etmiş. O zamandan itibaren Sıgda ile Sıbı'nın nesilleri olan İrgitlere sarı renkli giysi giymek ve alaca at binmek yasaklanmış. Çünkü bu renkler Moğolların kutsal saydıkları simgeler olarak kabul ediliyormuş. Bununla İrgitlerin Moğollara gösterdikleri saygıyı bildirmektelerdir.

Moğol hanıyla barıştıktan sonra Sıgda ile Sıbı halkıyla birlikte ormanlıktan Abakan bölgesindeki Ojenbeg'in önceki topraklarına göç ederek Rus yönetimini kabul etmiştir. Yaşamı sona eren ünlü kardeşlerin canları Kuznesk Aladağı'ndaki dağ koruyucularıyla birleşmiş. Hakaslar Sıgda ile Sıbı'nın dünyanın son zamanlarında tekrar gelerek Hongoray'ı önceki gücüne ulaştıracağına inanıyorlar.⁸⁴

"Sıgda ile Sıbı" efsanesinde eski halkı muhafaza etmiş olan ünlü kadının kahramanlığı anlatılır. 1703'teki Moğol saldırısından sonra kalan halkın bir kısmı toplandıkları yer Ulennigsin dağının etrafı olabilir. Tarihi folklor bilgilerine göre Moğolistan ile Cungarya'nın 1703'teki olaylardan sonra da Hakas topraklarına hakim olmak için yıllarca mücadele ettiklerini ünlü bilim adam-

⁸⁴ Hakas çonun kip-çoohtarı, nımahtarı. - Abakan, 1960. s. 57- 59; Hooray çonun torelleri s. 53-58; Hakas çonun kip-çoohtarı. - Agban, 1990. s. 27-32.

larının araştırmalarında 1927'de yazılan Hakas-Minusin bölgesinin Rusya ile birleşmesi hakkındaki Kyahta anlaşması kanıtlamaktadır. Sıday ile Sıbı'nın baş düşmanı Moğol hanı Haramotegey imiş. Hakas folklorunda Haramotegey hanın rolünü Sibeldey adlı canavar ve Üzüt hanın küçük oğlu arasında ilişki kurulur.⁸⁵ Folklorik efsane halkı Cungarya'ya esir edip süren önceki Oyrat hanı Sevanrabdan'ı kötü olarak göstermiş. Bazı tarihî folklorde Sevanrabdan'ın ismi yerine Cungar Hanlığı'nın yöneticilerinin kullandıkları Kon-tayşa (hondayçı, köndeyçi) ünvanı kullanılmıştır.

Hakaslarda Ruslara karşı yapılan savaşta ünlü olan Hanzabeg hakkındaki efsane geniş bir şekilde yaygındır. Efsaneye göre Hanzabeg İyus bölgesinde doğmuş. Diğer kaynaklarda ise Uryup nehri tarafındaki Sugenhaya dağında doğduğundan bahsedilmektedir. Hanzabeg Ojenbeg'ten sonra, Rusya'nın Güney Sibiry'a'yı himayesine aldığı dönemde yaşamış. Soylu aileden olup savaşlarda Kızıllar boyunu komuta etmiş.⁸⁶ (Kızılların padişahı gibidir⁸⁷). Onun boyu Rusların himayesine girdikten sonra vergilerin artırılması üzerine ayaklanma çıkartıp kendisi isyanı yönetmiştir. Şaripov ilçesindeki Ustparnaya köyünün yanındaki Kayış dağında Tomsk komutanıyla tek başına mücadele ederek ona işkence etmiş.

Hanzabeg gençlerden asker toplayarak düşmana saldırmış. Onun samimi, güvenilir arkadaşları Hagdıgas ile Tikçeges (diğer kaynaklarda Hatjınah ile Kegdegey; Hangayah ile Tingeyek) varmış. Komutan Tom aniden Hanzabeg'e karşı ordu göndermiş. Tom'un kötü bir şekilde techizatlanan askerleri iyi silahlanmış Kazak-Ruslara karşısında tutunamamışlar. Hanzabeg kalan askerleriyle Tegirmenköl tarafına çekilip, Svalik (Sveelik) dağına gelmiş. Burada da yenilgiye uğrayıp Tom nehrinin yukarısındaki Kuznesk ormanlığına doğru çekilmiş. Bu bölgedeki Kizeltashıl dağında şifalı su ve onun yanındaki Kirgiliktahsıl dağında ise ilaç bitkileri varmış. Hanzabeg şifalı su ve ilaç bitkilerle savaş yaralarını tedavi edip sarmış. Akabinde Sır ormanlığındaki Hazoyah dağında saklanmış ve geceleyin Rus askerlerine saldırarak bozguna uğratmış. Bu olay Rus askerlerinin yeni yöntemler keşfetmesine yol açmıştır. Komutan Tom Hanzabeg'in arkadaşlarına rüşvet vermiş. Onlara rakı vererek sarhoş etmiş ve Hanzabeg'i yakalamalarını teklif etmiş. Rüşvet alan arkadaşları teklifi kabul etmişler. Aşırı içki içen Hanzabeg: "Gece yumurtası sabahleyin kuşa

⁸⁵ Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografiçeskiy slovar*, - Abakan, 1999. s. 60-61.

⁸⁶ Butanayeva İ. İ. Predaniya o Hanza-bege. // *Etnografiya narodov Sibiri i Mongolii*. - Ulan-Bator - Ulan-Ude, 2000. s. 245-254.

⁸⁷ Kastren M. A. Puteşestvie A. Kastrena po Laplandii, Severnoy Rossii i Sibiri v 1838-1849 gg. // *Magazin zemlevedeniya i puteşestviy*. - M., 1869. - T. 6. Ç. 2. s. 230.

dönüşsün! Tümenbaşı Hanzabeg gece canavarına dönüşsün!" diye şarkı söyleyerek uyumuş.

Derin uykuya daldığı zaman ayaklarını ve ellerini bağlayarak Tomski'ye (bazı kaynaklarda Krasnoyarski'ye) götürmüşler. Hanzabeg uyandıktan sonra şöyle hüznünlü bir şarkı söylemiş: "Herkes eyeri olan ata binmek ister. Herkes şarhoş kahramanı esir etmek ister. Herkes dizginli ata binmek ister. Herkes sarhoş yigidi bağlamak ister!"

Salla getirilen Hanzabeg'i komutan zindana atmış. Hanzabeg zindanda şöyle bir şarkı söylemiş: "Rus hanının yaptığı siyah evin tepesi sivriymiş. Beyaz hanın yaptığı taş zindanın tepesi çadırın tepesine benziyor."

Sonunda Hanzabeg'i sivri askıya kaburgasından asarak öldürmüşler. Kaburgasından asılan Hanzabeg: "Ak hanın eli sertmiş. Kaburgamı ağrıttı. Kazak-Rusun demir askısı kaburgamı delerek canımı yaktı" diye şarkı söylemiş.

Hanzabeg'in cesedini Kazak-Rusların çoğu görmeye gelmişler. Komutanın çocuğu Hanzabeg'e yaklaştığında başını eğerek çocuğun yakasındaki düğmeyi dişıyla koparmış ve düğmeyi komutanın çocuğunun başına üflediğinde çocuğun başını delmiş. O zaman Hanzabeg: "Öbür dünyada başıma yastık olursun. Bu dünyada bana döşek olursun" demiş. Ölmek üzereyken canının çok yanmasına rağmen: "Sahipsiz nehir olmaz. Tadar halkının bundan böyle yöneticisi olmaz. Kabuksuz ağaç olmaz. Tadar halkında bundan sonra han olmaz" demiş. Onun cesedi askıda kuzgunlar yiyip bitirinceye kadar üç gün asılı kalmış.

Hanzabeg öldükten sonra Rus yöneticileri Hakasları Rus hanına ant içirtmek için zorlamışlar. Bu ant içirtme törenine komutanın kendisi katılmış. Mızrağı ekmeğe saplamış ve "Eğer Beyaz Han'dan başka bir hanı tanırsanız bu mızrakla can vereceksiniz!" demiş ve mızrağın ucundaki ekmeğe yemin ettirmiş.⁸⁸

Günümüzdeki hiç bir şecereci bu bilgiyi tam olarak bilmemektedir. Günümüzde Hakaslar sadece Hanzabeg'in salda bağlanıp götürülürken söylediği şarkıyı iyi bilirler.

Hanzabeg'in tarihî şarkıları Baçatlı, Tomlu lehçelerinde ve Mrasslı Şorlarda da bilinmektedir.⁸⁹ Hanzabeg'ten her yerde yerli halkı Rus yöneticilerinden koruyan kahraman olarak bahsedilmektedir. Bu folklorik kahramanın hayatı Sayan-Altay halklarında gerçekleşmiş tarihî olayları yansıtmaktadır.

⁸⁸ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonının torelleri* - Abakan, 1996. s. 88.

⁸⁹ Pavlyučik s. K. O narodnih pesnyah şortsev. // *Etnografiya narodov Sibiri*. - Novosibirsk, 1984. s. 139-140.

Bu kahramanın rolünün tarihî adı hala bulunamamaktadır. Hanzabeg sıradan bir kahraman mı yoksa gerçek bir insan mı belli değil.⁹⁰

Teleutları araştıran ünlü bilim adamı A. P. Umanskiy Hanzabeg rolünde Manzu Boydonov adlı Cungan vergi toplayıcısını görmektedir. Bu vergi toplayıcısı 1718-1720'lerde Kondom ve Mrass bölgelerinden zorla vergi toplamış. A. P. Umanskiy'in görüşü etnograf D. Funk tarafından da desteklenmiştir: "Hanzabeg'in rolüyle Moğol beyi Manzu Boydonov daha çok bağdaşmaktadır".⁹¹

Bizim fikrimize göre bu yoruma katılmanın herhangi bir gerekçesi yoktur. Zikredilen Manza ismi Hanza ismiyle uyuşmamaktadır. Üstelik Hanzabeg hakkındaki efsanenin yayıldığı Hakasya'nın kuzeyinde mezkur vergi toplayıcısı yer almamaktadır. Altay halkının tarihî etnografyasını araştırdığımızda Manzu Boydonov'un oğlu, Sakıl'ın torunu, Kula'nın torununun oğlu ve XVI-II. asrın başında Ertiş tarafında yaşamış olduğu fikrine kapıldık. Burası Oy-rat hanı topraklarının sınırları içerisindeydi ve aynı zamanda burada Çoros boyu toprakları vardı. Knez Manzu Boydonov'un halkı XVIII. asrın ortasındaki trajedik olaylardan sonra Todos Çayzan'ın yönetimi altına girerek Manditodos boyunu meydana getirmiş.

HakNİİYALİ El Yazmalar Vakfından Hanzabeg'in nesli konusunda Şuş boyuna ait Kuçelayevleri bulduk.⁹² Gerçekten 1705-1708'lerde Kızıllar arasında Rus köylerine saldıran Şuy Tatarları Kanzaçak Uhanakov ve Kuçelay Taybukinlerin yönettikleri ordular da olmuş. Rus belgelerinde Kaznaçak'ın ismi 1703'teki Cungan seferinden sonra duyulmaya başlamış. Kanzaçak kendi boyuyla, yani Şuşlarla Cungan'daki Emel nehri tarafına nakledilmiş. Onun anlattığına göre: "Ürgü'deki Kontayşı'dan iki bin Kalmak gelip, Kırgızların ve Şuy Tatarlarının çocuklarıyla toplu Ertiş nehrine yaklaştıklarında Kazak orduları saldırıp, Kırgız erkeklerinin çoğunu öldürmüş, kadınlarını ve çocuklarını esir etmiş. Kanzaçak yaklaşık 30 kişiyle Kırgız Yeri'ne dönmüş. Onlar İni nehrinin yukarı kısmına yaklaştıklarında aşağı yukarı 200 Kazak-Rusların saldırısına uğramışlar. Bu mücadelede 20 Kırgız şehit olmuş ve Kanzaçak ile Suraska İgerekov 9 kişiyle Tomsk tarafına kaçmışlar. Çulum nehri tarafına gidenler Kırgız Yeri'nde hiç kimseyi bulamamışlar ve Kızıl'daki yerli halkın kızlarıyla evlenerek orada ikamet etmişler.⁹³ Kaznaçak ile Ku-

⁹⁰ Butanayev V. Ya. Etničeskaya istoriya hakasov 17-19 vv. // Materialı k serii «Narodı Sovetskogo Soyuzı». Vip. 3. Hakası. - M., 1990. s. 54.

⁹¹ Funk D. A. Ustnoe tvorčestvo, igrı i razvleçeniya baçatskih teleutov. //Materialı k serii «Narodı i kul'turı». Vip.15. Teleutı. - M., 1992. s. 41-42.

⁹² HakNİİYALİ. Ruk.f. No 590. L. 34.

⁹³ TSGARH. R-675. Op. 1., D15. s. 5-6.

çelay geri döndükten sonra Tomski'deki Rus yöneticilerine bağlı olarak çalışmışlar ve yaklaşık bir yıl orada kalmışlar.

1705'te Kaznaçak Uhanakov, Kuçelay Taybukinler ve Kırgız Şerluçak Kuçelayev ile beraber Tomski'dan Kırgız bölgesine tekrar kaçmışlar. Ondandan sonra Rus belgelerinde şöyle yazılmıştır: "Kanzaçak ve Kuçelayko halkıyla Çulum tarafına sefere çıkarak Tomski'den Açinsk bölgesine vergi toplamak için giden İ. Larionov ve onun adamlarına saldırmış, karınlarını keserek öldürmüş ve eşyalarını ganimet olarak götürmüşler".⁹⁴

1706'da Kanzaçak ve Kuçelay "arkadaşları ve Kırgızlarla Tomsk kazasındaki Burnaşev köyüne savaşmak için gelerek 12 Rus ile onlardan başka insanları da öldürmüşler".⁹⁵

"O yıl Kanzaçak yaklaşık 80 Kırgız ile Açın barikadına bir yıl çalışmak için gönderilen 3 kişiyi acımasız bir biçimde karınlarını yararak öldürmüşler. Vergi ödeyen insanların çoğunu ise ağaca bağlayarak ölünceye kadar dövmüşler, çocukları annelerinden ayırarak çok feci işkence etmişler, mallarını yağmalayarak ganimet olarak götürmüşler. Daha sonra Kanzaçako yaklaşık 100 Kırgız ile gelip Kazak-Rus Zavyalov'u karısı, çoluk çocuğuyla öldürerek evini ateşe vermişler".⁹⁶

1707'de yazın P. Petrov padişahın emriyle Açinsk barikadından Argu'ya Şust Tatarları Kuçelayko ve Kanzaçak'ı çevresindeki adamlarıyla beraber yakalamak için silahlanmış olan on askeri göndermiş.⁹⁷ Beş gün sonra Kanzaçak yakalanarak Açinski'ye getirilmiş. Onunla beraber Kırgız Şurluçak ile beş Kırgız yakalanmış. 24 Haziran 1707 tarihinde Kanzaçak, Kuçelay ve Şurluçakları Açinski'den Tomski'ye götürmüşler.

3 Eylül 1707 tarihinde Tomski'de cinayet işledikleri için ve bu bölgedeki vergi ödemekte olan insanlara örnek olsun diyerek Şust Tatarları Kuçelayko, Kanzaçak ve Kırgız oğlu Şerluçak'ı padişahın emriyle ölüm cezasına çarptırmışlar.⁹⁸

Arşiv ve folklorik bilgiler esasında Hanzaçak Uhanakov ile efsanede anlatılan Hanzabeg'in ortak noktaları olduğunu görebiliriz. Onun Konza (Hanzapipo) adına Rus yazısında o dönemde şımartmak için söylenen "çak" yapım eki eklenerek söylenirmiş. Kanzaçak'ın Hakas-Kızılların "Şustar" boyuna girdiği bilgisi folklorik anlatısıyla uyumaktadır. Onun Kuçelay adlı askeri Şustar (Şuy) boyundan olan Kuçelayevlerin atası olabilir.

⁹⁴ TSGARH. R-675. Op. 1., D15, s. 1.

⁹⁵ TSGARH. R-675. Op. 1., D15, s. 2.

⁹⁶ TSGARH. R-675. Op. 1., D15, s. 5.

⁹⁷ АҮІӨӨҒҒ Ё-675Ғ ЫҒҒ ІҒд А15Ғ ұҒ56

⁹⁸ TSGARH. R-675. Op. 1., D15, s. 19.

1703'te Hanzacak, Hongoray'ın diğer halklarıyla birlikte Cuncarya'ya sürülmüş. Sürgünden dönen Şor ile Teleutların arasında yaşamışlar. Suras İgerekov adlı asker Teleutların arasına geri dönmüştü. Yukarıdaki bilgilerden Hanzabeg'in Tom bölgesindeki halkın hafızasından silinmediğini fark edebiliriz. Teleutlarda günümüze kadar ulaşan onun ölüm öncesi söylediği şarkısından Hanzabeg'in ölümünü halkın gördüğünü tahmin edebiliriz.⁹⁹

Kanzaçak ile Kazak-Ruslar arasındaki silahlı mücadeleler Çulum bölgesinde veya İyus'ta gerçekleşmiştir. Günümüzdeki Ürüp, Parnaya nehirlerinin ve Tenirköl (Tigirköl)'ün etrafındaki Kaiş (Hayıstag), Laskan (Athılashantag), Svalik (Sveeslig), Çirilgen adlı dağların isimleri Hanzabeg'in savaştığı yerleri yansıtmaktadır. Kanzaçak Arga'da esir düşmüştü. İyus nehrinin yukarı tarafındaki Kızılların yaşadığı yer böyle adlandırılır.¹⁰⁰ Neticede Kanzaçak'a ölüm cezası verilmesiyle folklordeki Hanzabeg'in komutanı tarafından demir askıya kaburgasından asıldığı hakkındaki bilgilerle örtüştüğünü belirtmek isteriz.

Hanzabeg'in ismi Hakaslar arasında bugün de yaşamaktadır. Hakasya bölgesinde şifalı "Hanzapig mönü su" adlı su vardır. Meselâ; Tom nehrinin yukarısındaki Kizeltashıl dağındaki pınar böyle adlandırılmış. Tanmalık nehrinde "Hanzapig atın sugarçag hara sug", "Hanzabeg'in atına su verdiği su" adlı pınar vardır. "Tala adıraşmanı" adlı ilaç bitkiye "Hanzapig odı" derler ve bıçak yarasını tedavi etmek için kullanırlarmış. Yaşlılar "Ulug astan as polbasın", "yemeğin değerine hiç bir şeyin değeri denk gelmez", "Eğer Rus ile arkadaş olursan ona sırrını söyleme, yanında her zaman kılıç bulunsun" diye Hanzabeg'in dediklerini vecize olarak söylerler. Bu vecizenin Tanrı Dağlı Kırğızlarda da olduğunu öğrenince çok şaşırdık. Meselâ; Rus ile arkadaş olursan baltan yanında olsun...". Büyük olasılıkla bu vecize diğer Türk halklarına da yayılarak eski devirlere aittir ve sadece Ruslara karşı değil, bütün dış düşmanlara karşı her zaman dikkatli olmayı uyaran vecize olmalıdır.

Hanzabeg hakkındaki efsanelerde Hakaslardaki birbirinden intikam alma gelenekleri üzerine gerçekler saklanmış. Bu aşağıdaki cümleden de anlaşılmaktadır: "Öbür dünyada başıma yastık, altına döşek ol". Bunun gibi intikam alma Güney Sibiry'a'nın diğer Türk halklarında da mevcuttur. Bunun örneğini Yakutlarda da görebiliriz.¹⁰¹ Zalim derebeyleri düşmanlarından alay etmek amacıyla bihaber düşmanlarına gafilce öldürdükleri, çocukların etinden yemek yaparak ikram ettikleri örnekleri de bulunmaktadır (örn: Taarbeg).

⁹⁹ Verbitskiy V. İ. *Altayskie inorodtsy* - M., 1893. s. 200-203.

¹⁰⁰ Butanayev V. Ya. *Toponimicheskiy slovar' Hakassko-Minusinskogo kraya*. - Abakan, 1995. s. 26.

¹⁰¹ Butanayev V. Ya. *Etničeskaya istoriya hakasov 17-19 vv.* s. 135.

Bu folklor eserinde ant içmenin ve yemin etmenin türleri de bulunmaktadır. Bunun gibi yemin etmeyi XVIII-XIX. asırlardaki Hakaslar'da da görebiliriz. Yargılama esnasında yemin etmekte olan kişilere kılıcın ucuna batırılan ekmeği yedirmişler.¹⁰² Bunun gibi yemin etme, silahın ceza vermedeki gücünü ifade edip "yeminini bozarsan kılıçtan geçirilirsin" anlamına gelirmiş. XVII. asırda Kırgız Yeri'nde "köpeği kesip kanını içme" gibi ant içme geleneği varmış.¹⁰³ Buradan "Kırgızların köpeğin koruyucu özelliğine saygı gösterdiğini öğreniyoruz" diye bir tahminde bulunabiliriz. Meselâ; mō 49'da Hunlarla Çinliler arasındaki anlaşmayı ilan etmek için beyaz bir at kesilmiş ve onun kanını şarapla karıştırarak Yüecçilerin padişahının kafa tasıyla yapılan kadehle içmişler.¹⁰⁴

Hanzabeg hakkındaki efsanelerin incelenmesi neticesinde "Hakas-Minusin bölgesinin Rus hakimiyetine girdiği dönemde yaşamış, 1707'de Tomski'de ölüm cezasına mahkum edilmiş bir adamın folklorik rolünün tarihi prototipini görebildik" diye sonuçta varabiliriz.

2.4. Oyrat Yöneticilerine Dair Anlatılar (XVIII. asır)

Cungar Hanlığı (1635-1758) Sengetayşi'nin döneminde 1667'de Altınhan Loucan'ı mağlup ettikten sonra Sayan-Altay'ı ve buranın içerisinde yer alan Hongoray'ı kendi vasallarından kabul etmiştir. Oyrat yöneticileri XVII. asrın başında (1635) siyasi durumunu düzeltene kadar Kırgız beylerine eşit muamelede bulunarak Hongoray'ın Çayzanlarıyla düñür olmuşlar. Meselâ; Knez Köçebay Batarayev Cungar Hanlığı'nı kuran Batır Kontayşi'nin babası Karagulu'nun kız kardeşiyle evlenmiş.

XVII. yüzyılın 2. yarısından itibaren Hongoray'ın siyasi durumunda ani değişimler olmuştur. Kırgız yöneticileri Cungar hanlarına bağlı kaldıkları için kendi boylarını yönetmek için "yönetim belgesi" almaya başlamışlar.¹⁰⁵ Savaş esnasında Kırgızlar orduya asker vermekle yükümlüymüş. Aynı zamanda Oyratlar Rusların Güney Sibirya'ya doğru kaymasını engellemek için muharebe eden Kırgızların safında bulunmuş.

1756-1757'lerde Cungar Hanlığı'nı Çin hanedanı yıktıktan sonra Oyratların bazı kısımlarının Hakas-Minusin bölgesine göç ettiklerinden "Şunu-

¹⁰² Butanayev V. Ya. *Etničeskaya istoriya hakasov 17-19 vv.*, s. 152.

¹⁰³ Butanayev V. Ya. *Etničeskaya istoriya hakasov 17-19 vv.*, s. 152.

¹⁰⁴ Kışanov E. İ. *Koçevie gosudarstva ot gunnov do manıurov.* - M., 1997. s. 31.

¹⁰⁵ Butanayev V. Ya. *Etničeskaya istoriya hakasov 17-19 vv.* s. 156.

batır" ve "Amursana" hakkındaki efsanelerde bahsedilmiş. Kaçınlerde Oyrat yöneticileri hakkındaki efsaneler Amırsaran, Amırsarıg, Albınsana, Abırsaram olarak da zikredilmektedir. Sagay ve Beltirlerde ise Hansuna, Sunumatır, İrsulan, Altınsora, Alıpsora isimleriyle bilinmektedir.¹⁰⁶

Rivayetlerde Hontaycı (Humtaycı, Kundeyci) genel bir ismiyle ünlü olan son Oyrat yöneticisinin kahraman oğlunun acıklı yaşamı anlatılmıştır.

Oyrat halkının yöneticisinin iki karısından iki oğlu olmuş. Han birinci karısından ayrılmış. Büyük çocuğu Suna (Amırsana)'dan; Haldama ise ikinci karısından olmuş. Hontaycı'nın piyade askerlerinin başında Ahsagal, Hatıgtemir, Kindirek adlı meşhur komutanlar, seçkin askerlerden oluşan ordunun başında ise yedi damadı bulunurmuş.

Bir zamanlar Sayan-Altay'ın hayvancılıkla uğraşarak sakin ömür süren halkı için Altay ormanlığındaki hayvanların padişahı olan kaplan tehlikeli olmaya başlamış. Suna çok tecrübeli bir avcı olmakla birlikte güçlü ve cesur bir askermiş. O, ormanlıktaki bu yırtıcı hayvanın peşine düşerek altı kulaç uzunluğundaki yayıyla onu öldürmüştü. Hontaycı tarafından gönderilen silahlı grup atılan oktan kaplanı kimin öldürdüğünü tespit etmiş. Oyrat hükümdarı geleceğini ve tahtını tehlikeye atmamak için ikinci karısının ve küçük oğlu Haldama'nın yardımıyla Suna'yı hendeğe atmışlar. Suna uzun yıllar hayatını hendekte geçirmiş. Akrabalarından yalnız annesi ona gizlice yemek getirirmiş. Bu anlatıda "tahtımı alır" düşüncesiyle kendi çocuklarını öldüren Tiranlardan bahsedilmiştir.¹⁰⁷

Hontaycı her sene Çinlilerden hediye almış. Bir günü Çinli elçiler hediye yerine yedi ara yükleyerek zorla taşıdıkları arbaleti* getirmişler. Çin hanı (Bogdihan) Oyratların aldıkları hediyelere layık halk olup olmadıklarını görmek istemiş. Töreye göre büyük arbaletin kayışını dokuzuncu basamağa kadar kendine doğru çekip sonra bırakarak atmak gerekirmiş. Bu gerçekleştirilemezse Bogdihan "Oyratlara taarruz edeceğim" diye tehdit etmiş. Hontaycı'nın etrafındakiler ve ünlü komutanlar arbaletin ipini çekememişler. O sırada pehlivan Suna'yı hatırlayarak onu hendekten getirdiklerinde kahraman hiç kimsenin gücünün yetmediği arbaletin kayışını dokuzuncu basamağa kadar çekerek atmış. Amaçlarına ulaşamayan Çin elçileri çaresiz bir şekilde geri dönmüşler.

¹⁰⁶ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. Hakasskie skazaniya ob oyratskih pravatelyah (XVIII v.).

//Problemi istorii i kul'turi koşevih tsivilizatsiy TSentral'noy Azii. - Ulan-Ude, 2000. s. 313-318.

¹⁰⁷ Kontayşa - cungar hanının unvanı.

* Bir çeşit yay.

Bir süre sonra Hontaycı hastalanmış ve daha sonra ölmüş. Oyratlar arasında taht kavgaları başlamış. Büyük toplantıda Oyrat knezleri Haldama'yı desteklemişler. Suna'yı ise "Hontaycı'nın boşadığı karısının çocuğu" diyerek reddetmişler. Haldama iktidara geldikten sonra Suna'yı tekrar gözetim altına almaya başlamışlar. O, kendi yardımcılarıyla Altay tarafına göç etmiş ve daha sonra Rus padişahına hizmet etmiş.

Bu yıllarda Oyratlara Çin askerleri saldırmış. Sayısız Çin askerleri Haldama'nın askerlerini bastırmış ve meşhur komutan Ahsagal savaşta şehit edilmiş. Hatıgtimir ve Kindirek kaçmaya çalışırken peşine düşenler tarafından kılıç darbeleriyle yaralanmışlar. Ağır yaralı bir vaziyette canını kurtaran Kindirek Kuznesk kalesine zar zor ulaşmış.

Savaşta yenilen Holdama Rusya'ya kaçmış. O, Omski'de çiçek hastalığından ölmüş. Saçı beyazlaşan ve vücudunda yara izleri kalan Kindirek vb. Oyratlar Abakan bölgesine yerleşmişler. Onların dilencilik yaparak yaşadıklarını, Oyrat Devleti'nin yıkılmasını Kindirek'in nesillerinden Kanka Çudagaşev komuz eşliğiyle şarkı söylerdi.¹⁰⁸

Bizim topladığımız belirli varyatların ve bize kadarki araştırmacıların bilgilerindeki destanların suje tahsiline çeşitli mit ve masal motifleri de karışmıştır. Oyrat topraklarında cereyan eden hadiselerin hepsi Hakasya'ya kaymaktadır. Sunu'yu yedi yaşında yaptığı yiğitliklerinden ötürü kürek kemiğindeki kırıkdağını keserek hendeğe bırakmış. Türk-Moğol halklarında düşmanlarını öldürmeden önce onu kuvvetten düşürme geleneği yaygınmış. Moğolistan'dan yapılması mümkün olmayan ve çok kurnazlık gerektiren isteklerle elçiler gelirlermiş. Meselâ; gözle görünmeyen yerde bulunan kuşların hangisinin karga hangisinin saksagan olduğunu söylemek gerekirmiş.

Güya Amırsana Moskova'ya gittiğinde kamçısının sapıyla simgesini taşırmış. Orada Deli Petro (Poot Han) ile buluşmuş. Akhan Hakas hanının yerini görmeye karar vermiş. 'Yolda bir aksakala rastlamış ve bir heybeyi gösterecek kaldırmalarını rica etmiş. Deli Petro'nun kaldıramadığını gören Amırsana heybeyi kaldırarak atın üzerine koymuş. Aksakal tanrıymış. O Amırsana'ya: "Hakas hanı dünyadaki en güçlü insanmış, çünkü ben heybeye karanın yarısını koymuştum" dediği zaman Amırsana gülerek: "Yeryüzünün tutacağı olsaydı onu el değirmeni gibi döndürürdüm" diye kibirlenerek konuşmuş. "Sen insan kaldıramayacak kadar istihfaflı kelime söyledin, bunun cezasını çekeceksin" diye aksakal gözden kaybolmuş.

Rus padişahın çarı Hakas hanı yola devam etmişler. Onlar Abakan'ın yukarısındaki Hansın dağının tepesindeki kayada oyularak yapılmış tabutu gör-

¹⁰⁸ Çirim tamurları. s. 71-76; Hakas çonnın kip-çoohtarı. - Abakan, 1990. s. 179-180.

müşler. Amırsana oraya tırmanıp tabutun içinde yatmayı denemek istediğinde tabutun kapısı aniden kapanmış ve demir zincirle sarılmış. O zamandan beri Hakas hanı dağın tepesindeki tabutta yatıyormuş. Onun halkı ise bu olaydan sonra Beyaz padişah yönetimine girmişler.¹⁰⁹ Kızıl varyantına göre Amırsana Akiyus bölgesinde bugünlerde de bulunan Bengü Taş'a (ool obaa) dönüşmüş.¹¹⁰ Dünyanın son günü geldiğinde Hakas hanı yerinden kalkarak Hongoray'ı önceki gücüne ulaştıracakmış.

Şorlar ve Biryusinler Oyrat hanı Şunu'nun döneminde Kırgızları Abakan'dan Cungarya'ya sürdüğünü hatırlarlar. O dönemde onlar Sagay ovasında yaşıyorlarmış. Kırgızlarla Oyratlar dağlık ve ormanlık yerlerde yaşayan halklardan vergi toplarlarmış. Dağ bölgesindeki Kobırza nehrinin aktığı yerde Şulbay'ın yönettiği Hobiy boyu yaşıyormuş.

Bir günü Kırgız hanı vergi toplamak için geldiğinde Şulbay kendi boydaşlarına derileri saklayıp göstermemiş. Hiddetlenen Kırgızlar bu halkı feci cezalandırmış. Başkalarının ordusundan faydalanarak intikam almak isteyen Şulbay Oyrat hanı Şunu'ya getirdiği mektubunda vergi toplayan Kırgızlardan kurtulmak gerektiğini bildirerek ona baş vurmuş. Şunu, mektubu okuduktan sonra Hongoray'a sayıca az olan bir ordu sevk etmiş. Kırgızlar bu orduyu Askiz bölgesinde karşılayıp hepsini kılıçtan geçirmişler. Bu olaydan sonra Şunu başa geçerek Kırgızları bozguna uğratmış ve Cungarya'ya doğru sürmüş. Sürülen halk Şoriya'daki Kabırza nehri boyu üzerinden gitmiş. Buranın günümüzde de "Hırgıs köşen hol" diye adlandırıldığı bilinmektedir. Kırgızlar sürülmeden önce Şulbay'a dünyanın son gününde tekrar gelerek onun cezasını vereceklerini söylemişler.¹¹¹

Şunu ve Amursana'ya dair anlatıların benzer varyantları, XVIII. asrın ilk yarısındaki bu olaylar yalnız Sayan-Alтай'ın bütün halklarından değil; aynı zamanda onlarla komşu yaşayan Buryatlarda da yer almaktadır. Folklorik eserler Şunu ve Amursana'nın tarihî prototiplerini bir şekle bürümüş. Aslında bu iki insan farklı tarihî dönemlerde yaşamıştır.

Şunu veya Houzanşono (1698-1735) Cugar Sevanrabdan'ın oğlu ve Kalmak hanı Ayuke'nin Setercab adlı kızından doğmuştur. Onun başka anneden doğan aynı babadan olan kardeşi Galdanseren (Hakaslarda Haldama) imiş. Onların babaları Sevanrabdan tarihî anlatılarda Hontaycı olarak adlandırılmıştır. Bu han döneminde Kırgızlar Cungarya'ya sürülmüştü.

¹⁰⁹ *HakniġALI. Ruk.f. No 159.*

¹¹⁰ Radloff V. V. *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemen, jivuşih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi.* - SPb, 1868. Ç. 2. s. 375-379.

¹¹¹ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996 s. 23-24.

Kaynaklarda: "Galdanseren Şunu ile taht kavgalarında babasına Şunu'yu kınayarak, onun hakkında dedikodular söyleyerek ikisini düşman yapmış. O zaman Tsevanrabdan Şunu'yu öldürmek istemiş."¹¹² 1727 yılında Tsevanrabdan vefat ettikten sonra Galdanseren yönetime geçmiş. Şunu ise Rusya'daki Volga tarafına kaçmak zorunda kalmış. Çin imparatorluğu Cungan Hanlığı'nı yönetimi altına almak için uğraşmaya başlamış. Bunun üzerine 1731'de Çin elçileri Volga'ya mahsus olarak gelmişler ve Şunu'yu Galdanseren ile savaşması için kışkırtmışlar ve tahtı Şunu'ya vereceklerine söz vermişler."¹¹³ Çin elçilerinin Hontaycı'ya gelerek imkansız şeyler istemeleri gerçek tarihi olayları yansıtmaktadır.

Başka bir tarihi insan olan Amursana (1722-1757) Oyrat Devleti'nin bağımsızlığı için savaşmış ve o öldükten sonra Cungan hanlığı varlığını sürdürememiş. O, son Oyrat hanı Davatsi ile aynı soydanmış, Galdanseren ile aynı kişinin torunlarıymış.¹¹⁴ 1754'te varisler arasında taht kavgaları başlayınca Amursana Davatsi'ye karşı çıkarak Altay bölgesinin yönetiminin kendisine verilmesini istemiş. O, yenildikten sonra Çin'e kaçmak zorunda kalmış. Çin imparatoru Hunli Amursana'yı destekleyerek ona birinci derecedeki "Knez" ünvanını vermiş ve Oyratlara yönetici yapmayı düşünmüş. Fakat Amursana Çin tebalığını reddetmiştir. 1755'te Cungarya'ya gelip ayaklanmayı yönetmiş. 1756 yılının başında Davatsi öldükten sonra Amursana han olarak ilan edilmiş. Fakat Hunli yarım milyondan fazla askeri, güçsüz durumda olan Cungan Hanlığı'na karşı sevk ettiğinde Amursana Rus bölgesinde gizlenmek zorunda kalmış. Rus yöneticileri onu Tobol şehrine göndermişler. Amursana 21 Eylül 1757 tarihinde Çiçek hastalığından ölmüş.¹¹⁵

Ünlü Oyrat hükümdarı böylece Sayan-Altay halklarının milli kahramanı haline gelmiş. Çünkü bu bölgenin belirli bir düzeyde Cungan Hanlığı'nın talihsiz tarihi hadiseler katılımı vardı. Amursana Altaylıların ve Hakaslıların hafızasında "kurtarıcı" olarak yaşamaktadır. Hakaslar ona "Tadar hanı" derlermiş. Bu destanların sonunda kaynağını Burhanizm düşüncesinden alan efsanevi kahramanın tekrar geleceğine dair düşünceler dile getirilmektedir. Beltirlerin mitolojik hükümdarı Hansulu ile halkın hafızasından silinmeyen Oyrat yöneticisi Şunu'nun benzer özellikleri olabilir.

Folklorik eserlerde Hakas halkının psikolojini yansıtan örnekler de bulunmaktadır. Amursana hakkındaki destanda Hatıgtimir adlı bir komutan

¹¹² Zlatkin İ. Ya. *İstoriya Cungarskogo hanstva*. 1635-1758. M., 1983. s. 235.

¹¹³ Zlatkin İ. Ya. *İstoriya Cungarskogo hanstva*. 1635-1758. M., 1983. s. 245-246.

¹¹⁴ Zlatkin İ. Ya. *İstoriya Cungarskogo hanstva*. 1635-1758. M., 1983. s. 286.

¹¹⁵ Zlatkin İ. Ya. *İstoriya Cungarskogo hanstva*. 1635-1758. M., 1983. s. 293-301.

kendi kardeşi Kindirek'i korumak için kendi çocuğunu atından atmış. Çünkü kadın ve çocuk bulmak mümkün olduğu halde kardeş bulmanın ise mümkün olmadığı söylenirmiş (hat çolda, pala pilde-kadın yolda, çocuk belde). Kahramanlarda böyle bir düşünce mevcutmuş.

Hakasya Rus yönetimine girmeden önce Orta Yenisey bölgesi Oyrat topraklarının içerisinde bulunmaktaymış. Çünkü Kırgız beyleri toprak sahibi olmak için Oyrat hanlarından tapu alırlarmış. Hakas folkloru Oyratları ve onların yöneticilerini kendi tarihî insanları olarak betimlemektedir. Bununla beraber Hakas folkloru Hakasya halkının Oyratların baskısıyla Cungarya'ya sürüldüğünden de bahsetmektedir.

2.5. XVIII-XIX. Asırlardaki Hakas Tarihî İnsanları

Hakasya Rus yönetimi altına girdikten sonra Hakas halkının yaşamı savaşlardan huzura geçmeye başlamış. O zamanlar sıradan halkın trajedik kaderini, yöneticilerin hayatını, insanların başından geçirdikleri önemli olayları vb. yansıtan ve halkın sözlü geleneğini oluşturan "Haraçoohlar" eserini oluşturmuşlardır.

Bulaşıcı çiçek hastalığı yüzünden gücünü kaybeden "Sora" adlı folklorik kahraman bedbaht yaşamış.¹¹⁶ Yenisey'in öbür tarafındaki Amır nehri kıyısında genç hükümdar olan Hayir'in yönettiği fazla büyük olmayan "Haydın" boyu yaşamış. Haydınlar varlıklı kişilermiş. Yorganlarını samur derisinden yaparlarmış.

Bir günü sala binmek üzere Abakan barikatına gelmekte olan bu boya mensup kişiler Oğlahtı dağından Yenisey'e su içmek için inen kahramanların bindiği beyaz atı görmüşler. Bu Tulcubay kahramanın at sürülerinin gökteki koruyucu ruhuymuş. Haydınlar bu kutsal atı takip edip vurmuşlar. Akılsızca yaptıkları bu işten dolayı bu boy lanetlenmiş ve onların arasında çiçek hastalığı yayılmaya başlamış.

Haydınlar bu hastalıktan ölmeye başlamışlar. Hayir ve karısı da bundan nasibini alarak ölmüş. Hayir'in babası torunlarını bu beladan korumak amacıyla atlarını hazırlayıp Tayga ormanlığına götürerek yeraltı barınağında yaşamış. Fakat hastalık ihtiyara da bulaşıp ölmüş ve bilahare kız da ölmüş. Sadece Hayir'in oğlu ölen ablasının koynuna yatarak sağ esen kalmış. Bu es-

¹¹⁶ «Sora» fol'klorduk çığarması 1972-j. biz taraptan comokçu E. N. Kulagaşevadan cazılıp alingan, 1895-c. tuulgan.

nada Amıl ormanlığında "Sanzar" adlı bir avcı avcılık yapıyormuş. Onun cediti Koybal bölgesindeki Pıras adasındanmış. Sanzar çocuğu bulup kendi evine getirmiş. Çocuk çevik ve hızlı olduğu için ona "Sora" diye ad koymuşlar.¹¹⁷ Sanzar sağ iken Sora çocukluğunu mutlu geçirmiş. Üvey babası vefat ettikten sonra Sora'ya baskı yapmaya başladıklarında Sanzar'ın küçük kızıyla Haydın Yeri'ne kaçmaya karar vermiş. O kendisini şefkatle karşılayan akrabalarının köyünü bulmuş. Sora genç karısıyla mutlu olarak çiftçilik yaparak geçinmeye başlamışlar. Bir süre sonra Kazır ve Kizir adlı oğulları olmuş.

Bir günü Sora Amıl ormanlığında avcılık yaparken ablası ve dedesinin öldüğü yere gitmeye karar vermiş. O önceki olayları duysa bile yeraltı barınağında bir gece kalmayı düşünmüş. Sonuç olarak Sora'ya hastalık bulaşarak orada ölmüş. Sora'nın karısı bu kötü haberi duyduğu zaman çocuklarıyla kendi akrabalarının yaşadığı Koybal'a gitmeye karar vermiş. Çocuklarını ata bindirerek Amıl nehri mansabındaki geçite geldiğinde atının ayakları kayarak dul kadın çocuklarıyla suya düşmüş ve ölmüşler. Bu olaydan sonra bu nehre dökülen iki su "Kazır" ve "Kizir" isimlerini almış.

"Sora" hakkındaki anlatmada XVIII. yüzyılın ortalarındaki olaylar, yani çiçek hastalığından Yenisey'in sağ tarafında yaşayan Koybal, Mator, Haydın boylarının bir kısmının yok olduğu yansıtılır.¹¹⁸ Kazır ve Kizir hakkındaki anlatımın ortaya çıkması daha önceki dönemlere aittir.

XVIII. asrın ortalarında Kaçın bölgesini Akiyus nehri tarafındaki Hubaçar köyünde ikamet eden "Paganbeg Köbecikov" yönetmiş. O, bu dönemde Sibiry bölgesinin idari merkezi Tobolsk (Tobıltura) şehrine yerleşmiş ve Hakas beyleri topladıkları vergileri ona getirirlermiş. Sibiry'ya vali olarak Çigirin tayin edilmiş. O, karnında şişler oluşarak hastalanmış. Paganbeg ise sert karakteriyle bilinirmiş. Komşu yerleşmiş Koybal bölgesinde at çalma olayları artmış ve bu cesurluk, kahramanlık olarak kabul ediliyormuş. Bir defasında Koyballı at hırsızları yakayı ele vermişler ve onlar ölüm cezasına çarptırılmışlar. Koyballılar Tobolski'ye gizlice dilekçe göndermişler. Vali bunu öğrenir öğrenmez Paganbeg'i çağırmış. Paganbeg at sürülerinin içinden kara lekelileri olan kırk kır atı ayırarak yardımcılarıyla Tobolski'ye gitmiş. Bu görüşmede Paganbeg valiye Koybal bölgesindeki çok yaygınlaşmış hırsızlıktan bahsetmiş ve ondan sonra asil atları hediye etmiş.

¹¹⁷ *Kirgizsko-russkiy slovar*, -M. 1965. Hakas tilindegi «sora» kırgız tilindegi «çoro» degen sözgö dal kelet. s. 868.

¹¹⁸ Vatin V. A. *Minusinskiy kray v XVII veke. Etyud po istorii Sibiri*. - Minusinsk. 1913. s. 65.

Görüşme zamanında Paganbeg Sibiryâ valisinin hasta olduğunu fark etmiş ve onun tabiplik görevini kendisinin üstlenmesini teklif etmiş. O, tekli fi kabul ettikten sonra Paganbeg kendi yardımcılarını kısırağın sütünden "hımız aragazı" (kımız rakısı) yaptırmış. Valiye iki ay boyu günde iki defa bakır tabakta kımız rakısını içirmiş. Vali hastalıktan kurtulmuş. Buna karşılık vali Çigirin Paganbeg'e kendi ismi yazılı kılıç hediye etmekle birlikte Kaçın bölgesini yönetme hakkını ve hırsızları cezalandırabilme yetkisini bildiren bir belge vermiş. Paganbeg yoksul halktan acımasız bir şekilde topladığı vergilerin bir kısmını kendine ayırmaya başlamış. Onun avcılık yapmak için Akiyus'un yukarı tarafındaki geniş topraklara günümüzde de "Pagan borcu" denilmektedir. Çünkü bu bölgede avcılık yapan avcılar ile yerli halk Paganbeg'e av derilerinin yarısını vermek zorunda kalmışlar. Hiç bir şeyi olmayan yok yoksul insanlar asabi yöneticiye yıllarca hizmet etmişler. Sonunda Paganbeg'in eziyetine dayanamayan fakir çobanlar kara şamanı çağırarak onun duasıyla Kaçın bölgesinin yöneticisinden kurtulmuşlar.

Paranbeg öldükten sonra iktidar onun oğlu Boris'e geçmiştir. Ondan sonra Kaçın bölgesinin başına Paganbeg'in torunu Paltan gelmiş. Ondan sonra Paltan'ın ortanca oğlu Apçay ve daha sonra da Prok gelmiş.

Kobecikov'un nesli varlıklıymış. Onlar hayvanlarını altın kumuna satarlarmış. Homdıçul ve Hızılçul nehirlerine değirmen kurmuşlar. Şıra gölü kıyısında konaklama tesisleri kurmuşlar. Fakat XIX. asırda Çayzanların kongresinde halka çok eziyet çektirdikleri için iktidardan düşmüşler. Sonraları onların neslinden hiç bey seçilmemiş. Fakat Sovyet yönetimi dönemine kadar Kobecikovlarda vali Çigirin'in hediye ettiği ismi yazılı kılıç ve hukuk belgesi saklanmış.¹¹⁹

Paganbeg hakkında halkın anlattığı Haraçoohlar aslında XVIII. asrın ikinci yarısı ve XIX. asrın ilk yarısındaki olayları kapsamaktadır. Gerçekten 1760-1770'lerde Tobolski'de Hakas beylerinin dilekçelerini Sibiryalı vali Denis İvanoviç Çiçerin almıştır.¹²⁰ Kımızla tedavi etme bilgisi ile süt mahsüllerinin hayattaki önemi Hakasların göçebe medeniyetini yansıttığı kesindir. XIX. asırda süt mahsüllerinden yoğurdun fazla kullanılmaya başlaması Hakasların yarı yerleşik hayata geçtiklerini ve evcil hayvanların çoğaldığını göstermektedir. Hakaslarda "araka"yı (kımızdan yapılan rakı) ilaç olarak kullanma kültürü yaygındır. Geleneksel şarap içkilerinden uzaklaşmalarını ve günümüzde

¹¹⁹ Çirim tamurları. - Abakan. 1982. s. 91 - 93.

¹²⁰ Seglov İ. V. *Hronologičeskiy perečen' vajneysih dannih iz istorii Sibiri. 1032 - 1882.* - Surgut, 1993, s. 172; Kartsev V. G. *Hakasiya v period razlojeniya feodalizma (XVIII - pervaya polovina XIX v.).* - Abakan, 1970. s. 21.

aşırı ayyaşların olmasını Hakaslar "ataların gelenek göreneklerini korumadıkları için dağ koruyucu ruhların cezası" olarak kabul ederler.

Apun Kartın adlı bir zengin ve neslinin şeceresi hakkındaki hikayeler Hakas halkının ortaya çıkarken geçirdiği karmaşık süreci göz önümüze getirmektedir. Eskiden Abakan nehri "Aksabaga" olarak adlandırıldığı zamanlarda onun kıyısında Kırgız halkını yöneten "Altıntolay" adlı bir bey yaşamış. Bir günü Abakan bölgesine Oyrat hanının askerleri saldırmış ve Kırgız halkını esir ederek buradan sürmüş. Yaşlı Altıntolay bey, oğlu Altınalgay ile yabancı halk, yabancı yerde zorunlu olarak yaşamışlar. Esir düşen baba ile oğul Oyratlı zengin İbeldik'in çiftliğinde sığır, koyun beslemek zorunda kalmışlar. İbeldik'in Suru adındaki tek bir kızı yakışıklı Altay'a aşık olmuş. Onlar aralarında anlaşarak Hongoray'a kaçmışlar. Suru babası İbeldik'in altınlarından ve gümüşlerinden de almayı unutmamış. Abakan bölgesine geldikten sonra Altınalgay Taşeba nehri yakınlarında yaşamış. Onların Harti ve Bayin adlı iki çocuğu olmuş. Bu çocuklardan Oyrat Devleti'nden çıkan "Oyrathırgıs" boyundaki Kartın ve Bayinovların nesilleri türemiş. Oyratların zafarından sonra Abakan ovasındaki önceki Kırgızlardan az bir kısım kalmış.

Bir günü Harti ve Bayin Abakan'da balık tutarken huş ağacından yapılmış kayıkta küçük bir çocuk görmüşler. Altınalgay bu çocuğu evlat edinmiş ve adını Arşan koymuş. Arşan'dan Algay'ın şöhretiyle adlandırılan Algayhırgıs boyundan Arşan'ın nesli türemiş.

Altınalgay Harti'ya mirastan hisse olarak bir at sürüsü vermiş. Bir günü Harti başına heybesini koymuş ve göğe bakarak yatmış. Dolunay zamanıymış. Birden gökte bir parıltı görünmüş. Hakas inançlarına göre böyle bir olay olduğu zaman bir dilek tutmak lazımmış. Harti şaşırarak: "Ben yedinci neslime kadar zengin olsam" diye dilekte bulunmuş. Bu olaydan sonra Kartın Hongoray'ın en zengin insanlarından olmuş.

Hart'dan Hilga Kartın, ondan Munaş doğmuş. Munaştan Çirke doğmuş. 1822'de Kaçın Bozkır Meclisi kurulduğunda Çirke Kartın onun kurucusu olmuş. O, padişahın süvari birliğine 100 asil at hediye etmiş. Bu hediye için Çar Aleksandr Çirke'ye üzerindeki kaftanı çıkarıp vermiş. Çirke'nin 6 çocuğu olmuş. Bunlar Kuske, Paga, Pahta, Silben, Çoban ve en küçüğü Harool'dur. Harool'un Sorkay adlı çocuğu olmuş. Sorkay'dan Petr ve Petr'den Apun (Afanasiy Petroviç) doğmuş. Harta'nın yedinci nesli Apun zengin atalarının servetini har vurup harman savurup tüketmiş. Halkın söylediğine göre: "Kartinlerin serveti bir milyon padişah rublesiymiş. Apun Kartın servetini günlük eğlencelerde saçarak: "Kartinlerin servetinden Taşeba'daki kum daha erken tükenir" diye övünürmüş.

Apun sofra başında kendisini öven şarkılar dinlemekten hoşlanırmış. Bu şarkıları yoksul olan Kito Dobrov söylermiş. Bir günü Kito Dobrov şarkı söylemekten vaz geçince onu vuran Apun Minusin hapishanesine mahkûm edilince oradaki caniler onu öldürmüşler. Apun öldükten sonra Kartinlerin serveti kumda kaybolan su gibi yok olmuş. Apun'un "Sendre" adlı oğlu fakir kalmış.¹²¹ Hakasların inançlarına göre Hartı kendi nesillerinin kaderini değiştirmiş. Eğer dilek esnasında yedinci nesle kadar değil de, herhangi bir sınır koymasaydı Kartinler bugün de zengin yaşayacaklarmış.

Hakasların tarihî anlatılarına göre Kızıl Bozkır Meclisi yöneticisi Kris Botonakov imiş. Kris'in serveti at çalan babası Tıbyı Botonakov'un servetinden oluşmuş. Tıbyı'yı at çalarken yakalayan adamlar öldürmüşler. Kris Kızıl Bozkır Meclisinde görev aldıktan sonra Rus yöneticilerinden kendi soyunu gizlemek amacıyla Kaynı Ubçugaçevlerin soyadını almış.

Zengin Kris Akiyus nehri kıyısındaki bir köyde yaşarmış. Kızıl Bozkır Meclisi merkezi o zamanlar Karaiyus'taki Tagdagıaal adındaki yerde bulunmaktaymış. Bir günü Kris Meclis merkezine gitmiş. Yolda giderken Onlo dağının tepesine Çayzan Siliguul'un karısının sakladığı altınları bulmuş. Zengin Kris kendi at sürüsünün sayısını 90'a çıkarmış. Bir günü Hongoray topraklarını pek çok sıçan kaplamış. Sıçanlar bütün bitkilerin köklerini yemişler. Böylece bitkisiz kalan bölge çöl olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış. Otsuz kalan hayvanlar ölmeye başlamışlar. Zengin Kris'in servetinin esasını oluşturan atlar kışın açlıktan ölmüşler. Kris Botonakov'un mutlu yaşamı böylelikle kötü bir şekilde son bulmuş.

XIX. asırda Hakas-Minusin bölgesine sıçanların saldırısı birkaç defa tehlikeli olmuş. Hakas çobanlarının böyle büyük zarara uğradıklarını Kris Botonakov hakkındaki "Karaçoooh" kanıtlamaktadır. Grigoriy Utçugaçev'un (Krisgrişa adından gelmiş) Kızıl Bozkır Meclisi kurucusunun kardeşi olduğu yazılı kaynaklarda geçmektedir.

1855'te Kaçın Meclisi zengin kişilerin aralarında mücadeleler yüzünden UstAbakan ve Ustfırkal olarak ikiye ayrılmış. Haraçooohların bilgilerine göre Ustfırkal yönetiminin başında Toçak Kongarov bulunmaktaymış.¹²² Hakas geleneklerine göre yönetime kırk yaşını geçen tecrübeli insanlar alınırmış. Hakas yöneticileri devlet vergilerinden muaf tutulurmuş.

¹²¹ Tarafımızdan (Butanayev) 1895 te doğmuş olan, Ah hasha boyu ve Salda adlı köyünden olan Kotocekov Petruha'dan yazılan metindir.

¹²² Tarafımızdan (Butanayev) 1895'te doğmuş , kaçın boyundan olan Kokova Matrutan'dan yazılmıştır.

Fakat Toçak Kongarov çok aç gözlü biriymiş ve her erkekten bir ruble fazla almış. Yaşlılar ve hastalar vergiden muaf tutuldukları halde onlardan diğerlerinin ödediği verginin yarısını vermekle yükümlü ettiği anlatılmaktadır.¹²³

Varlığını devam ettiren halk geleneğinin esasında Hakaslarda akrabalar arasında kız alıp kız verme geleneği geniş olarak yaygınmış. Fakat bu âdetin Rus kilisesi tarafından günah olduğu uyarılmış. Toçakbay böyle aileleri evine çağırıp tehdit ederek onların mallarını almış. Boyun eğmeyenleri Toçak mahkemeye verirmiş ve onlara 25 ile 75 arası sopa vurdurmuş. Sopa vurma ile sorumlu özel bir görevli varmış. Cezaya çarptırılan adamların ensesinin derisi ezilirmiş. Cezadan sonra erkekler balon gibi şişerlermiş ve ömür boyu hastalıklı yaşarlarmış.

Toçak'ın sert yönetimi Krasnoyar'daki Rus yöneticilerine duyulmuş. Valilikten karışıklığı önlemeye gelen Rus devlet memuruna hediye vermediği için tamahkar Toçak yöneticilikten alınmış. 1864'te Ustfırkal'ın yönetim merkezi Abakan olan Ustabakan yönetimiyle birleşmiş. O zamandan itibaren Toçak ve onun neslinden hiç kimse yöneticiliğe getirilmemiş.

XIX. asırda Hakasya bölgesine Polyaklar, Zıryanlar, Kafkaslılar sürgüne gönderilmişler ve onların bazıları Hakas boyunun içerisinde yuğrulmuşlar. Onların arasında Hakasya'ya soygunculuğu yüzünden sürgüne gönderilen Azerbaycanlı Gasanbegoglu'ndan "Hara Çerkes" boyu türemiş. Gasanbeg tüccarlığı ve at çalmayı meslek edinmiş. İlkbaharda "Çıl Pazı" (yeni yıl) Hakaslı çobanlara borç olarak ipek kumaş verirmiş ve sonbaharda "Ayransolındızı" bayramında borcuna karşılık hayvan almış. Bir incinin değeri bir öküz fiyatındaymış. Hakas küpeleri için altı inci gerekirmiş. Buna benzer süs eşyaları kızları hayran edermiş. Fakat Gasanbeg bu işte tamamen başarılı olmamış, çünkü onu Hakaslar at çaldığı için öldürmüşler.

Gasanbeg Koybal ovasında yaşamış ve bir kaç Koyballı kadınla evlenmiş. İki kızı ve bir oğlu olmuş. Gasanbeg öldükten sonra çocukları Hakaslar arasında büyümüş ve Kazimbekovlar soyadını alarak "Çerkes" boyunun kökenini oluşturmuşlar.

Hakaslarda bunun dışında "Kaçak Huças"a dair anlatılar da geniş olarak bulunmaktadır. Beyaz Han'ın yönetimi döneminde Hakasları Ruslar askere almazlarmış. Nedeni ise onların bozkır yaşamına alışmış olmaları, Rusça bilmemeleri ve hamurdan yapılan yemekleri yememeleridir. Fakat I. Nikolay'ın yönetimi döneminde Hakas-Minusin bölgesinin zengin ziraatçıları askere

¹²³ Butanayev V. Y., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan. 1996 s. 50 - 51.

gitmeye zorunlu olan kendi çocuklarının yerine Hakaslı yoksulları göndermeye başlamışlar.

Abakan bölgesindeki Üzüm'de "Huças İtpalinov" adlı bir fakir yaşarmış. Her yıl zenginlere ücretli çalışmasına rağmen borcundan bir türlü kurtulamamış. Talihsiz Huças 300 rüble borcu yüzünden yerli Rus zenginin çocuğunun yerine askerliğe gönderilmiş. Zengin adam, Huças için yıllık vergi ödemeyi üzerine almış. Çünkü asker hayatı kolay değildi. Özgür yaşamaya alışkın olan Huças kışla hayatından çok bıkmış ve askerden kaçmış. Asker kaçağı olan Huças kendi köyüne gelemezdi. Fakat doğduğu yerden gitmek istemeyen Huças Saartag dağına "Huças ugen tas" diye adlandırıldığı bir set kurmuş.

Huças zenginlerin yönetimine karşı çıkmış. O Çayzanların topladıkları vergiyi zorla alarak fakirlere dağıtmış. Bununla birlikte Huças at hırsızı olarak da ün yapmış. Huças zenginlerin at sürülerini Kuznek Ala Dağı'ndaki ormanlığa, Tom ve Akiyus nehirlerinin yukarısındaki gür ormanlara götürürmüş. O bölgelerdeki Tirenşug nehri yanında Huças çalınan atlara yeniden damga basarak Sagay hırsızlarıyla beraber Kızıl tarafına gidip onları satarlarmış. Hakas zenginleri Huças'tan kurtulmaya karar vermişler. Fakat onu yakalayamamışlar. Halk ağzında Huças hakkında şöyle söylentiler varmış: "Huças'ın ayakları uzun, diz kemiği büyüktür. Bu yüzden onu hiç kimse yakalayamaz". Birileri kovaladığında Huças Abakan nehrine hızlı gidip suya girermiş ve su altında kamış vasıtasıyla nefes alarak kurtulurmuş.

Bir günü yöneticiler "Huças ugen tası" sararak Huças'ı yakalamışlar. Sagay Bozkır Meclisi beyi Huças'a 50 değnek vurma cezası vermiş. Bunun yanında "koşmasın" diye önce onun tabanlarını kesmişler ve daha sonra atın ufak kollarıyla tekrar dikmişler. Fakat Huças hapishanenin duvarını aşarak Ashıl ormanlığına kaçarak saklanmış. Günümüzde Ashıl ormanlığında Huças'ın izlerinin olduğu hala anlatılmaktadır.¹²⁴

Huças 1860-1870'lerde halk kurtarıcısı olarak ünlü olmuş. Askerlikten kaçan Huças davranışlarıyla Hakas köylerindeki zenginler için tehlikeli olmaya başlamış. O çok güçlüymüş. Ressam D. Karatanov Huças'ı onu şöyle tasvir etmiştir: "Onun yüzünden zekası, güçlülüğü ve manevi kuvveti bilinir. Yalnız kartallar böyle bakabilir. Onu değerlendirirken kartallarla karşılaştırmak doğru olur"¹²⁵ 1862'de Huças yakalanarak kürek cezasına çarptırılmış. Ama oradan da kaçmış. 1867'de Sagay Meclisi tarafından tutuklandığı ve daha sonra 1872'de serbest bırakılarak tekrar zenginleri soyduğu bilinmekte-

¹²⁴ Çirim tamurları, 1982, s. 93 - 94.

¹²⁵ Lisovskiy N. *Sibirskiy hudojnik D. İ. Katanov*, - Krasnoyarsk, 1974. s. 100.

dir. Kaçak Huças'ın şöhretini duyan ünlü ressam V. İ. Surikov Askiz'e mahsus olarak gelip halk kurtarıcısının resmini çizmiştir.

Hakaslar halk arasında Pora adıyla bilinen ünlü bilim adamı Profesör Nikolay Fedoroviç Katanov'u (1864-1922) kıvançla hatırlamaktadırlar. Onun Askiz'de çok zengin olan Appah Asoçakov ile birlikte geçirdiği öğrencilik günleri hakkındaki ilginç bilgileri dinlemek mümkündür. Pora karısını amcası olan Efim Katanov'un evinden almış. Hakas topraklarında tüccarların kervanlarına haydutlar saldırdığı zaman sağ kalan Rus kızını E. Katanov bakarak büyüttmüş. "Haraçoohlar"daki bilgilere göre Pora Katanov Kazan Tatarlarının etkisi altında Hakaslara "Tadar" ismini vermiş.

Bir günü Kazan şehrinde akrabalarına misafirlige gitmiş. Onun general üniformalı gören Hakaslar onunla Rusça konuşmak istemişler. Fakat Hakaslar Rusça'yı iyi bilmedikleri için kelimeleri karıştırarak konuşmuşlar. Bunu gören Pora: "Hakasça'nın saf dilindeki kelimeleri değiştirmeyin ve kendi dilinize saygı duyun" demiş.

Pora Hakas köylerini gezerek milli çok gülünç "Çalçih"ı (istihzâ) dinleyecek olmuş. Onu Ustçul köyündeki genç bir gelinin evine davet etmişler. "Önüme altın elbiselerle oturarak Çar'ın verdiği paltoyla beni şaşırtmak mı istiyorsun? Önce sen şık giysilerle benim rahvan atıma bin, seninle ondan sonra konuşurum" demiş. Pora gerçek halk "çalçih"ı dinleyerek eğlenmiş.¹²⁶

Hakas tarihinin Rus yönetimindeki dönemi "haraçooh" olarak adlandırılan halk anlatılarıyla bilinmektedir. Bir folklor eserlerinde bozkır yaşam kuralları, halkın gündelik yaşam tarzı, Rus idari üyelerinin çalışmaları vb. betimlenmektedir. Genel olarak "haraçooh" anlatıları büsbütün düzenlenmemiş ve bunların çoğu yerelmiş. Halk milli kahramanları tespit edememiş. Haraçoohların arasında diğer Türk halklarının efsane ve şecerelerine ait eski konular da bulunmaktadır. Kaçakları acımasız bir şekilde cezalandırma bozkır folklorunda da bilinmektedir. Bunu "Amursana" destanında anlatılan esirlerin kürek kemiklerini kesme adetiyle karşılaştırmak mümkündür. Bu yöntemi Kırgızların da esirleri zayıflatıp takatten düşürmek amacıyla kullandıkları bilinmektedir.¹²⁷

¹²⁶ E. P. Tıgdımaevanın bildirüsü, 1930-c. tuulgan, sagaylık, U-Çul' ayılı.

¹²⁷ *Kırgızsko-russkiy slovar.* - M., 1968.

TARİH
III. BÖLÜM
MOĞOL -CUNGAR HAKİMİYETİ
DÖNEMİNDEKİ YENİSEY KIRGIZLARI
(XIII-XVIII.yy)

3.1. Moğolların Sayan-Altay Bölgesini İşgali

Moğol İmparatorluğu Hakimiyetindeki Kırğızlar

XIII. asrın başında Kırğız Devleti genel olarak bir yönetime bağlıydı. Fakat fiilen birbirinden bağımsız iki ulusa bölünmüştü. Kırğızlar ve Kem-kemciutler birbirine sınır iki bölgede yaşamakta olup bir devleti meydana getirmekteydiler. Kem-kemciut büyük bir ırmaktı. Aynı zamanda Moğolların topraklarıyla Tayciut boylarının yerleştiği Selenga ırmağı arasındaki bölgenin ismiydi. Bölgenin bir tarafında birçok akarsuyun bulunduğu Angaramüren olmakla birlikte diğer tarafında ise İbirsibir bölgesi yer almaktaydı. Kem-kemciut'un bir tarafındaki dağlık ve ovalık bölgelerde Nayman boyları yaşamaktaydı. Menşeî Moğol boylarından oluşan Kori, Bargu, Tumat ile Bayaut boyları, Bargucintokum ve çevresinde hüküm sürmekteydiler. Bu bölgelerde şehir ve köylere sık rastlanmakla birlikte pek çok göçebe boy da bulunmaktaydı.¹ Kem-kemciut bölgesi adını Kem (Yukarı Yenisey) ve Kemçik ırmaklarının adından almakta ve bu bölge coğrafi bakımdan şimdiki Tuva'da yer almaktadır. Burası Naymanların bulunduğu Moğol-Altay, Tumat, Bargut, Bayaut boylarının yerleştiği Doğu Sayanlar (Bargucintokum) ve Selenga ırmağının yukarı kesimine kadar uzanmaktaydı. Kırğızlar Minusin havzasına yayılmış olarak yaşamaktaydılar. Bu bölgedeki "Kem-kemciut" (Yenisey) adındaki büyük ırmak "Ankaramüren" (Angara) nehriyle birleşir ve İbirsibir

¹ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey.* - M.-L., 1952. - T. 1. - Kn. 1, s. 150.

bir'e (Dağlık Sibirya bölgesi) kadar ulaşır. Bu bölgenin doğusunda Kori (Kurikan) boyları yaşamaktaydı.

Yenisey Kırğızlarından kalma XIII. ve XIV. asırlara ait arkeolojik kalıntılar Kırğızların bu bölgede yaşadığını aşikarane göstermektedir. Moğol devrindeki Kırğız mezarlarının çoğu Minusin havzasında (Kırğız toprakları) yer almaktadır. Kiy nehri kıyılarında (İbirsibirin dağlık, bozkır enginlikleri) da bu döneme ait Kırğız heykelleri bulunmuştur. XIII. ve XIV. asırlara ait Tuva'da Kırğız kültürü örneklerine pek rastlanmaz. Altay'da Moğol dönemine ait Kırğız heykellerini bulamadık. Araştırmacı S. G. Klyastorniy tarafından ileri sürülen "XIII. asırda Altay'da yaşayan farklı bir Kırğız ulusu" fikri elimizde bulunan kaynaklarla tespit edilememiştir. Dolayısıyla bu bölgeye "Kırğız Yeri" denilmesi doğru olmaz.

Kırğızların ve Kem-kemciutların hükümdarları farklı olmakla birlikte her hükümdar kendi ulusundan sorumluydu. "Ulus yöneticileri kendi ismiyle birlikte "inal" ünvanını da beraber kullanırlardı. Bu bölgelerdeki itibar sahibi boylar "idi" diye adlandırılırdı. Ulus yöneticisi... (yazılmamış). İkinci ulusa "Yediorun" denilirdi. Bu ulusun yöneticisine "Urusinal" denilirdi"² Devlet sağ ve sol kanat olarak ikiye ayrılırdı. Merkezde ise asıl yönetici bulunurdu. Yönetim bu yöneticinin elinde görünmekle birlikte asıl yönetim bu ulusların kağanı olan inalların elinde bulunmaktaydı.

Moğol elçilerinin "Kırğız emirleri ve idarecilerine" gidecek yolu izah ettiklerine dayanarak Yediorun bölgesinin Minusin havzasında olması gerekmektedir. Onlar ilk önce (yazılmamış) bir bölgeye geldiler. Bilahare Urusinal adında yöneticisi olan Yediorun bölgesine geldiler.³ Kırğız topraklarının sınırı Angara ırmağına kadar uzanırdı. "Bu ırmak Angara Kikas denen şehrin kenarından geçer ve Kem ırmağıyla birleşir. Bu şehir Kırğız toprakları içerisinde yer almaktadır."⁴

XII. asrın sonu XIII. asrın başında Moğollar, Naymanları parçalayıp Batı Moğolistan ve Cuncarya'daki Türk ve Moğol boylarını idaresi altına almayı başarmıştır. Savaşta mağlup edilen Nayman hanı Buyuruk "Kırğız toprakları içindeki Kem-kemciut'a kaçmıştır."⁵

Temuçin itaat altına aldığı boyların yönetimi için Horçi'yi görevlendirerek ona şöyle emir verir: "Tümenin başına geç ve batıda Altın dağlara kadar olan ülkeleri yönet". Horçi'nin idaresine ormanda yaşayan halklar da girmişti. Ka-

² Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M.-L., 1952. - T. 1. - Kn. 1, s. 150.

³ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 1. - Kn. 2. - s. 151.

⁴ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - T. 1. - Kn. 1. s. 102.

⁵ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - T. 1. - Kn. 2. s. 112.

ğan: "Horçi sadece üç bin kişiyi değil, Tahay ve Aşih binbaşılıarı ile sayısız Adarkin, Çinos, Tölös ve Telengutları da yönetsin. O, İrtiş ırmağına kadar olan bölgelerde serbestçe yaşasın. Bunun dışında orman halklarına da dikkat etsin. Horçi'den izin almadan hiç bir orman halkının bulunduğu yerden başka bir yere göçmeye hakları yoktur. Kendi başlarına başka yerlere göçmeye hak iddia edemezler." demiş.⁶

1206 yılında düzenlenen Moğol kurultayında Temuçin büyük kağan ilan edilir ve Cengiz Han ünvanını alır. Bu kurultayda "bütün dünya halklarını itaat altına alma" ideolojisi açıklanır. Aralarında Kırğızların da bulunduğu "orman halklarını" itaat altına almaya Cengiz Han'ın büyük oğlu Cöçi (Coçi) görevlendirilir. 1207'de "tavşan yılında Cöçi sağ kol askerleriyle orman halklarına boyun eğdirmek için görevlendirilmiştir. Onun rehberi Buha olmuş... Oyrot, Buyrat, Barhun, Ursut, Habhanas, Hanhas ve Tubaşlara baş eğdirdikten sonra Coçi Kırğızlara karşı saldırıya geçer. Bunun üzerine Coçi'ye Edi, İnal, Holiyer, Ölebekdigin adındaki Kırğızların ileri gelenlerinden oluşan bir heyet gelir. Onlar kağana baş eğdiklerini ifade eden ak kartal, alaca atlar, ak ipekler ve kunduz kürklerinden hediyeler verirler. Coçi Moğol egemenliği altına orman halklarını aldıktan sonra Sibir, Bait, Tuhas, Tenlek, Töölös, Tas, Başcigi boylarına da boyun eğdirdi. O, Kırğızların ileri gelenlerinden oluşan bu heyeti hediyeleriyle birlikte yanına alarak Cengiz Han'a gider ve heyete getirdikleri hediyeleri takdim ederek itaat etmelerini emreder."⁷ Kırğızlar, Naymanların ve diğer boyların kötü akıbetlerini gördükleri için herhangi bir direnişte bulunmayıp teslim olurlar. Gelen bu Kırğız heyetinde tümen başları, binbaşılar, bir Kırğız boyunun inalı ve beyler bulunuyordu. Bu heyet değerli hediyeleriyle Cengiz Han'a gelerek, "kendilerinin ona baş eğdiklerini bildirmişlerdir." Diğer kaynaklara göre Cengiz Han aynı yıl içinde Kırğızlara kendi elçilerini göndermiştir. "Cengiz Han Altan ve Bukra adındaki elçiler vasıtasıyla bu iki yöneticiden baş eğmelerini istemiştir. Kırğızlar elçilere cevap olarak kendilerinin üç beyi olan Urututucu, Eliktimur ve Atkirak'ı -güçsüz olan güçlüye hürmet etmelidir- ak kartallar ile birlikte gönderdiler".⁸ Böylece Moğollara boyun eğmekle Kırğız beyleri kendi topraklarında kısa bir zaman da olsa kan dökülmesini engellemiş oldular. Fakat "esaret altına girmenin bedelini" Moğol ordusuna asker vererek öderler. Yani vergilerini kan ile ödemiş olurlar.

⁶ Kozin s. A. *Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya hronika 1240 g.* - M. - L., 1941, s. 207.

⁷ Kozin s. A. *Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya hronika 1240 g.* - M. - L., 1941, s. 174-175.

⁸ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey* - T. I. - Kn. 1. s. 150.

Moğollarda, Kırgız askerlerinin gücünden faydalanma zarurietini 1220'li yıllarda baş gösterir. 1217 yılında Kırgızlarla komşu yaşayan cesur ve cevval Tumatlar isyan etmişlerdir. Cengiz Han "Baarin boyundan geleni Naya'nın Tumatların üzerine gönderilmesini emreder. Onun hastalandığını söylediler. Bunun üzerine o, Boragul bahadırı gönderdi". Moğollar "güçlü bir orduyla Tumatlara saldırıp onları hakimiyeti altına alır". Ama bu savaşta Boragulnoyan hayatını kaybeder. Tumatlar aşırı kinci ve hareketli halk olduklarından Moğollar onların pek çoğunu kılıçtan geçirir.⁹ Huşin boyundan ölen tümen başı Boragulnoyan Moğol askerlerinin sağ kanadının komutanı olmuştur. Cengiz Han kendisine hürmet ve saygı gösteren Boragulnoyan'ın öldüğünü duyduğunda: "Boragul'un öldüğünü inanmıyorum, o ölemez, böyle bir şey olamaz" demiştir.¹⁰ Böyle dirayetli bir komutanın ölümü Moğol ordusu için büyük bir kayıptı. Boragul'un ölümü üzerine Tumatlara karşı Dorbonoan'ın başında bulunduğu yeni bir ordu sevk edilir. O, "askerlerine balta, kesici, kesme v.s. aletlerin ve öküzlerin yardımıyla ormandaki ağaçların kesilip yol açılmasını emretti. Askerler dağın doruğuna kadar yol açarlar ve Tumatları gafil avlarlar."¹¹ Tutsak edilen yüz aile, Boragulnoyan'ın ailesine köle olarak verilmiştir. Fakat Tumatlar gücünü henüz büsbütün yitirmemişti. Akabinde 1218 yılı "Pars yılında Bargucin Tokum ile Bayluktaki Tumatların bir boyu baş kaldırdığında Moğollar isyanı bastırmak için Tumatlara komşusu olan Kırgızlardan asker isterler. Bunun üzerine Kırgızlar da isyan ederler."¹² Muhtemelen Tumatların isyanı Kırgızları da etkilemiştir. "Cengiz Han bu isyanlara karşı Coçi'nin komutasında bir ordu sevk eder. Kırgızların lideri -Moğollarda emir- Kurlun idi. Noko, öncü askerleri ile onların üzerine yürüdü. O, Kırgızları geri püskürtmeyi başarır ve sekizinci nehirden geri döner". Kurlun'un başında bulunduğu Kırgızlar, Moğolların Sayan-Altay'daki hakimiyetine karşı en tehlikeli güçtür. Dolayısıyla Kırgızlara karşı Moğolların en güçlü ordusu gönderilmişti. "Coçi, Kırgızlara hücum ettiğinde Kem-kemciut nehri donmuştu. Bu buz tutan ırmaktan geçip, Kırgızları egemenliği altına alarak geri döndü."¹³ Minusin havzasına Cuçi'nin yaptığı taarruzda Kırgızlarla beraber Kıştımlara da boyun eğdirmişti. "Kyan suyundan aşağıya doğru indiler. Kergis, Hanhas, Telyan, Keşdim, Hoin ve İrgan denilen boyları kendisine itaat ettirdi". Bu seferden dönen Cuçi Kırgızlardan bir ay uzaklıktaki mesafede

⁹ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 1. - Kn. 2. s. 122.

¹⁰ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 1. - Kn. 2. s. 171.

¹¹ Kozin s. A. *Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya hronika 1240 g.* - M. - L., 1941, s. 240.

¹² Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 1. - Kn. 1. s. 151.

¹³ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 1. - Kn. 2. s. 151.

bulunan boyların (Urasut, Telengut, Kuştemi) yaşadığı bölgeleri geçerek "bu boyları da hakimiyeti altına alır".¹⁴ Bu fütuhatlar sırasında Tuva'yı, Minusin havzasını, Altay'ı geçerek "orman halklarını" egemenliği altına alması Moğolların bir ayına mal olur. Bu seferler neticesinde Minusin havzası ıssız kalır. Kırgız milletinin bir kısmı ölür, bir kısmı tutsak olur, bir kısmı ormanlık ve dağlık bölgelere sığınır, diğerleri ise insan ayağı görmemiş sarp bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır. Moğol devrindeki Kırgız kültürüne ait eserler coğrafi ve sayı bakımından "Suuktar" döneminkine göre azdır. Öte yandan Kırgızların yaşadığı kuzeydeki uç bölgelerin ve Çalum nehri boyunca Kırgızların pek çok mezarının bulunması, konargöçer Kırgızların kuzeyde geniş alana yayıldığını gösterir. Kırgızlar büyük kayıplar vermelerine rağmen bulundukları yerlerden ayrılmamışlar ve Moğolların görevlendirdiği beyler tarafından yönetilmişlerdir. Yenisey Kırgızlarının medeniyeti git gide gelişmekteydi. Sayan-Altay, Kırgızların yaşadıkları bölgeler, Cuçi Han'a "ulus ve yurt" olarak verilmiştir. Bu bölgeler Moğol İmparatorluğu'nun kuzeybatı bölgesinde bulunmaktaydı. 1226'da Cuçi Han'ın ölümü üzerine bu bölgeler, Cengiz Han'ın küçük oğlu Toluy Han'ın idaresine kalır. 1229 yılında tahta geçen büyük kağan Ögedey, hakimiyetindeki boyları kendine iyice bağlamak amacıyla Merkitler ile Kırgızların soylu kızlarıyla evlenmiştir. Ayrıca yerli yöneticiler ile de hükümler anlaşılmıştır. Ögedey'in dördüncü hanımı Kırgız "tzilitsi-huteni" Caçin idi. Kırgız bölgelerinin yönetimi Kereylerden çıkan Toluy Han'ın hanımı Sorkuktanibeg'i'nin elindeydi. O, Angara ve Yenisey'in aşağı tarafında bulunan Alafhiya, Adutan, Mangu ve Balaurnan taraflarına asker gönderir. Sorkuktanibeg'i üç emirini Karçukur boyundan Tunlik'i, Karatut boyundan Bahcunu, ... boyundan Munkur Hitnanı bin askerle birlikte kayıkla gönderir. Onlar Ceek'ten pek çok gümüş alıp çıktılar. Fakat hepsini kayığa sığdıramadılar. Bu giden askerlerden yalnız 300 adam geri dönebildi. Kalanlar ise soğuktan ve bölgenin havasından etkilenerek öldüler. Bu üç emir sağ selim dönmeyi başarıp yaşamına devam ederler."¹⁵ Gümüş için gönderilen bu askerler Batı Sibirya'nın bataklık bölgelerine gönderilmiş olabilirler. O zamanlar Obduk Uğrların tapınaklarında dışarıdan getirilmiş pek çok gümüş eşyanın olduğu söylenir. 1241 yılında Kağan Ögedey öldükten sonra Guyukhan büyük kağan olur. 1251 yılında büyük kağan tahtına Sorkuktanibeg'i'nin oğlu Munke Han geçer. Herhalde o, Buhanyan'ı iki tümen orduyla Kırgızlara ve Kem-kemciutlara çıkabilecek muhtemel isyanları önlemek için göndermiştir. Kırgızların yaşadığı bölgelerde Moğol ordu-

¹⁴ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 1. - Kn. 2. s. 123.

¹⁵ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 1. - Kn. 2. s. 102.

ları bulunmazdı. Onlar kendi yöneticileri (hanlar, beyler) tarafından idare edilirdi. 1252 yılında Sorkuktanibegi vefat edince Sayan-Altay, onun oğlu Arıbuga'nın idaresine kalır. Onun yaylağı Altay'da, kışlağı ise Teke ve Kırgız'da bulunmaktadır. Yaylak ile kışlak arasında üç günlük yol vardı."¹⁶ Minusin havzasında kışı geçiren Arıbuga'nın ordusunun Kırgızların bulunduğu bölgeleri zapt etmesi gerekiyordu. 1260 yılında Munke Han ölünce Arıbuga Moğol İmparatorluğu'nun merkezi Karakurum'da büyük kağan ilan edilir. Çin'deki Moğol ordusunun başında bulunan kardəsi Kubilay, Arıbuga'nın hakimiyetini tanımaz ve ordusunu onun üzerine sevk eder. Arıbuga'nın ordusu hezimete uğrar ve kaçıp Kırgızlara sığınır. Mağlup olan Arıbuga hıncını tutsakları kılıçtan geçirerek alır. Yeniden toparlanan Arıbuga Tangut bölgesinde Kubilay ile tekrar karşı karşıya gelir ve ordusu yine bozguna uğrar. Bu savaşta sağ kalan askerler kaçarak tekrar Kırgız bölgesine gelirler ve Arıbuga'nın himayesine girerler. Korkudan ne yapacağını bilemeyen Arıbuga yorgun ve aç askerleriyle Kem-kemciut nehri boyunca gelip..., saldırıya uğramaktan korktuğundan elçi göndererek özür diler."¹⁷ Savaşlarda büyük kayıplar veren Arıbuga artık mağlup olduğu kanısına varıp çaresiz bir şekilde 1264 yılında Kubilay'a teslim olur. Arıbuga'nın yönetiminin elinde bulunduğu bu dönemde, Minusin havzasında ve Tuva'da Moğol askerlerinin bulunması, yapılan savaşlarda yerli halktan asker alınması, "Kırgız bölgesine tamamen iskan etmek için gelmiş" yorgun ve aç askerlerin "kayıplar vermesi" Kırgızları ekonomik ve siyasi bakımdan olumsuz yönde etkilemiştir. Kırgızlar Sayan-Altay'daki etnik yapı üstünlüğünü kaybeder ve yerini Moğollara bırakır. Arıbuga yenildikten sonra Kırgız bölgeleri Yuan Hanedanlığı hakimiyetine geçer. Onlar merkezi Karakurum olan Linbey eyaletine bağlıydı. Kırgız toprakları birkaç vilayete ayrılmıştı. Bunlar: Tuva bozkırlarında Kyançjou ve İlyançjou, Minusin havzasındaki pek çok Kırgız toprakları idi. Bunun dışında dağlık ve ormanlık Hanhana Usı, Ankela topraklarını da zikredebiliriz. Yuan Hanedanlığı geldikten sonra bu halkı (tzilitz isi) dokuz bin haneye ayırdı."¹⁸ Bu bilgiler ışığında Kırgızların yöneticisinin emrinde dokuz bin asker olduğunu görüyoruz. Moğol İmparatorluğu'nun binbaşılırları altın kaplamalı gümüş madalya takarlardı. 1846 yılı Hakas-Minusin bölgesinde Moğollardan kalma altın damgalı iki gümüş madalya bulunmuş.¹⁹ Bu buluntulardan Kırgızların Moğolların hakimiyetinde oldukları ve

¹⁶ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 2. s. 201.

¹⁷ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 1. - Kn. 2. s. 161.

¹⁸ Kıcanov E. İ. Svedeniya v "Yuan'-şı" o pereseleniyah kirgizov v XIII veke // *İzvestiya AN Kirgiz SSR*, ser. obşestv. nauk. - Frunze, 1963. - T. V. - Vip. 1. s. 59.

¹⁹ Banzarov D. *Černaya vera ili şamanstvo u mongolov*. - SPb., 1891.-s. 49.

Moğolların görevlendirdiği binbaşılar tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Kırızlar Cuçi Han zamanında yönetime sıkıca bağı olmakla birlikte Arigbuga döneminde askerlerin kışlık erzağını temin etmekle yükümlüydü. Kubilay döneminde ise devletin otoritesine karşı suskun durmak zorunda kalmıştır. 1279 yılında Yuan Hanedanlığı Kubilay, Sayan-Altay'ın bazı bölgelerini -ucra bölgelerde daimi bir hakimiyet kurmak için- Çinli Lyu-Hao-Lini'nin idaresine verir. Arigbuga'nın hezimetinden sonra bile Kubilay'a Moğol yöneticilerinin bir kısmı karşı idi. 1269 yılında Talas'ta gerçekleştirilen Moğol yöneticilerinin kurultayında Arigbuga'nın muhalifi Haydu'yu han ilan ederler. Moğol sarayına gelen Moğol emirleri ile şehzadeleri Haydu'ya gelip tazim ederler. "Bu zamana kadar bizi Borakaka yönetmişti. Artık bizim hanımız Kaydu-aka olsun." dediler.²⁰ Haydu Sayan-Altay ve Moğolistan'daki toprakları kendine bağlamaya çalıştı. 1273 yılı Haydu'nun yönetimini isteyen Kırızlar Yuan liderine karşı isyan ederler." Kuzey bölgelerindeki yöneticilerin ayaklanması üzerine az kalsın Hao-li hayatından olacaktı. Onların komutanı Hao-li halka adil davrandığı için onu serbest bırakırlar. 1276'da Haydu Han Moğolistan'a büyük bir orduyla sefer düzenler. Kırızların önderi Yüan hükümdarına açıktan açığa karşı çıkamaz. Bir takım çareler aramaya başlar. 1279 yılında Kırızların hükümdarı Lyu Hao-li ile görüşmeler yapar. O: "İmparator bana itimat etmediğinden dolayı bu hallere düştük." der. Hao-li ona: "Eğer imparator size güvenmemiş olsaydı, sizi saraya çağırırdıktan sonra geri göndermezdi" diye cevap verir. 1280'de Lyu-Hao-li yerli halktan gelecek tehlikeyi sezer ve yanına pek çok asker alarak pusuda onları bekler. Fakat çarpışma anında yeteri kadar yardım alamaz ve ordusu bozguna uğrar. Zor durumda kalan Lyu-Hao-li karlı dağlar üzerinden Altay'daki sıra dağlara çekilmek zorunda kalır. Böyle zor durumda kalan Yüan hükümdarı süslü giysiler vererek isyan eden hanın binbaşısını satın alır ve Tebişan'a bin kişiyi yanına alıp çığır yolundan gider. Çin'e sağ esen ulaşır. Kırızların Haydu yanlısı olmalarının sebeplerinden birisi; Kırızların imparatorluk tarafından ülkenin muhtelif bölgelerine askerî köy olarak göç ettirilmesi ve bunun sonucunda Kırızların bu bölgelerde diğer milletlerle kaynaşarak yok olma tehlikesidir. Askerî köylerde hayat şartları alabildiğine kötüydü. "1283'te Tuletu'daki zengin kişilere verilecek 600 baş hayvanın fakirlere dağıtması emredilmiştir."²¹

1286'da Haydu Han Moğolistan'a büyük sefer düzenler ve Kırızları ege-menliği altına alır. Daha sonra Kırızlara Tunktemir Han hücum eder.

²⁰ 17 Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. 11. s. 100.

²¹ Kozin s. A. *Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya hronika 1240 g.* - M. - L., 1941, s. 114.

Haydu'nun başarıları Yüan İmparatorluğu'nda iç karışıklıklara neden olur. 1287 yılı Kubilay'a karşı Mançurya hanı Nayan isyan eder. İsyanı bastırmak için Orta Moğolistan'dan Kırgızlardan müteşekkil ordu gönderilir. Bu olaydan önce 1289'da Helin'de yaşayan Kırgız ailelerinin hayatı teftiş edildikten sonra vaziyeti kötü olan ailelere yardımda bulunuldu. Akabinde Helin'de bulunan Stieristerin (Kırgızların) askerlerinin Kıpçak Tutuhay'ın denetimine verildi ve Nayan'ın çıkardığı isyan bastırıldı. Nayan'ın isyanı bastırıldıktan sonra "kendi isteğiyle tutsak olan kıpçak ve kanglılar Tutuha'ya verilmiştir. On bin aileden oluşan Haladu bölgesi kurulur. Geniş bir coğrafyaya yayılmış Kıpçak köyleri ve Ansi'nin bütün boyları ile Vandarı; Tutuha'nın yönetimi altındaydı. "1292'de Tutuha Altay dağlarını ele geçirdi... Geri dönerken Helin'e (Karakurum) uğramıştır. Buradan o, Kırgızları (szilitzisi) yönetmesi için emir aldı. 1293'ün yaz aylarında onun askerleri Syanhe ırmağı kıyısına çıkıp buz üstünde birkaç gün yol aldıktan sonra Kırgızların topraklarına ulaşırlar. Tutuha'nın ordusu buradaki beş boyu hakimiyetine alır ve Moğol askerlerinden muhafızlar diker. Tutuha elde ettiği başarıları bildirdiğinde, rütbesi yükseltilir... Haydu Kırgızları kurtarmak amacıyla Syanhe (Yenisey) ırmağı dolaylarına asker sevk eder. Tutuha bu orduyu dağıtır ve komutanı Haydu Boloça'yı tutsak eder."²² Kırgız toprakları yine Yüan İmparatorluğu hakimiyetine girer. Kırgızların bir kısmı Minusin havzasından ve Tuva'dan Mançurya'ya isyancı Nayan Han'ın topraklarına göç ettirilir. 1293 yılında bu topraklara "Usuhan, Hanas, Sziliszi (Kırgızlar) boylarının nazırları göç ettirilir." Kubilay'ın kati emriyle Kırgızlar ve diğer boylar askeri köyleri olarak yeni kurulan Çjaoçjou şehrine iskan ettirilir. 1293'te Harobatar'a yönelerek, imparator Şi-szu (Kubilay) şöyle der: "Nayan'a ait bu eski yerlere 'Abalhu' denir ve bana balık verirler. Şimdi ben oraya şehir inşa edip üç boy iskan ettirdim. Bunlar: Yuhansuhan, Halaslar ve Szilitzislerdir (Kırgızlar). Bu şehre 'Çjaoçjou' denildi. Sen oraya gidip Syuanveyşi'nin (bölge yöneticisi) görevini devral." Kırgızların bazıları "Hesihe'ye", Mançurya'nın diğer bir yerine yerleştirilmiş. "1293'te Şi-szu (Kubilay) Hesihe'ye askeri köyler olarak Çjurhehusotaykı Sırsızlerin (Kırgızların) 700 ailesini yerleştirmiştir."²³ Bu faaliyetler isyan eden boyları başka etnik bölgelere göç ettirip zayıflatmak ve iyice hakimiyetine almak için yapılan önlemlerdi. Bu önlemler Kubilay öldükten sonra da devam etmiştir. İmparator Timur'un

²² Kıçanov E. İ. Svedeniya v "Yuan'-şi" o pereseleniyah kirgizov v XIII veke // *İzvestiya AN Kirgiz SSR*, ser. obşestv, nauk. - Frunze, 1963. - T. V. - Vıp. 1, s. 64.

²³ Kıçanov E. İ. Svedeniya v "Yuan'-şi" o pereseleniyah kirgizov v XIII veke // *İzvestiya AN Kirgiz SSR*, ser. obşestv, nauk. - Frunze, 1963. - T. V. - Vıp. 1, s. 61.

döneminde, "1295 yılında Szinşan bölgesinde yaşayan Kırğızlar Şandun bölgesine göç ettirilir ve onlara ziraatçılık ve hayvancılık yaptırılır."²⁴ Bu göçler Yenisey Kırğızlarını olumsuz yönde etkiler. Kırğızların sayıları azalmakla birlikte topraklarını da kaybederler. Orta Yenisey'de yaşayan asıl boylar azalır ve boşalan arazilere Moğolların Kereit, Ordut, Tumat boyları iskan ettirilir. Kırğız bölgelerine Çin'den sanatkarlar getirilir. Moğollar Kırğızlara karşı mücadelelerde yukarıdaki güçlere dayanmaya çalışmış olmalıdır. Kırğızların göç ettiği yerlerde bazı heykeller bulunur. Orta Moğolistan'daki Karakurum civarlarında cesedi yakılarak defnedilmiş Kırğız mezarları bulunmuştur.

Yuan İmparatoru Timur'un (1295-1307) yönettiği dönemde Kırğız toprakları Kamala'nın yönetimindeki Linbey eyaleti içerisindeydi. "O, Karakurum, Onon, Kerulen, Kem-kemciut, Selenga, Bayalık ve buralardan Kırğız topraklarına ve Burhanhaldun'a kadarki bölgeleri yönetiminde bulundurur."²⁵

Bazı Kırğızların göç ettirildiği Sayan-Altay bölgelerinde Moğollar başka etnik gruplarından askerî köyleri kurarlar. Büyük olasılıkla bu köyler XIII. asrın sonunda Tuva'da Minusin bölgesinde bulunmaktaydı. Buralara Moğolları, Uygurları, ve Çinliler yaşamaktaydı. Bu askerî köyler XIV. asrın başında imparator Timur'dan sonra Uluğ Han (1308-1322) zamanında da devamlılığını korumuştur. O dönem Yenisey Kırğızlarının toprakları Yuan İmparatorluğu içinde kalmıştır.

XIV. asrın sonunda Yuan İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla Sayan-Altay'daki idari ve askerleri köyler mevcudiyetini muhafaza edemez duruma gelmiştir. Kendi yöneticileri bulunan Kırğız toprakları artık Oyratlar'ın boyunduruğu altında kalır ve bu bölge Oyrat ve Halhas (Moğol) hanlarının hakimiyet mücadelesine sahne olur.

3.2. "Hongoray" Etnik-Politik İttifakı'nın Teşekkülü

Sayan-Altay ve Moğolistan topraklarındaki Yuan İmparatorluğu iç ayaklanmalar nedeniyle parçalanır. Kırğızlar da bu imparatorluktan ayrılanlar arasındadır. Kırğızlar, bu durumdan yararlanarak kendi devletini kurmak isterler. Kırğızlar, XIV. asrın sonlarında Doğu Moğollarla hep mücadelede için-

²⁴ Kıçanov E. İ. Svedeniya v "Yuan'-şi" o pereseleniyah kirgizov v XIII veke // *Izvestiya AN Kirgiz SSR*, ser. obşestv. nauk. - Frunze, 1963. - T. V. - Vip. 1, s. 62.

²⁵ Raşid Ad-Din. *Sbornik letopisey*. - M. - L., 1952. - T. II. s. 205.

deki Oyratlarla birlikte bulunarak kurulan ittifakta büyük bir rol oynar. Oyrat Federasyonundaki Kırgız tümeninin başında bulunan Ugeçikaşka 1399'da kendi hakimiyetine resmi yeni bir at vermeye çalışmıştır.²⁶ XV-XVI. yüzyıllar arasında Orta Yenisey'de Moğolların beyiyle yaşayan boylar (Tumat, Urdut, Kereyler vs.) Kırgızları yöneten "Hongor" ve "Hongaray" Etnik-politik İttifakında olmalıydılar. Böyle bir sonuca mevcut pek çok yazılı kaynaklardaki bilgiler ışığında varıyoruz. Bilhassa buna XVII-XVIII yüzyıllardaki yazılı belgeler örnek olarak gösterilebilir.²⁷ Bununla beraber Güney Sibirya halklarının zengin folklorundan yararlanarak Hakas-Minusin bölgesinin eski adının "Hongoray" olduğunu görüyoruz. Hakas lehçesinde ünlü seslerin düşmesi sonucu bu ada "Horay" denilmiştir.²⁸ Bu adın bütün destanlarda, tarihî şecerelerde ve manzumelerde çok sık kullanıldığını müşahade etmekteyiz.

Bizim görüşümüzü destekleyen ünlü Türkolog B. İ. Tatarintsev'in kanısınca Hongaray (Konguray) adı Minusin havzasının dağlık ve ormanlık bölgelerini ifade etmektedir. "Hongaray" adı; Orta Çağın son zamanlarında yeniden bir dirilme görülen Kırgızlarla aynı bölgede yaşayan köklü etnik grupların ittifakının siyasi bayrağı olmuştur. Bu ittifak yerli halkın dilinde Tolay (Tolitoro) etnik-politik ittifakını ifade etmiştir. "Tolay" terimi "Hooray" (Tolayhoray) sözüyle sürekli birlikte kullanılmıştır.

Kırgızların "Hongoray" Etnik-Politik İttifakının tarihte çok önemli bir yere sahip olduğu XVII. asrın Rus belgelerinde Hakas-Minusin bölgesine "Kırgız Yeri" denilmesi kanıt olarak gösterilebilir. Aynı bölgede yaşayan bazı halklar -meselâ Şorlar- Hakasya'yı "Hırgışhooray" diye adlandırmışlardır. Kırgız kültürünün varisleri Hakas tarihî şecerelerinde zikredilen "Hograylar"ı Kırgızlar ile birlikte araştırmışlardır. Meselâ; "Hırgış Çağzı" denen efsanede şöyle denir: "Hırgışın toğuz Mung tolay hooray çonı - Hoorayın dokuz bin kırgız birliği".²⁹ Bununla birlikte Hakas şecerelerinde "dokuz bin Hogray birliği", "Tubyon Hogray" diye zikredildiği de bilinmektedir. Folklorla ilgili bilgiler XIII. yüzyıl tarihî olayları ile bağdaşmaktadır. Çünkü Moğollar Sayan-Altay'ı ele geçirdikten sonra bu bölgede Kırgız Askerî Birliği kurmuşlardır. Yuanşî ylnamesi: "Yuan hanedanı yönetime geldikten sonra bu halkı (Szilitizi) dokuz bin haneye ayırdılar" demektedir.³⁰ Yukarıdaki yazılı kaynaklar-

²⁶ Klyastorniy s. G. O stat'e İ. L. Kızlasova. "O samonazvanii hakasov". // *Etnograficheskoe obozrenie*. 1992. - No 2. s. 60.

²⁷ *Russko-kitayskie otnoşeniya v XVIII v. Materialı i dokumentı*. T. 1. - M., 1978 s. 105, 432.

²⁸ Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnograficheskiy slovar*, - Abakan, 1999. s. 5-7, 189.

²⁹ *Çirim tamırları*. - Abakan, 1982. s. 18.

³⁰ Kiçanov E. İ. - *Svedeniya v "Yuan"-şi" o pereseleniyah kirgizov v XIII v.* // *Izvestiya AN Kirgiz. SSR*. T.5. Vip.1. - Frunze, 1963. s. 59.

dan, halk edebiyatındaki bilgilerden yola çıkarak Kırğızların XIII. asrın sonu XIV. asrın başında bağımsız tümen birliğine sahip olduğu ve Moğol ordusuna dokuz bin asker verdiği anlaşılmaktadır. İşte bu dönemi "Hongoray" Etnik-politik İttifakının müteşekkil dönemi olarak kabul edebiliriz.

Hongoray adı yazılı Rus kaynaklarında ilk defa XVII. asrın ortasında zikredilmeye başlanmıştır. 1666'da Krasnoyarsk komutanı Altınhan'ın elçileri "Uzan ve onun arkadaşlarından" Yerenak İşeyev hakkında bilgi istediğinde onlar: "Biz Kırğız Yerenak'ı biliyoruz, o Konguray'da göç ederek yaşar, vergiyi bizim yüce padişahımıza ve Lauzan Tayşi'ye öder." demişlerdir.³¹ Bu kaynaktan "Kırğızlar" Rus anlayışı ile Türk-Moğol lehçesindeki "Konguray" (Hongoray) sözünün anlamında olduğu anlaşılmaktadır.

Çoğu halklar ve ülkeler diğer komşu halklar tarafından kendi adları dışında adlarla tanınmıştır. Meselâ; Kırğızistan XVII. asra ait Rus kaynaklarında "Burut Bölgesi" adıyla bilinmektedir. Çünkü Cungarların göçerkonar Kırğızlara "Burut" dedikleri bedihidir.³² Ama Cungarya, Rus kaynaklarında "Kalmak bölgesi" adıyla bilinmektedir. Kendilerine "Oyratlar" diyen Cungarlar "Kara Kalmaklar" diye zikredilmiştir.

Hongoray adı Rusların diplomatik dilinde Mançur ve Moğol dillerinden çevrilmiş mektuplarda yer almaktadır. Meselâ; 1707 yılında Sin hükümetinin bildirilerine göre Ruslar "Zengarya'nın yakınında Hongaray'da Abakan tahkimatını yaptılar. Hongoray boğazında bize vergi ödeyen Kırğızlar ile Uryan-haylar yaşarlar."³³

Bu değişmeyen özel adın henüz kafamızda bir anlam ifade etmediğini tarihî folklorda zikredilmiş ifadelerde de görebiliriz. Meselâ; Tile Hoğray, Tüktig Hoğray, O Hoğray, Tağ Hoğray, Çazı Hoğray, Hamıh Hoğray vs.

Hongoray Etnik-politik İttifakı bu alanda yapılmış ilk ilkel sosyal devletler teşkilatı olmalıdır. Ünlü tarihçi N. Kozmin XVII. yüzyılda Kırğızların bu uzlaşmasını "parçalanıp yıkılmaya başlayan devlet" olarak kabul etmiştir. S. V. Bahruşin, Kırğızlarda devletçilik anlayışının olmadığını ve çok köhne yaşam şartları altında hüküm sürdüklerini dile getirir. "Yenisey Kırğızlarında köhne yaşam şeklinin yaygın olduğu dönemde devlet teşkilatının olduğuna dair işaretler vardır." demek imkansızdır. Lakin güçlü devletlerle komşu olmak, onları kötü duruma düşürmüştür. Dolayısıyla ortaya çıkan durum Kırğız topraklarında gelişigüzel yaşayan boyların kendi aralarındaki münase-

³¹ TSGARH. FR-675, op. 1. D.2. s. 66.

³² Butanayev V. Ya., Abdıkalkov A. *Materialy po istorii Hakasii XVII v. - No 4.XVIII v. - Abakan*, 1995. s. 215.

³³ *Russko-kitayskie otnoşeniya v XVIII v.* s. 106.

betleri sağlamlaştırmada etkili olmuştur. Bununla beraber yazar: "Kırgız Yeri" siyasi bir bütünlüğü oluşturarak Rusya ile olan dış siyasetinde bağımsız olduğunu belirtir. XVII. asrın başında Rus elçileri "Kırgız Yeri"nin yöneticisine "Kirbits padişahı" deyip onun egemenliğini tanımışlardır.³⁴ Kırgızlar Rus hizmetçilerine: "Her halk (boy) kendi toprağının sahibi, bu yere Moğol padişahı, hanzadesi, Moğol ve Kalmak beyleri savaş için gelmedi, ordusunu da göremedik" diye cevap vermişlerdir.³⁵

Coğrafi bakımdan ele alındığında Hongoray veya "Kırgız Yeri" şimdiki Hakas-Minusin bölgesine rast gelmektedir. Orta Çağdaki Kırgızların üstünlüğünü Sayan-Alтай'daki toponim kanıtlamaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak Kırgızların önceki etnik sınırını tespit edebiliriz. Burası: güneybatıdan Abakan'ın yukarı kısmındaki Kırgız (Hırgıssug) ırmağı, güneyde Batı Sayanlardaki kurgusuk (Hırgıssug) ırmağı, doğuda Çulum ırmağı vadisindeki Kurgusul (Hırgışul) ırmağı ve kuzeybatıda Tom ırmağının kıyısındaki Kırgızka (Hırgışul) ırmakları arasındadır.³⁶

Yüan sülalesinin yıllığında Kırgız topraklarındaki ırmaklar hakkında aşağıdaki malûmatlar zikredilir: "Tsyanghe ırmağı (Kem-yenisey-V.B.) kuzeybatıya doğru akar. Bunun dışında güneybatıda Apu (Abıgan=Abakan V.B.) denen nehir bulunur, kuzeydoğusunda Yusuuy (Upsu=Upsa veya Tuba-V.B.) akarsuyu... Bu akarsuların hepsi Tsyang ırmağıyla birleşip Ankela (Angara-V.B.) nehrine akar. O da kuzeydeki denize dökülür."³⁷ Dört asırdan sonra bu bilgileri Rus kaynakları da tasdikler: "... Yenisey ırmağı Kırgız topraklarında akar. Yenisey'in öbür tarafındaki Abakan ve Uybat ırmakları kıyılarında, Yenisey'in kıyılarında çok sayıda kırgız... halkı, Yenisey'in öbür tarafında ve Upsa deresi taraflarında "Tubalar" denen Kırgızlar otururlar.³⁸

Sayan-Alтай'ın tarihi toponimiği kıymetli araştırmacılar eskiden Orta Yenisey'de bulunan devlete "Kırgız" denildiğini tespit etmişlerdir. O bölgelerde "hyagas" veya "hakas" denen toponimin hiç olmadığını ve "hakasya" teriminin dışarıdan geldiğini bir defa daha açıklarlar.

XVII. asırda Hongoray'ın güney sınırlarında Batı-Sayan ("sayan taşı") diye adlandırılan dağlarda Altınhan'ın fakir halkı göç ederlerdi. Oronimhongor

³⁴ Bahruşin s. V. - Eniseyskie kirgizi v XVII v. // *Nauçnye trudi*. T. İZ.-M, 1995.-s. 190.

³⁵ Demidova İ. F., Myasnikov V. s. *Pervie russkie diplomaty v Kitae*. - M., 1966. s. 55.

³⁶ Materialı po istorii russko-mongol'skih otnoşeniy. Russko-mongol'skie otnoşeniya 1636-1654 gg. - M., 1974. s. 384.

³⁷ Butanayev V. Ya. *Toponimiçeskiy slovar' Hakassko-Minusinskogo kraya*. - Abakan, 1995. s. 189-191.

³⁸ Kıçanov E. İ. - Svedeniya v "Yuan'-şi" o pereseleniyah kirgizov v XIII v. // *İzvestiya AN Kirgiz. SSR*. T.5. Vip.1. - Frunze. 1963. s. 59.

terimi "sayan" anlamındadır ve "Tuva dağları"nı ifade eder. Bu dağlar birbirlerine komşu olan iki milletin etnik sınırlarını belirlemiştir. Eski Türk yazıtlarında ve 10-11. asırlarda Arap-Fars yazılı kaynaklarında Sayanlar "Kögmen" adıyla zikredilmiştir. Bu yer adı bazı şekli değişikliklere uğrayarak, bizim dönemimize kadar geldi. Tuva'dan Hakasya'ya kadar uzanan eski yolda (Anı ırmağı boyunca) Cebaş ırmağının yukarı kısmında Rusların Kopeni dediği "Köypentashıl" denen karlı zirve vardır. Halkın hatırında kalan Eski Türk devrindeki Koypen toponimi, Hakasların Sayan-Altay'daki eski yerli halkın mirasçılarından olduğunu belirlemektedir.

Hongoray'ın kuzey sınırı yerli dilde "Üüs" (İyus) denen yer Çulum ırmağının orta kısmından geçer. Hidroloji Eski Türk dilinde "Ügüz" ırmağını ifade etmektedir. XVII. asırda Kırgız topraklarının kuzeydeki sınırları güneyde Yaya ve Kiya ırmaklarından Karaiyus'a kadar, Melet ve Krasnoyarsk istihkamlarından Ogur ırmağına kadar uzanmıştı.³⁹

Yönetim bakımından Hongoray dört ulusa ve ona bağlı ilçelere bölünmüştür. Kırgız toprağının kuzeyindeki İyus ve Tigirköl vadilerinde Altısar ulusu bulunur. Bu ifade Hongor dilinde "algın zarhı"yı anlatır. Rus belgelerinde Yenisey'in aşağı kısmında yaşayan Altısarlar "Aşağı Kırgızlar" diye geçmiştir. Moğollar zafer kazandıktan sonra Kırgız toprağındaki siyasi merkezi Abakan vadisinden kuzeye doğru kaydırmışlar. Akiyus ve Karaiyus ırmaklarının ortalarında asil beylerin evleri yer almıştır. Bundan dolayı Altısarlar "Büyük Kırgızlar" denen ikinci bir isim daha almışlardır. Kırgız ulusları, beylerin boyuna ait köylerden ve fakirleri içine alan bölgelerden oluşmuştur. Yazılı kaynaklarda şu bölgeler geçer: Kızıl, Kamlar, Şuy, Açın, İgin. Altısar beylerinin ilçeleri Çulum, Kiya, Tom ırmakları vadisinde, Kuznetsk Aladağı'nın kuzey tarafındaki tepelere kadar uzanırdı.

İsar (Ezer, Cesar, Elisar) ulusunu coğrafi merkezinde Yenisey ve Abakan ırmağının uç kısmını ve Ogur ırmağına kadar ki yerleri içine almıştır. Bu ifade Hongorun "issarhı" – içki (Belki "içki" doğudaki?) sözünü anlatır. Ulusun esas nüfusun "Kereyler" ve "Ezerler" oluşturduğundan Rus belgelerinde bu yer Ezer ve Kereit olarak zikredilmiştir. İsar beylerinin yaşadıkları yer Erbe ve Abakan ırmaklarının mültekâsında bulunmaktadır. Ezer bölgelerinin içinde Tuva ırmağı kıyısı boyunca Komasin, Koçin, Arin, Yastin, Hayton (Kandınov) Sıda ırmağının -Sıy, Mano ırmağının boyu- Kaşın toprakları idi.⁴⁰ Bunun dışında onların ilçe ve köyleri: Yenisey ırmağından aşağıya doğru, Ubay, Mana, Kaça vs. ırmaklarını içine almıştır. Altır (Oltır) ulusu Abakan'ın sol

³⁹ Dopolneniya k istoričeskim aktam (DAY). T. 10. - SPb., 1867. s. 391.

⁴⁰ TSGARH. FR-675. Op.1. D46. L.24.

kıyısında Uybat ve Taştıp ırmakları arasında yer almıştır. Bu ulus güneyde, Yenisey'in yukarı kısmındaki bölgeleri kapsamıştır. Bunun için bu ulusun halklarını Rus belgeleri "Yukarı Kırızlar" diye kaydetmişlerdir. Bu özel adın ortaya çıkması bilmece gibi kalmaktadır. Bu ismin ilk anlamının etnonim ile ilgili olması mümkündür. Çünkü Cungarya'ya göç eden Altısarlı Kırızların arasında "Ortır" denen boy bulunurdu.⁴¹

Altır ulusunun içine Sagay, Çetibur, Sarıglar, İçegi, Beltir, Taban, Sayan, Çıstar, İrgit, Haphına vs. bölgeleri girmiştir.

"Kıştım Yerleri"nin içine Tom, Mrassu, Kondom ırmakları vadisindeki Kuznetsk Aladağı'nın ormanlık ve dağlık vadileri, Kuzey Altay'dan Telets gölüne kadar ki bölgeler girmiştir.

Tuba ulusuna Yenisey'in bütün sağ tarafı Sayanlardan Sıda ırmağına kadarki yerler, Abakan'ın sağ tarafındaki topraklar girmiştir. Ulusun merkezi Upsa (Üpsü) ırmağının boyunda bulunmaktadır. Ruslar daha sonra bu yeri sayıları çok olan Tuvalardan dolayı bu yere "Tuba" demişlerdir. "Modar" isminde başka bir boy Sayan dağı kıyılarında bulunmaktaydı. Bazı etnik özelliklere rağmen, Modarlar ve Tubalar, Kırız sayılarak bir soyu ve bir boyu oluşturmuşlar.

Tuba ulusunun içine aşağıdaki bölgeler girmiştir: Baykot, Kol, Uşter, Kammenno-Motor ve Koybal, Yarin, Bohtin, Alıt, Bugus, Alaham, Kornasham, Bugaçev.⁴² Sol kıyıdaki üç ulus (aşağıdaki, yukarıda ve ortadaki) coğrafi yönlerini belirtip Hongoray'ın coğrafi-ekonomik ilişkilerinin bir nevi göstergesi olarak hizmet yapmışlardır. Böyle bölgesel ve yönetsel ayrılmanın Kırız devleti döneminde de olması mümkündür. Çünkü IX. asırda "Hyagas padişahının (Kırız hanı) idaresi üç yardımcı bakanlık-bey vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Ama XIII. asırda Kırızların başında üç emir bulunmaktaydı.⁴³

Böylece Orta Yenisey havzasında XIV. yüzyılın sonunda Moğol İmparatorluğu'nun parçalanmasını kapsayan Orta Çağdan XVIII. asrın başında Rusya'ya katılmasına kadarki dönem Hongoray'ın tarihî, etnik ve politik gelişmesi ile ilgilidir.

⁴¹ TSGARH. FR-675. Op.1. D5. s. 6.

⁴² Skobelev S. G., Çjan Taysyan, Somaev A. A. Rodı Fuyuysskih kır-gızov // Rossiya i Hakasiya: 290 let sovmetnogo razvitiya. - Abakan, 1998. s. 77.

⁴³ TSGARH. FR-675. Op.1. D18. s. 116.

3.3.İktisadî Hayatı ve Kültür Özellikleri

Kırgızların ekonomik hayatının temeli yerli doğal şartlara uygun yarı göçebe hayvancılığa dayanmaktadır. Orta Çağda Orta Yenisey'de hayvancılık iyice gelişmiştir. 1253'te V. Rubruk "Moğolların kuzeyinde hiç şehir yoktu. Orada hayvancılıkla uğraşan Kerkis (Kırgız - V.B.) adında bir halk yaşıyordu" diye beyan etmiştir.⁴⁴

Minusin bölgesi Sibiry'a'daki hayvancılığının en eski ocağı olmuştur. Zenginliğinin esasını atlar, büyük baş hayvanlar ve koyunlar oluşturmıştır. 1667 yılında Altın Han, Loucan Altırlı Kırgızlar altı bin at, büyük baş hayvan ve koyun gütmüşlerdir.⁴⁵ 1689'da Cungar hanı Galdan Boşohtu Kırgızlardan vergi olarak 20 bin baş hayvan almıştır.⁴⁶

Yerli atlara "Kırgız Yeri" atları denirdi. At sürüsüne yıl boyunca dağlık alanlarda ve çayırda bakılırdı. At binek hayvanıydı ve onu kesip yemek için de kullanırlardı. XVII. asrın ikinci yarısında Rus bölgelerinde Galdan Boşohtu Han: "Cungarlarda binek hayvanı öküzdür. Fakat Kırgızlarda ise attır" diye rivayet etmiştir.⁴⁷ XIX. asırda Batı Tuva halkında öküzler binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Diğer halklardan olan "Kırgızlar, Altırlar, Tubalılar ve Motorlar, Toçi ve Sayanlar, Moğollar ve Buryatların hepsi... ata binerdi."⁴⁸ Çobanların yemeklerinde at eti çok kullanılmıştır. XVII. asrın 80'li yıllarında Abakan vadisinde özel olarak yerleştirilen Cungar ordusu "Kırgız boylarından alınan iki bin atı yemişlerdir."⁴⁹

Binek atları kış mevsiminde arka arkaya bağlanıp "orgen"de barınırdı. Güz aylarında köyün etrafı kazıklarla çevrilirdi. Bir at için iki sicim uzunluğunda 40 kazık çakılırdı. Kışın bu kazıklara atları bağlayarak muhafaza ederlerdi. Hongoray topraklarında deve güdülürdü. Develer, uzak yerlere göç ederken yük taşımak için kullanılmıştır. 1641'de Y. Tuhaçevskiy'i Kırgız topraklarına yaptığı seferde Altısar ve İsar uluslarından 158 deve ganimet ele geçirilmiştir.⁵⁰ 1703 yılında Cungar göçünde halkın çoğunun develerle göç ettiği ihtimali yüksektir.

⁴⁴ Rubruk V. Puteşestvie v vostoçnie strani. - M, 1957. - S 154.

⁴⁵ LÇ.AAN. F.21. Op.4. D.18. L.243.

⁴⁶ TSGARH. ER-675. Op.1. D.19. s. 5.

⁴⁷ TSGARH. ER-875. Op.1. D.19. s. 8.

⁴⁸ TSGARH. ER-875. Op.1 D. 17. L.37.

⁴⁹ TSGARH. ER-875. Op.1 D.10. s. 33.

⁵⁰ RGADA- F.214. STb.84. L.298.

Minusin bölgesinde hayvancılığın gelişmesi çorak topraklardan yaylalar-daki, meralardaki otlaklara göçmeye bağlıdır. XVII. asırda Rus bölgelerinde "Kırgız topraklarında göçerkonar halk vardı ve çadırlarda yaşarlar, kürk gi-yerler, yemeklerde balık kullanırlar, avcılık yaparken yay kullanırlar,... at, ko-yun ve büyük baş hayvanları çoktur, ziraat ile uğraşmazlar." diye bildirir.⁵¹ Hongoray çobanları mevsimlere göre dört defa yer değiştirmişlerdir. "Kırgızlar durmadan göç ederler, kış mevsiminde Yenisey ve onun etrafında kışlarlar." diye Rus belgelerinde yazmaktadır.⁵²

Otlaklara göç etme belirli usuller çerçevesinde yapılmıştır. Göç ederken ev eşyalarını ata ve öküze yüklemişlerdir. Meselâ; çadır malzemeleri üç ata yüklenmiştir.

Hongoray bozkırlarında tekerlekli arabalar da kullanılmıştır. Rus kaynak-ları birkaç defa "Kırgız tahta arabalarından bahseder. Meselâ; 1638 yılında Altın Han'a gönderilen V. Starkov'un elçileri: Kırgız arabalarının yardımıyla Abakan ırmağına zorla ulaştık, yarısını yürüyerek geçtik. Çünkü bizim ara-bamız azdı..."

Kırgızlar kış için ot hazırlamazlardı. 1684'e ait Rus kaynakları: "Onların otlaklarına kar çok az yağdığından kış için ot hazırlamazlardı." yazmak-tadır.⁵³

Kırgızlar çadırlarda "İbder" yaşarlardı. Meselâ; Ulagaç bey ile yapılan sa-vaşta 1704 yılında Ruslar "çeşitli eşyaları ile süslenmiş bir çadır ele geçirir-ler."⁵⁴

Hongoray bozkırlarında toplu avcılığa "ab" denirdi. Buna köyün bütün halkı katılırdı. Bununla ilgili söylenen Hakas atasözleri günümüze kadar ulaşmıştır: "Aral künning ab, nir, aal-konçıhtıng hobi pir" "Bütün köyün müşterek av geleneği vardır, komşularının rivayetleri de bunu tasdik eder." XVII. asırda müşterek avcılık G.F. Miller tarafından derinlemesine araştırılıp yazılmıştır. O, aralarında kadınlar ve çocukların bulunduğu 300-400 kişi at-lanıp avcılığa gidildiğini görmüştür. "Önce, 100 adım aralıklarla sıra oluşturu-rlar, daha sonra iki kanat yavaşça birbirine yaklaştırmaya başlar. Atlılar iler-ledikçe sırayla büyük bir daire oluştururlar. Avcılık yapan halk tarafından be-lirlenen öncü en önde bulunur. Onun sağ ve sol kanadındaki halkı idare et-mek için iki yardımcısı bulunurdu. İki kol birleşince, avcılar haykırarak ses çıkarırlardı. O esnada vurulmak istenen av ses çıkararak kaçmaya başlar.

⁵¹ Materiali po istorii russko-mongol'skih otnoşeniy. - M., 1959. s. 58.

⁵² TSGARH. FR-675. Op.1. D.12. s. 39.

⁵³ TSGARH. FR-675. Op.1.D. 16. L.40.

⁵⁴ Arzımatov A. İz istorii političeskih otnoşeniy emiseyskih kirgizov s Rossiey v XVII - pervoy polovine XVIII vv. - Frunze, 1988. s. 75.

Avcıların başında bulunan kişi birkaç iyi avcı ile ortaya çıkıp vahşi hayvanlara ok atmaya başlarlar. Bazen avcılar, alanı bir veya iki defa kuşatırlardı. Yapılan bir avcılıkta avı kuşatmak için 10 mil kadar yol alırlardı. Ok atılarak avlanan hayvanlar bir yere toplanır ve orta alanda eşit olarak dağıtılırdı.⁵⁵ Müsterek avcılıkta eski gelenek korunmuştur. Bu avcılık şekli Orta Çağda Hakasya'da sıkça yapılmıştır. Meselâ; Altın Han'a gönderilen Rus elçisi S. Grek şöyle der: "Aralığın yirmisinde Altın ulusunun yaşadığı Uryat ırmağına geldik. Fakat oradaki halkın hepsi ava gitmişti."⁵⁶ Avcılık çok zor olduğundan aşırı güç gerektirir. Boşuna yerli halk: "Kadının gücünü çocuk, erkeğin gücünü orman alır." dememiştir.

Sistemli su kanalları ve pulluk ile yer işlemek Kırgız Kağanlığı devrine aittir. Eski su kanallarına günümüzde bile "hırgıs arıgları" denir. Orta Çağın son dönemlerinde Rus kaynakları Hongoray'da "ziraat topraklarının" bulunduğunu bildirirler. O topraklar dağlık ve ormanlık bölgelerde yer alır ve oraya darı ve kırık (bir çeşit darı) ekilmiştir.⁵⁷ Toprak işletirken kullanılan baş alet kazmaya benzeyen "abıl"dır. Abılı, Şor demir ustaları yapıyorlardı. Abıl ile dağ ve tepelerin güneş alan yamaçları işlenirdi. Bu ziraat toprakları suya ihtiyaç duymazdı. Çünkü karın erimesiyle toprak yeterince nemliliğe sahip olurdu.

Kırgızlar yemeklerinde yabanî meyveler ile bitki köklerini çok kullanırdı. Yaz aylarının başında kadınlar ile çocuklar "kandık" ve "sarana" toplamaya çıkarlardı. Onu, Kırgız kıstımları tarafından özel yapılmış "ozop" denen aletle kazıp çıkarırlardı. Bir aileye en fazla beş torba kandık ve sarana hazırlanır, yıkanır, kurutup bağlayarak konurdu. Kurumuş damarları cargılçaktan (el değirmeni) denen aletten geçirilip "botko" (darı unu) hazırlanır ve ekmek yapılırdı. 1660'ta Rus elçisi S. Grek: "Kırgızlarda, Tubada, Kereylerde, Altırda çaresiz yaşamak zorunda kaldık, yerli halktan hayvan, koyun, süt, şak (bir tür darı), öğütülmüş un, sarana ve kandık vs. bitki köklerini pahalı satın almaya mecbur olduk."⁵⁸

Hongoray'ın dağlık ve ormanlık bölgelerinde yaşayanlar demiri işleyerek usta demirci olarak ün kazanmışlardır. "Hura" denen demir eritmek için pek az ocak kışın yaşanan evlerde bulunurdu. Demir madenini havanla dövüp, biraz kömür karıştırıp ocağın tepesindeki delikten koyulur, iki körükle körükleyip ocakta yeterli seviyedeki sıcaklık elde edilirdi. Bir defalık eritme-

⁵⁵ Potapov L. P. *Proishozhdenie i formirovanie hakasskoy narodnosti*. - Abakan, 1957. s. 135-186.

⁵⁶ LÇ AAN RF. F.21. Op.4. D.19. L.126 ob.

⁵⁷ TSGARH. FR-675. Op.1. D46. L.27; D.45. L.74.

⁵⁸ LÇ AAN. F.21. Op.4. D.19. L.130.

den 1,5 kilo demir elde edilirdi. Demir ustaları bıçak, kılıç, ok uçları, zırh ve hayvan için damgalar yaparlardı. Bunlardan vücudu koruyucu kalkan ve yelekler pek değerlileriydi. 1657 yılında Altın Han Loucan Tayşa Kırğızlara ve onların Kondom vilayetindeki Kıştımlarına "Loucana 1000, Mrass'ın yerli halkına 1000 zırh" yapılmasını emretmiştir.⁵⁹

Kırğız sanatkarlarının yaptığı eşyalar diğer toplumlara örnek olmuştur. Gümüş eşyalar yapan kuyumcular, küpe, bilezik, otluk (bir nevi çakmak taşı), eyer süslemeleri vs. eşyalar yaparlardı. XVII. asırda Rus belgeleri "Kırğızlarda Tuba, Altır, Kereit topraklarındaki kuyumcular Çin gümüşünden dizgin takımlarını hazırlarlar ve demire gümüş karıştırırlar ve onların buna benzer eşyaları vardır" diye yazmaktadır.⁶⁰

Hongoray; Moğolistan, Çin, Sibir Hanlığı ve Orta Asya ile sıkı ticari ilişkiler kurmuştur. Çin'den (Orta Yeniseyden Çin'e kadar dört aylık yol sürerdi.) ipek malzemeleri, porselen kap kacaklar ve her türlü eşyalar geliyordu. Hongoray'da Buharalı, Çinli ve Türk tacirleri bulunurdu. Kırğızlar Asya'nın pazarında kürk, kösele, savaş malzemeleri, demir eşyaları vs. satıma çıkarırlardı.

Asil Kırğızları dışarıdan gelen eğitim sahibi buda rahiplerinden veya Moğolistan ve Cuncarya'da eğitim alırlardı. Buna örnek olarak ünlü Yerenak İşiyev'in Cuncarya'da eğitim gördüğü bilinmektedir. 1884'te o, Krasnoyarsk'a Kalmak dilinde yazılmış mektup göndermiştir.⁶¹ Araştırmacılar onun üç mektubundan Moğol dilinde olan Rus çarına yazdığı mektup meşhurdur.

Dini inançları bakımından Kırğızlar Orta Çağ boyu şamanizm inancına bağlı kalmışlardır. Onlar, ölen insanlar için ateş yakma geleneğini devam ettirmişlerdir. Meselâ; 1662'de Ruslar ile olan savaş sonrası şehit Kırğız askerleri için ateş yakılmıştır.⁶²

XVII. asırda Hongoray'a Altın hanların ve Cuncar Huntaycılarının etkisiyle Budizm hızla yayılmaya başlamışlardır. Meselâ; 1633'te Dayn Mergen Lanza denen "Tangut Yeri'nden gelen laba (lama)" Altın hanların teslimiyetiyle Hakasya'ya gelmiştir.⁶³ O, Altın hanlardan kendisini Hongor Yeri'ne "dini adam"ı olarak atanmasını istemiştir. Yerenak ve varisi Şorlomergen zamanında Hakasya'ya Cuncar Hanlığı'ndan "Kalmak Lamalar" sık sık gelmeye başlamıştır.⁶⁴ Tuba ırmağı boyunda yer alan Şalabolin yazıtında İnli Han

⁵⁹ RGADA. Sibirik. Stb. 5 V. L. 133-134.

⁶⁰ Abdıkalkov A. *Eniseyskie kirgizi v XVII veke.* - Frunze, 1968. s. 26.

⁶¹ DAY. T.P. - SPb., 1869. s. 162.

⁶² TSGARH. R-875. Op.1. D.18. s. 38.

⁶³ TSGARH. R-675. Op.1. D.9. L.27; D.18. - S 247.

Galdan Boşohtu'nun teslim olmasıyla yerli bey ile buda laması arasında Moğol dilinde yazılmış anlaşma metni vardır.⁶⁵ Hongor beyleri Hakasya'da Budizmi yaymaya yönelmişlerdir. Onlardan birisi "Nomçı" yani kutsal yazının bilgini denilen isimle tanınmıştır.

İlk buda puthanelerinin Kumiren ve Suburganların yapılması XVII. asra tekabül etmektedir. Suburganlardan biri Uybat ve Kiskaç ırmaklarının yuvarısında olmuştur, o, 1986'da arkeolog Y.İ. Sunçugaşev tarafından kazılmıştır.⁶⁶ Oradan iki buda heykeli Suburga'nın paytasından 150 metre kuzeyde kayaya işlenerek yapılmış ve oyuklarında budaya ait sembollerin çizilmiş olduğu tapınaklar bulunmuştur. Bu yer Hakaslarda ve günümüzde de "Suurgan" olarak adlandırılmaktadır.

Minusin bölgesinde 20'den fazla Buda heykeli bulunup onların hepsi Minusin Bölgesel Müzesinde korunmaktadır.⁶⁷ Onlar mermer ve bronzdan yapılmıştır. Buda heykellerinin çoğu XVII. asra kadar yapılmıştır ve Tibet'ten getirilmiştir. Bu bilgiler Hakasya'da budizmin, Orta Çağın son yıllarında ise Burkancılığın ortaya çıkıp gelişmesine etki etmiştir.

3.4.Hongoray'ın Sosyal Yapısı

Hongoray'daki umumi ve siyasi araziye oluşturan bütün uluslar ve vergi veren halklarla birlikte hepsi "Kırgız Yönetimindeki Topraklar" diye adlandırılmıştır.

Hongoray toplumunda ibtidai ilişkiler ve sınıfsal ayrım doğal olarak kabul edilmekteydi. Yönetici vekiller tabakasını Çayzanlar, İyiler (Rus belgelerinde "iyi adamlar") ve ezilen sınıf vekillerini haraçlar, fakirler (Rus belgelerinde "siyah adamlar") oluşturmuştur. Haraçlar, Kırgız boylarının işçiler sınıfını oluşturmuştur. Genel olarak alındığında haraçlara ormanlık ve dağlık alanlarda yaşayan Kıştımlar (kistimler) da dahil edilmiştir. Kıştımlar kendi yöneticilerine vergi ödediklerinde bazen etnik sömürücülerle karşılaşmışlardır. Çayzanlar çok sayıda hayvan sürüsüne sahip olup pek çok bağlı milletin yöneticilerinden oluşmuşlardır. İnsanın sosyal durumu, boyunun toplumdaki yerine göre tespit edilmiştir. Hongoray halkı iki sınıfa ayrılmakta ve

⁶⁴ TSGARH, R-675. Op.1. D 14. L. 5, İ; L36. s. 4.

⁶⁵ Klements D A. Vvodnaya stat'ya k opisaniyu "Drevnostey Minusinskogo muzeya". -Tomsk, 1886.- s. 47.

⁶⁶ Sunçugaşev Ya. İ. Zagadoçnie statuetki Buddi // Jivaya starina. - Abakan, 1996. s. 47.

⁶⁷ Minusinsk muzeyinin arheologu N. V. Leont'evge bizge bergen maalımtarı üçün ıraazıçılık bildiremin.

birinci sınıfa "Hasha Söök" (Ak kemik) adlı bu gruba Kırgızlar da girmiştir. İkinci sınıfa ise "Pora Söök" denirdi ve bu baskı altındaki sınıfa bütün Kıştımlar ve Haraçlar meydana getirmektedir.⁶⁸

Tarihi kaynaklarda "İki yüz yıldan beri Yenisey'de yaşayan Kırgızlar kimlerdir?" sorusuyla alakalı tartışmalar devam etmektedir. XVIII-XIX. asırlarda G. Miller İ. Fişer, İ. Georgi, V. Vatin v.b. tarihçiler Kırgızları "Şimdiki Minusinski yerli halktan etnoğrafya bakımından ayrılan Minusinski bölgesinden Ruslar geldikten sonra gitmişler "kendince bir halk olarak kabul etmişlerdir. ("Burut denen isimle belki", "Rusların baskısıyla ile Cungarlara gitmiştir."⁶⁹

İ.P. Kuznetsov – Krasnoyarski bu görüşe katılmıyor. "Kırgız adının tesadüfen Kazak ve Ruslar tarafından yerli halka denildiğini dile getirmektedir. Bununla beraber Kırgızların Yenisey bölgesinden gitmesini yermek istemiştir.⁷⁰

Günümüzde araştırmacılar arasında bu problem hakkında aynı görüşlere varılamamıştır. L. P. Potapov Yenisey Kırgızlarına "sayıları az olan ve Türkçe konuşan bir grup" demektedir. Ama L.P. Kızlasov "eski bir han boyu" olarak kabul etmektedir.⁷¹

Etnik karakteri tam olarak verilmeyen XVII. asır Rus belgelerine göre "Kırgız nesebi"ne aşağıdakiler girmiştir: İyus ırmağı boyunca yaşayan Altısar ve Tumatlar, Tuba ırmağı kıyısına ve etrafına yerleşen Tubalar; Yenisey vadisini yurt edinen Ezerler (Cesari) Abakan ırmağı kıyısına yerleşen Kereitler, Urdut, Altır ve Kezegetlerdir. Bu malûmatlardan Kırgızlarda seçkin zümre sınıfının olmadığı anlaşılır. Bu görüşü ilk defa N. Kozmin bildirmiştir.⁷² Kırgızlar arasında "Bekler" "İyiler", memurların ve yöneticilerin olması onlardaki sosyo-sınıfsal ayrımı göstermektedir. Moğollar döneminde Kırgız boyları değişikliklere uğrayıp bu bölgedeki Türklerin fiziki yapılarına pek çok Moğol unsuru girmiştir. Meselâ; Kereyler, Urdut (Merkit) ve Tumatlar Yenisey'de Cengiz Han'ın XIII. asırda kendisine karşı çıkan Orta Asya'nın Moğolca konuşan boylarını parçaladıktan sonra ortaya çıkmıştır.⁷³ Onlar kendilerine, Hongoray Etnik-politik İttifakı olduktan sonra "Kırgızlardanız" demeye

⁶⁸ Butanayev V. Ya. Etničeskaya istoriya hakasov 18-19 vv. //Materialı k serii "Narodı SSSR". Vip.Z. Hakası. - M. s. 21-22.

⁶⁹ Miller G. F. Sibir' 18 veka v putevıh opisaniyah G. F. Millera. - Novosibirsk, 1996. s. 58; Koz'min N. Hakası, s. 26.

⁷⁰ Sibirskiy arhiv T. 12. - Minusinsk, 1914. s. 537.

⁷¹ Kızlasov L. R. O prisoedinenii Hakasii k Rossii. - Abakan-Moskva, 1996. s. 39.

⁷² Koz'min N. Hakası, s. 29.

⁷³ Vladimirtsev B. Ya. Çingis-han. - Gorno-Altaysk, 1992. s. 70.

başlamışlardır. Aynı dönemde Tuva'dan Abakan vadisine Kakanas (Haphına) ve Çik (İçege) gibi Eski Türk devrine ait boylar göçüp gelmişlerdir.

XV-XVII. yüzyıllarda bağımsız bir millet olmuşlar mı? Böyle kendi kendini isimlendirme olmuş mu? Bu soruya Kırgız kültürünün varislerinden kabul edilen günümüz Hakaslarının tarihi folkloru muhakkak cevap verecektir. Şecerelelere göre burada yaşayan "Tadarlar"a (Hakaslara) kadarki halka "Hooray" denmiştir.⁷⁴ Bu ifade yalnız Kırgızların değil, Kıştımlarının da özel adı olmuştur. Meselâ; Motor bölgesindeki Kırgız Kıştımlara "Hongorlu Motorlar" denilmiştir.⁷⁵ Daha doğrusu Kırgızlar ile Kıştımlar Hongoray halkını oluşturmuştur ve etnonim ise onların Orta Yenisey vadisindeki ovalarla doğrudan doğruya ilişkilidir. Rus kaynaklarındaki malûmatlara göre Hongor Kırgızları bağımsız etnik ezici çoğunlukta değildi. Hakasça "Hasha Söök" adlı gruptan oluşmuştur.

XVII. asrın başında Hongoray'ın oradaki şehri ve siyasi merkezi Karaiyus ve Akiyus ırmakları arasında "Ak Taşlı Kırgız Şehri"nde yer almıştır.

Devletin önemli sorunlarını çözmek için Hongoray'm dört ulusunun ve killerinin katıldığı kurultay yapıliyordu. Meselâ; 1627 yılındaki toplantıya 700 vekil katılmıştır. (Onlar arasında 300 Kırgız vekili vardı). Bu toplantılarda çözüm getirici oylar Kırgız beylerine bağlıydı. Onlar bir araya gelerek birbirlerine danışarak pek çok önemli sorunu çözerlerdi.⁷⁶ Bu toplantıda "Kırgız Yeri" yönetiminde yüksek idaresi en iyi olan beye verilirdi. XVII. yüzyılın başında "Nemek" büyük bey olmuştur. Kırgız toprakları önce onun babası tarafından yönetilmiştir. 1630-1640 yılları Nomçı "iyi" bey olup yerine oğlu Koçebay en büyük ve en saygılı bey olarak "yöneticiler, çocuklar, kardeşler için; boy, soy, ulus ve bütün Kırgız toprağı için Kırgız toprağının danışmasının adına yemin etmiştir.⁷⁷ Bütün Kırgız toprağının danışmanın olması o dönemdeki Hongoray'ın siyasi bütünlüğünü göstermiştir. Feodal ve dağınık yaşanan zamanda büyük bey böyle siyasi idareye sahip değildi.

Muhtemelen "Kırgız Yeri"ni yönetmek için Çayzanları Moğollar seçmiştir ve onlar burada bölgesel yönetimi ellerinde tutmuşlardır. Hizmetçiler "Tuzumer" denilen Moğol unvanını taşımışlardır. Avukatların görevini hukuksal nizam töresini koruyan özel sınıfı "yarguçiler" yapmıştır. Büyük avukatın görevini büyük beyin evinde yer alan "Kazır Yarguçi" gaddar avukat gerçekleştirdi. Tarihçi N. Kozmin'in "Kırgız topraklarının büyük avukatı 'oco' de-

⁷⁴ Butanayev V. Ya., Butanayeva İ. İ. *Hooray çonnın torelleri* - Abakan, 1996. -s. 33.

⁷⁵ *Russko-kitayskie otnoşeniya v 18 veke T.1.* - M., 1978. s. 129.

⁷⁶ *LÇ AAN.* F. 21. op. 1. D. 19. P. 128 ob.

⁷⁷ *RGADA F.214. ST6.886. L. 296.*

nen ünvanı taşıyordu" sözünü muhtemelen XVIII. asırda yaşayan zalim avukat Botioco'nun ismiyle alaka kurarak söylemiştir. Muhtemelen, yukarıdaki özel ismin ikinci ögesi "aca"(aça) veya ağa, ağabey anlamını ifade etmektedir. Yenisey Kırğızlarının XVII. asrın sonunda sosyo-sınıfsal yapısına dikkat ettiğimizde, başka bir belgede yukarıdaki ünvana rastlamadık. Bu ünvana Hakasların tarihî şecerelerinde de rastlanmaz.⁷⁸ Eğer "aco" denen ünvan Hyagas Devleti'nin yöneticisinin ünvanı ise o zaman Hyagas etnonimi gibi Çin kaynaklarında çarpıtılma ihtimali yüksektir. Buradan L. R. Kızlasov'un Batıaco denen tek isme dayanarak "bu 'Eski Hakaslar'ın sosyal yapısının değişmeden korunduğunu gösterir" demesi hakikatle bağdaşmaz.

Beyin emirlerini yerine getirme ve devletin vergilerini toplama işini "Çazoolar" (Casoolor) yapmıştır. Her Çazool'a 40 hane verilmiştir. Toplanan vergi ve asker kaydetme işlerinde bir, on, yüz, beş yüz, bin, gibi sayıları belirten tahta işaretler kullanılmıştır.⁷⁹ Böyle sistemli sayım Güney Sibirya'daki başka halklarda da kullanılmıştır ve ortaya çıkması Eski Türk devrine dayanmaktadır. Çin yıllıklarında, talep edilen kişilerin adlarının, vergilerinin ve hayvanlarının sayısı tahtaya kazılarak yazılmış." diye yazmaktadır.

Cungar Beyliği döneminde vergi toplama çok iyi bir şekilde yapılmıştır. Kağıt kullanılarak özel dosyalar kullanılmaya başlamıştır. Kırğızlar kendi Kısımlarını Rus hükümetine vermeye mecburdu. Çünkü onlar Tayşa Boşoktu Han'ın kitabına kaydedilmişlerdi."⁸⁰ Halkın başında bulunan Kırğız yöneticileri Eski Türk devrine ait "beg" ünvanını taşımışlardır. Onların her birinde kendi bayrağını, uyruklarını ve anlaşmalarını gösteren damga ve mühürleri bulunurdu. XVII. asrın ikinci yarısından itibaren Kırğızlar Cungarların etkisiyle Moğol ünvanını kabul etmişlerdir. Egerli beyin adı Şorlo Mergentaycı olmuştur. Aynı ünvanı Altır beyi Tainirka da taşımıştır. Tainirka'nın oğluna Tangut Baturtaycı derlerdi. Tainirka'nın Kongoş adlı kardeşinin Yayzanbahşi denilen adı onun tahsilli olduğunun kanıtı olabilir. Bahşi terimi öğretmen için kullanılmıştır. Kırğız beylerinin içinden Cungar hanına, fazladan yaptığı hizmet için vergiden muaf tutulanlar olmuştur. Onlar "Tarhan" ünvanı taşıyorlardı. Kırğızlarda bu ünvana Altır Bey'i Maşi Tarhan ve Altırlık Kongor Tarhan Yayzan layık olmuştur.⁸¹

⁷⁸ Butanayev V. Ya. *Hakassko-russkiy istoriko-etnografičeskiy slovar*. - Abakan, 1999.

⁷⁹ Bahruşin S. V. *Eniseyskie kirgizi v 17 v. s. 187*; Butanayev V. Ya. *K voprosu o hakasskih tsifrovih znakah // Uč.zap. HakNiİYALİ*. - Abakan, 1975. - 4.20 s. 256-260.

⁸⁰ Bahruşin S. V. *Eniseyskie kirgizi v 17 v. s. 195*.

⁸¹ RGADA. F. 214. ST6715. D.123.

Rus belgelerinde geçen "iyi insanlar" denen asil beylerin vekilleri kendi isimleriyle beraber "Kaşka" ve "Mergen" denen saygı içeren ünvanları da taşımışlardır. Meselâ; Barçık Magnay Kaşka, Altın Kaşka, Matır Magnay Kaşka, Kurban Kaşka, Aykan Yuruktu Kaşka, İçeney Mergen vs.

Kırgız beylerinin sayısı pek fazla değildi. Hongoray'ın dört ulusunun sayısı 100'ü aşarak 500'e kadar ulaşmıştır. Hepsî kardeşlik ilişkileri kurmuşlardır. Kırgız beyleri XVII. asrın başında bile Oyrat yöneticileri ile kendilerini bir durumda kabul edip kardeşlik kurmuşlardır. Altısar beyi Koçebay Baturev Cungar Hanlığı'nı kuran Karagula Tayşı'nın kardeşi Abahayla Tayşı'nın oğlu Bahadır Kontayşa Koçebay'ın dâmâdı ve Koçebay'ın oğlu Tabun ise Bahadır Kontayşa'nın yeğeni idi.⁸² Orta Asya'daki güçlü hanlar ile kardeşlik kurmak Kırgızların Güney Sibirya'daki saygınlığını arttırmıştır.

Her beyin ve onların aile üyelerinde askeriyede görev alan "ulus insanları" bulunurdu. Çayzanlarda pek fazla fakir vardı. Onların içinde Rus belgelerinde "Holop" denen çobanlar "Huldar" iş yaparlardı. Onlar genellikle borçlu yaşayan fakirler idi. Koçebay'ın kölesinin kendi yöneticisine yaptığı hizmet folklordaki bilgilere göre öbür dünyada da yapıldı. Tarihî şecerelerde esirlerin yöneticilerle beraber gömüldüğü anlatılır. Çayzanlar akrabaları ve diğerleriyle göçüp konarlardı. Bölgeler ile uluslar arasında belirgin bir hudut olmamıştır. Savaş tehlikesi ortaya çıktığında Çayzanların kendi ulusu ile Hongoray'ın müstakil yerlerine göçmeye hakkı vardı. Meselâ; Altısar Bey'i Yerenak, Rusların hücumundan korkarak "kendi halkıyla Abakan'ın öbür tarafına ve İsar, Altır, Tubalar Abakan'ın sol tarafına göç etmiştir.⁸³

Beylerin yönettiği bölgelerde nüfus sayısı eşit değildi. Şandı Sençikenov'de 22 ulusunun nüfusu Altır Bey'i Tain İrki'de "ulusun nüfusu 400'e ulaşmıştır."⁸⁴ XVII. asrın sonunda Abakan ve İyus ırmakları vadisindeki otlaklarda Kırgızların ulus insanları, Kıştımlar da eklendiğinde sayıları 3 binden fazla olmuştur.⁸⁵ Muhtemelen burada erkeklerin sayısı verilmiştir. Kadınlar ve çocuklar da eklendiğinde (5 katı alındığında) onların sayısı 15 bine varmaktadır.

Beylerin beyliğinin dayanağını asker ordusu Hozonlar oluşturmuştur. Hakas folklorik bilgilerine göre her beyin 40 çerisi bulunurdu. Bunlar askerî tabakayı oluşturmuşlardır. Rus belgelerinde "hizmet adamları" olarak geçer. XVII. asrın başında "Kırgızlarda hizmet adamlarının sayısı çok değildi. En

⁸² TSGARH. F. 8-675. Op. 1. D. 15. s. 111.

⁸³ LÇ AAN. F. 21. Op. 4. D. 17. L. 241.

⁸⁴ LÇ AAN. F. 21. Op. 4. D. 18. L. 273.

⁸⁵ TSGARH. F. 8-6675. Op. 1. D. 16. L. 29.

fazla 150 küsürdü.⁸⁶ Bu bahadırlar kendi isimlerini "Baatır" (Matır) ve Moğolca "Koşeuçi" (hozonçi) Koşunçu denen ünvanları kullanırlardı. Meselâ; Kerso Bahadır, Dun İrka Matur, Bar Koşeuçi vs. savaş zamanında onlar halk ordusundan ulus adamlarından Kıştımlardan düzenlenen bağımsız orduyu yanında bulundururlardı. Halk askerlik yapmakla görevlendirilmişti ve bundan dolayı vergi ödeyenlere "okçu" denirdi. XVII. asırda Hongoray sayıları 600'den 1000'e varan daimi askere sahipti. Meselâ; 1698'de Altısar, İsar, Altır uluslarının beyleri Ruslara Kaştak istihkamını kurulmasını yasaklamayı düşünürler. Onun için bey Ulagaç Kaşke "Kaştak'taki gümüş ocağında bin askerle bekledi ve Kırgız topraklarında ise bin asker mevcuttu."⁸⁷

Güney Sibiry halkları arasında Kırgızlar gösterdikleri kahramanlıklarla diğerlerinden ayrılırlardı. Rus hizmetçileri, "sayısı 1000 kadar Kırgızlardan daima kötülük geliyor..." diye vurgularlar.⁸⁸

Kırgızlarda ordunun gelişmesi Altın hanlar ve Cungan Hanlığı'ndan geri kalır bir tarafı yoktu. Hücum etmenin ve savunmanın özel taktiklerini kullanmışlardır. Ordunun temelini atlı askerler oluşturmuştur. XVII. asırda Hongoray'ın atlı askerleri 1000 kişiden oluşmuştur. "Mızrak ve kuyakla silahlanan 400 kişi, okçular ve sırikçılar bir arada hareket ederler."⁸⁹ XVII. yüzyılda Hongoray'da ok aletleri meşhurdur ve onu, Cunganlar Ruslardan satın alıyorlardı. Yazılı kaynaklar Yerenak'ın Kırgız askerlerinin savaş zamanında topları, mışketleri, tüfekleri, yayları kullandıklarını belirtirler.⁹⁰

Kalelere ve Rus istihkamlarına hücum ederken Kırgızlar "kalkanlar ile savaşa girmişlerdir." Düşmanın hücumunu önlemek için Hongoray'ın dağlık bölgelerine askerî savunma istihkamlarını yerleştirmişlerdir. Kale teşkilatlarının yapısı kapalı tahkimatlı sistemi oluşturup her teşkilatın biri diğeri tarafından görünürdü. Hakasya boyunca yukarıdaki gibi teşkilatların sayısı 100'e ulaşmıştır ve buna Hakasça "Sibee" denirdi. Bahadırların desteğiyle Kırgız beyleri ulus adamlarının üzerine yönetici olup Kıştımlara baş eğdirip onları ellerinde tutmuşlardır.

Sayan-Altay havzasında ve Kırgız uluslarının uzakta bulunan dağlık ve ormanlık bölgelerdeki Kıştımlar Hongoay'ın ezilen sınıfını oluşturmuştur. Kıştımlar kısmen Kırgız Kağanlığı döneminde ortaya çıkmıştır. Bağlı boylar ve yüksek konumda olan Kırgızlar tarafından sosyo-etnik baskılara maruz

⁸⁶ LÇ AAN. F. 21. Op. 4. D. 17. L. 38.

⁸⁷ LÇ AAN. F. 21. Op. 4. D. 18. L. 502 ob.

⁸⁸ Spafariy N. M. *Sibir' i Kitay*. - Kışinev, 1960. s. 70.

⁸⁹ Abdıkalkov A. *Eniseyskie kirgizi v 17 veke*. - Frunze, 1968. - S 33.

⁹⁰ TSGARH. F. R-675. Op.L.D.18. s. 32.

kalan Kıştımları oluşturmuşlardır. Rus bölgelerine de Kıştımlara vergi ödeyen fakir halk "normal esirler" ve basit vergi ödeyen insanlar Kırğızlara: "onlar Rus ziraatçıların yerinde geçmiştir" diye yazmışlardır.⁹¹ Rus kaynaklarında Kırğızlar ve Kıştımlar ayrı ayrı gösterilmiştir. Minusin bölgesinin dışında yerleşen Kıştım köyleri XVII. asrın başında iki tarafa bundan dolayı Rusya'ya da vergi ödemeye başlamışlardır. Fakat Hongoray'da uluslara ait olan Kıştımlara Kırğızlar çok dikkat edilmiştir. Bunun dışında XVII. asır Kırğız Kıştımlarına bugünkü Tuvalardaki Oorçak, Tocu, Kucuget boylarına bağlı Oorçuk (urçyuk) Kuçugut Tociler de girmişlerdir. Rus kaçakları da Kırğız Kıştımları olarak kaldığı görülür. 1685'te Rusların hizmetine giren Senka Çerkaşın "Kırğızlara kaçıp Ezerler'deki Kulçak'ın emri altında bulunup, Kulçaklara vergi ödemiştir."⁹²

Kıştımlar Kırğızlara devamlı borçlu sayılmıştır. Açlık olduğu zamanlarda onlar Kırğız topraklarına gelip giysi, hayvan ve ev eşyaları alıyorlardı. Kıştımlar Kırğızlara ödeyeceğini aynı şekilde ve tekrar ödemeye mecburdular. Yabani hayvan derileri ve kürkler ödeme olarak sayılırdı. Tarla töresine göre Kıştımlardan beş kürk ve onun karşılığında vergi alınmıştır. Bazen vergi, demir süslemeleri, aletler, giysiler ve yiyecek olarak alınırdı.

Vergi toplarken "emanet" sisteminden yararlanmışlardır. Kıştımlar vergi ödeyemezlerse onun karşılığında rehin olarak onların kadınları ve çocukları alınırdı. Kıştımlar vergi ödemediği için isyan ettiğinde beyler başka ulus beylerinden askeri yardım istemişlerdi.

Kıştımlar yaşadıkları boğazlar ve bölgelerde kendi yönetimlerine ve avcılık yapılacak alanlara sahip olmuşlardır. Hongoray'ın Kıştım boğazlarıyla ilgilenenlere Kırğızlar savaş açarak hücum etmişlerdir. Bu askeri isyanlar İsar'daki (Kamasın, Kaçın, Arınler) Altır (Kondon ırmağının boyu) ulusuna sahip olmaya çalışan Teleut ve Buryat boylarından oluşuyordu. Tampon bölgeler Rusya ile sınırdı. Kırğızlar bu gibi isyanlarda kendilerine bağlı olanlara, yani vergi yükümlülerine yöneticilik yaparlardı. Meselâ; XVII. asrın başında onlar Tomskili yöneticiye Çulun ırmağı yakınında bulunan Kıştımlarda 11 yılda toplanan (1691-1702) 11400 derinin geri verilmesini talep etmişlerdir. Rus hakimiyeti zamanında Kırğızlar Kıştımlardan zorbalıkla 200 bin samur, 100 tilki, 100 zardava, 5000 ars ve 20000 sincap derisi aldığını bildirmişlerdir.⁹³

⁹¹ *Materiali po istorii russko-mongol'skikh otnoşeniy.* - M., 1959. s. 59.

⁹² TSGARH. F. R-675. Op.1.D8. L. 1111114.

⁹³ TSGARH. F. R-675. Op.L.D.12. s. 72.

Ulusları yöneten Kırgız beyleri yaklaşık 500-1000 Kıştımı yönetiyorlardı. Meselâ; Altır Bey'i Talay "Kırrassu ve Kondon ırmakları etrafındaki 1000 kadar vergi ödeyiciye "İsarlı ulus Tayşisi İçeney Mergen" in Mugal'daki Kıştımların sayısı 500'e ulaşmıştır.⁹⁴ Aldığı yeri pek büyük olmayan kırgız beyleri "Kırktan fazla vergi ödeyicileri ve avcılık alanları bulunmuştur." 1701'de Rus bölgesinde: "Kırgız beylerinin genel sayısı 300, vergi ödeyen fakir halk Kırgızlarda Kıştım denen erkeklerin sayısı bine ulaşır."⁹⁵ Kıştımların tam sayısı yukarıda verilmiştir. Onlar sayıca çoktu. Eğer Kırgız beyleri ve Çayzanların sayısı 100 olarak kabul edilirse onlarla birlikte 6000 Kıştım aileleri ile birlikte sayıldığında 30 bin kişiyi (5 katıyla çarpıldığında) oluşturmuştur.

XVII. asrın başında Moğol ve Mançur dilinden çevrilmiş diplomatik belgelerin sonucunda Güney Sibiryâ boylarının çoğu "Urganhay" denen isim ile belirginleşmeye başlamıştır. Meselâ; Kırgızlara Cunganlar kıyım yaptığında Yenisey bölgesinde 4 bölge "Kırgız uryanhayları": "Arahaş, Zastuh, Haygin, Modor"⁹⁶ İsar ulusundan Arınler (Aara), Kaçınler (haaş), Kaygınler (Haydin), Yastınler (Çastıh), Motorlar (modar) kalmıştır. Aynı yılda Abakan vadi-sinde Rus yönetimine Kırgız toprağından 12 Uryanhay bölgesi katılmıştır: Tomsagay, Uyussagay, İrgit, Çetubur, Sarıglar (iki bölge), İçeg, Taban, Beltir, Sain, Haphına ve Çistar.⁹⁷ Bazı belgelerde bahsedilen bölgeler "Kırgız soyundan" sayılır, çünkü onlar kırgız Yeri'nin Altır ulusunun bir parçasıdır. 1704'te Kuznetsk Ala dağının dağlık ve ormanlık yerlerine "Uryanhay" bölgesinin 1000 ailesi yerleşmiştir. Onların arasında bugünkü saray etnik gruplarının çoğunu oluşturan aşağıdaki etnonimlere rastlanır: Byuryus, Hobiy, Hızılhaya, Turan, Kicin, Harga, Tayas, Halar vs. 1708'de yazılmış Cungan belgesinde zikredilmiş "Hongoray'da bilinen Kirgis, Urganhay, Motorlor göç ederek yaşarlar" diye yazılmasını⁹⁸ "Kırgız Urganhay Motorlor"u olarak kabul etmek gerekir.

Bundan dolayı yukarıda söylenen "Uryanhay" denen Moğol-Mançur terimi Kırgızlardaki "kıştım", vassal boyları vergi ödeyiciler anlamında kullanılmıştır. Buna Yerenak Bey'in Moğolca'da yazılmış mektubundaki "Uryanhay" sözü Rus diline çevrilen "Vergi ödeyiciler" örnektir.⁹⁹

⁹⁴ LÇ AANG. F. 21. Op. 4. D. 19. L. 74; 77.

⁹⁵ TSGARH. FR-675. On. 1. D. 46. L. 36.

⁹⁶ TSGARH. FR-675. Op. 1. L. 2. s. 86.

⁹⁷ TSGARH. FR-675. D. 4. L. 54.

⁹⁸ TSGARH. FR-675. D. 15. L. 28 ob.

⁹⁹ *Russko-kitayskie otnoşeniya v 18 veke*, s. 106.

XIX. asırdaki "Uryanhay" ifadesi Tuva toprağını anlatmaktadır. Bu yerin halkı eski Türk devrinde Kırgızlara bağlı kalmıştır (Keştem'in 6 bölgesi) ve Moğol istilalarından sonra Moğollara "vergi ödeyiciler" olarak kalmıştır. XIII. asır ortasında V. Rubruk: "Moğolların kuzeyinde Kırgızlarla komşu Orengay adında halk yaşırdı" diye yazmıştır.¹⁰⁰

Hongoray'da büyük baş hayvancılık yaparken savaş esirlerinin gücünden faydalanılmıştır. 1685'te Altır beyi Tainirka Cungar hanının evinde bir yıl kaldığında Kırgız Yeri'ne (Brutgeri) yapılan askeri seferden sonra Kırgız beyi Tainirka'ya 70'ten fazla Burutgeri'nin tutsakları hediye verilmiştir.¹⁰¹ Muhtemelen tutsaklardan Hakaslar'daki Parut boyu ortaya çıkmıştır.

Hongoray'da ibtidai ve üstün askeri bölgesel yönetiminin olduğu beylikte vergi sistemi gelişmiş ve buna bağlı enstitüler varlığını sürdürmüştür. Halkın özellikle elit tabakasını Kırgız beyleri oluşturmuştur. Onların zenginliği Kıştımlar ve Haraçlar'ın alın teriyle kazanmışlardır. Onların beyliği özel korumalar tarafından muhafaza edilmiştir.¹⁰²

Üretim aletlerine sahip olan Kıştımlar ekonomik yolla ve başka yollarla ezilmeye mahkum edilmiştir. Vergi sayesinde onların (Kıştımlar) ürettiği ek ürünlerinin hepsi alınarak günlük yemeğe yetecek kadarı verilmekteydi. Genel olarak bakıldığında, Kıştımları borca boğma, bir baskı ve yok etme şekliydi. Bu da feodal yönetimin daha erken ortaya çıktığının belirtir. Kırgızların içişlerine hiç kimsenin karışamaması onlarda devletçiliğin olduğunu gösterir.

3.5. Hongoray'ın Moğolistan ve Cungarya ile Münasebeti

XVI-XVII. asırlarda Kuzey Asya'da çok büyük siyasi olaylar cereyan etmiştir. 1581-1590 yılları arasında Kazak-Rusların Sibir Hanlığı'nı mağlup etmesiyle Sibiry bölgesi Rus Devleti'ne bağlı olmaya başlamıştır. Orta Asya'da Altın hanların feodal teşkilatı ve Cungarya ortaya çıktı. Yenisey Kırgızları bahsedilen devletler arasında kalmıştı. XVII. asrın içinde Hongoray tarafından kendi bağımsızlığı için ve Kıştımların bulunduğu bölgelerde kendi idaresini elinde tutmak için çok hararetli mücadele olmuştur.

¹⁰⁰ Cetin Cumagulov *Epigrafika Kirgizii*. Vp.1. - Frunze, 1963. - S 58-59.

¹⁰¹ Ksenofontov G. V. *Uraanghay-sahalar. Oçerki po drevney istorii yakutov*. - Yakutsk, 1992. - T.2. s. 138.

¹⁰² RGADA. Sib. prikaz. STb No 749. Ç. 1. L. 110.

XVI. asrın 80'li yıllarında Moğolistan'daki Dzasaktu hanlık yönetiminden ayrılan Altın hanların devleti ortaya çıktı. Devletin kurucusu Şoloy (Kunkan-çey) Ubaşı (1567-1627) Menşei Cengiz boyundan çıkan ünlü Moğol hükümdarı Dayan Han'ın (Batumunke) torunu idi. Altın hanların ordusu Ubsunur gölü yanında yer almıştır. Onların yönetimine kuzey Moğolistan'ın ve Tuva'nın bölgeleri girmiştir. XVII. asrın başında (1627 yılından sonra) idareye Şoloyubaşı'nın oğlu Omboerdeni veya İrdentayşa (1630-1657) geçer. 1659 yılında Altın hanların başına 1686'ta yönetimden uzaklaştırılan Lodcantayşa (Luvsan) gelir. Yerine Omboerde'nin Gendundayçin adlı başka bir oğlu (1689-1697) tahta geçer. 1686'ta Altın hanların devleti bağımsızlığını kaybeder. Dzasaktu Hanlığı'nın yönetimine yine birleştirilir. 1697'te Gendundayçı öldükten sonra yerine 1703'te bu bölgeyi yöneten oğlu Sancinsenge geçer. Daha sonra kuzey Moğolistan ve Sayan-Altay yönetimi Genden Dayçı'nın evlatlık oğlu Gunbubey (1704-1730) yapar. Onun menşei Hakas knyazlarıdır. 1709'da Sin imparatorluğu kendisinin emriyle onu Kem bölgesine veya Yenisey topraklarına hükümdar olarak atamışlar. Gunbubey Kuzey Yenisey'in topraklarını Kuzey Sayan'ın kuzey kısmını 1727 yılındaki Kyahta anlaşması-na göre Rusya'ya geçmesine kadarki döneme kadar yönetmiştir.

1610'dan itibaren Altın hanlar kendilerinin yönetimleri altındaki toprakları Hongoray ve Kıştım boğazlarıyla genişletmişlerdir. 1641'de Y. Tuhaçevski Çulum'a Açın istihkamını yaptığında o dört vilayeti: Kızıl, Açın, Basagar, Kamlar bölgelerini vergi ödemekle yükümlü etmiş ve onlar evvelâ vergiyi Altın hanlara ödemişler.¹⁰³ Bu vilayetler Hongoray'ın Altısar ulusuna ait idi.

1617'de Altın hanlara gelen Rus elçileri: "Vergiyi Kumçankey (Altın han) Sayanlardan, Kırgızlardan, Buryatlardan, Mullardan, Orçiklerden, Tulumanlardan, Teregullardan alırlarmış. Onların beylerinin hepsi göç ederek yaşıyorlar..." diye beyan edilir.¹⁰⁴

XVII. asrın ortasında Lodcantayşa: "Krasnoyarsk istihkamı yapılmadan önce (1628 y- V.B.) yerlerin Kırgız, Tuba ve Altırlık Knyazlar Lodcanovların babalarından çocuklarına kadar herkes vergi öderler." demiştir.¹⁰⁵

Kendi Kıştımları yöneten Kırgızlar XVII. asrın ortasından itibaren Altın hanlara bağlı kalmışlardır. Kırgızlar her asker için beşer kiş derisi vermişlerdir.

1656'da Lodcantayşa elçilerine: "Kırgızlardaki Tubalar, Altırlar, Kereyler ve onların Kıştımları bize ebedi vergi ödemekle yükümlü kişilerdir...".

¹⁰³ TSGARH. FR-675. Op. 1. D. 28. s. 51.

¹⁰⁴ TSGARH. FR-675. Op. 1. D. I. L. 55.

¹⁰⁵ TSGARH. FR-675. Op. 1. D.18.-s. 64.

"Kırgızlar bize bağlı halk olmakla birlikte birkaç yıldan beri vergi öderler. Eğer durum kötüleşirse onları kılıçtan geçiririm ya da göçe zorlarım." diye duyuru yapmıştır.¹⁰⁶ Nitekim Altın hanların böyle öfkeli sözleri, gerçekte bağdaşmamıştır. Kırgız beyleri bağımlı oldukları halde çoğu zaman Moğollara karşı savaş seferlerini düzenlemişlerdir. 1639'da Kırgız beyi Tabun Köçebayev Rus idaresine: "Biz hanın vergisini ödeyecek değiliz, Altın hanların emrini yapmayacağız. Bununla beraber Tomsklu yöneticilerin emrini yapmaya da hiç niyetimiz yok. Tabun kendi toprağında kendisi hakim olduğunu belirtti."¹⁰⁷ 1657'de Lodcantayşı'nın düzenlediği saldırıda çok azap çeken Kırgızlar toplanıp "Altın hanlara karşı kendileri sefer düzenleyip, Toçin Yeri'ne buhran düşürdüler."¹⁰⁸

Kırgızlar üzerinde kendi idaresini tutabilmek için Altın hanları rehin tutma âdetini kullanmışlardır. Asil beylerin çocukları; Meselâ Altısar Çayzani Sobi Totukayev'in oğlu Sarıtkan Sobin Altın hanlar ordusunda rehin edilmiştir.¹⁰⁹ Savaş faaliyetleri yapıldığında Altın hanlar Kırgızlardan asker yardımını talep etmişlerdir. 1652'de İrdenekontayşa "Kırgız beylerinden 1000 atlı süvari ile at eşyaları ve aletleri verilmesini talep etmiştir."¹¹⁰ Öte yandan Kırgızlara 1000 koyun, 400 büyük baş hayvan daha istediğinde onlar İrdenetayşı'ya 1000 koyun 400 büyük baş hayvan göndermiştir.¹¹¹ Böylece Kırgızlar Altın hanlara iktisadi ve askeri yardımda bulunmaya mecbur idi.

Fakat, çoğu zaman Moğollara boyun eğmeyerek tehlike yaratmışlardır. Kırgızların kurt gibi zulüm karakteri Moğollarda mecazi anlamda kullanılan "Hargis" (Kırgız) zulüm, yırtıcı, kinci denen sözlerin ortaya çıkmasına neden olabilir.

1656'da Altın han Lodcantayşa Cungarların baskısı yüzünden kendi askerleri ile Tuba deresinin mültekâsına gelip yerleşmişti ve Tuba ulusunun Kırgız beyleri kan istihkamına yakın göçüp Rusya'dan destek almaya çalışmışlardır. Zaman geçtikçe onlar Kaçın toprağında Tuba boyunu oluşturmuşlardır.

XVII. asrın ortalarında Kırgızlar Altın hanlardan uzaklaşıp, yeniden kurulmaya başlayan Cungar Hanlığı'na yakınlaşmaya başlamışlardır. Lodcantayşa Kırgızlardan öç almaya hazırlanırlar. 1667'e Altur ulusuna hücum ederler: "Lodcan ve onun adamları Altırlı Kırgızlardan 6 bin yılkı, büyük baş

¹⁰⁶ RGADA Sib. prikaz, stb. 513. L. 128-129; TSGARH. FR-675. Op. 1. A 20. L. 37.

¹⁰⁷ TSGARH. FR-675. Op. 1. D 21. s. 36.

¹⁰⁸ TSGARH. FR-675. Op. 1. D. 8. L. 11 ob.

¹⁰⁹ Butanayev V. Ya. *Etničeskaya istoriya hakasov 17-19 vv.* s. 28.

¹¹⁰ TSGARH. FR-675. Op. 1. D. 45. L. 60.

¹¹¹ TSGARH. FR-675. Op. 1. D. 45 L. 60.

hayvan ve koyunlardan sürüp gitti..., Lodcan kendi askerleri ile Abakan'ın öbür kıyısında oturup kaldı, onunla beraber ulus adamları ve 500 Kırgız askeri var...".¹¹²

Cungar hanı Sengetayşi Altın hanlara Hongoray'da ulaştı. Lodcan'ın ordusu bozguna uğrayıp kendisi de tutsak olmuştur. Bu zaferden Cungar hanı Lodcan'ın kız kardeşiyle evlenir ve Senge Lodca'nın sağ elini kesmeyi emreder ve ona köpek etini yedirdi, Senge kendisiyle çok Moğol servetlerini hanın akrabalarını Kıştımları ile 2 bin gibi insan tutsak alıp gitti..."¹¹³

XVII. asrın sonu XVIII. asrın başında Altın hanların boyları Hongoray'a yönetici olmaya birkaç defa çalışmışlardır.

31 Ağustos 1708 tarihinde Sin Çinlileri Ruslara Abakan istihkamını kurmaya karşı bildiri yapıp onu parçalamayı talep etmişlerdir. "Hongoray Boğazını" yönetmeye Dzasaktu Hanlığı'nın Hotogoyt knyazı Gunbubey çalışmıştır. Gunbubey: "Hongoray bölgesini benim dayım Genduntayçin yönetip gelmiştir. Onun ulusuna Kırgızlar, Uryanhanlar (Uryanhaylar) Motorlor girmiştir." diye bildirmiştir.¹¹⁴ 1712'de Çin Rusların Sibir Belediye Başkanı M. P. Gagarin'e memnun olmadığını tekrarlamıştır. 1718'de Abakan Gunbubey'in vekilleri gelmiştir.¹¹⁵

1635'te Batı Moğol Oyratları 1758'e değin varlığını sürdürmüş olan "Cungar Hanlığı"nı kurmuşlardır. Onun ilk hükümdarı Çoros boyundan olan Harahula'nın büyük oğlu Batır Kotayşa olmuştur. Cungarya'nın topraklarına doğuda Sayan-Alтай'dan batıda Tiber'e kadarki bölgeler girmiştir. Rus kaynaklarındaki malûmatlara göre 1640'da Kırgızların bir kısmı "Kontayşı'ya vergi ödeyiciler" olarak kalmıştır. N. Y. Biçurin "Kırgızlar Bator Hon Tayzi'ye vergi verirlerdi. Fakat aynı zamanda Kırgızlar menfaatleri ve egoistliği ile Rusya'ya birkaç defa ant vermişlerdir. Onlar kendilerinin böyle yaptıklarıyla Rusya'nın talebinin adaletliğini pekiştirmeye zemin hazırlamışlar.

İsar ulusunun Kırgız beyi Tabun Köçebayev'e akrabalığı olan Baturkantayşa Hongoray'la da kardeşlik münasebeti yapmıştır. O Kırgızların desteğini alarak Rusya'ya karşı durmak için birkaç defa asker göndermiştir. Meselâ; 1640'da "Kalmaklar savaş ilan edip, Tomsk şehrinin önüne geldi, o kalmakları Kırgız Köçebayev'in hanımı Abahay hanım çağırmıştır ve Kontayşabatır Abahay hanımın erkek kardeşi imiş."¹¹⁶

¹¹² LÇ AAN. F.21. Op. 4. D. 18. L. 243.

¹¹³ TSGARH. ER-675. Op. 1. D. 18. s. 2.

¹¹⁴ *Russko-kitayskie otnoşeniya v 18 v. - S 106.*

¹¹⁵ Biçurin N. Ya. *İstoričeskoe obozrenie oyratov ili kalmikov s 15 stoletiya do nastoyaşego vremeni.* - Elista, 1991. s. 41.

¹¹⁶ TSGARH. ER-675. Op. 1. D. 15, s. 111.

Cungarya'nın hükümdarı kendi ordusunda Kırgız beylerinin çocuklarını eğitmiştir. Meselâ; Altısar beyinin oğlu İzentaycı Poytan'ı "Batırkontayşa'ya hizmet eder."¹¹⁷ Kırgızların durumu Batırkontayşa'nın yerine geçen oğlu Sengetayşa (1657-1677) döneminde ağırlaşmıştır.

XVII. asrın ortalarında Hongoray'ın siyasi ilişkilerini Cungarya'ya doğru yönlendirmiştir. Bununla beraber siyasi sahada Altısar ulusunun beyi Yerenak İşeyev denen "Güç kuvveti gelişen akıllı ve seçkin" adam پیدا oldu. Tarihçi V. Ogorodnikov: "Yerenak kendi etrafına, kalan Kırgız beylerini birleştirme, onlara bu bölgede gerçek sahip kim olduğunu göstermeyi amaçlamıştır." diye yazılıdır.¹¹⁸

Güney Sibirya'yı ele geçirmeye çalışan Ruslara karşı Erenak Cungarlarla beraber kararlı faaliyetler göstermiştir. 1667'de Sengetayşa başında bulunan Oyratlar Abakan vadisinde saklanan Lodcantayşa'nın esas güçlerini parçalamıştır.

Daha sonra 1667'de Kırgızlar ile Cungarların birleşen askerleri Krasnoyarski'ye hücum edip Ruslara darbe vurmuşlardır. 376 kişiden oluşan Krasnoyarsk garnizonu büyük kayıplara uğramıştır. (39 kişi ölmüş, 203 yaralı ve 49 esir)¹¹⁹ 1678'de han istihkamını ele geçirip ateş yakmışlardır. 1679'da Yerenak bey ilk Açın istihkamına ateş yakıp yok etmiştir.

1667'de başlayıp Hongoray Cungarya'ya bağlı kalmıştır. 1669'da Sengetayşa bu yere kendi vekilini yerleştirip "Yerenak ve bütün Kırgız toprağı üzerine idare etmeye izin vermiştir."¹²⁰ Cungar hakimi Altır ulusunda yaşamıştır. Onun evi Ninya deresinin boyunda yer almıştır. Hongoray'ın siyasi merkezi güney doğru kaymıştı. 1699'da ilk defa tayin edilen hakimnin ismi Kliçin Koşioçi idi. 1671'de "Yeyzan Kenegey değiştirip bu hizmete onu Cungarya'nın yeni hükümdarı Goldonboşohtu Han görevlendirmiştir (1671-1699).¹²¹ Bir yıl sonra 1672'de "Kırgız Yeri"ne Baytuhan hakim olarak tayin edilmiştir. 1683'te Altır ulusuna gelen Rus elçilerinin bildirdiklerine göre "Kırgızlarda Batıreyzan denen Kalmak hakimi vardır ve onun herkese emir vermeye hakkı var."¹²² Son hakim Abazaysan Hongoray'ı 1703'de terk edip Cungarya'ya göç eden kırgızlar ile beraber gitmiştir. 1703'te hakimiyetin or-

¹¹⁷ TSGARH. FR-675. Op. 1. D. 15, s. 115.

¹¹⁸ Ogorodnikov V. İ. *Очерк истории Сибири до начала 19 столетия*. - Иркутск, 1920. - Ç. 1. s. 246-247.

¹¹⁹ Aleksandrov V. A. *Russkoe naselenie Sibiri 17 - nač. 18 v. (Eniseyskiy kray)*. - M., 1964.

// *Trudy instituta etnografii*. T. 87. - M., 1981. s. 54.

¹²⁰ RGADA. Siblrikaz. stb. No 814. L. 170.

¹²¹ RGADA. Siblrikaz Stb. No 623. Ç. 2. L. 381

¹²² RGADA. Siblrikaz Stb No 715. L. 119.

tadan kalması Orta Yenisey'deki Kırgız Beyliği'nin yıkılmasını açıklamaktadır.

Hongoray'ın halkı Cungar hanına her erkekten 5'i deri vermeye sorumluydu. Bu vergilerin ödenmesi Kırgız Kıştımlarının boynunda idi. Meselâ; 1702'de Ezer beyi Şolo Mergen kendi Kıştımlarının Kırgız beylerine 5 ve Kontayşa'ya beşer Kiş derisini vermeye görevlendirmiştir.¹²³ Görev yapmama ağır ceza almayı ispatlamıştır. Meselâ; Kırgızların Moğollara karşı savaştan vaz geçtiğinde Galdanboşohtu han sinirlenip "Kırgızları Çinlere satıp, toprağını ıssız kaldıracam." demişti.¹²⁴ Meşhur beg Yerenak Kontayşi'nin talebi ile 1687'de 300 küsur askeri ile Altay'a gelip Moğollar ile olan savaşa katılır. Telets gölü yakınında Çuluşman deresi boyundaki savaşta kendisi oğlu Şap ile beraber ölmüştür.¹²⁵ Kırgız beyleri kendi ordusuyla askeri hizmet göstermek için Kontayşi'nin ordusuna gidip geliyorlarmış. 1685 yılı Altır beyi Dain-Erke Galdan Boşohtu hanın ordusunda bir yıl kalmıştır.¹²⁶ Hongorlardan alınacak vergiler Cungar Hanlığı'nın dağılmasına kadar devam etmiştir. Meselâ; 1745'te Beltirler Kuznetsk şehrine Rus padişahı için vergi vermekle, aynı zamanda Zengor hükümdarına da vergi vermiş oluyorlardı.¹²⁷

Cungar hanı kendi idaresini sağlamlaştırmak amacıyla Kırgız beylerine toprak işletmeye izin verilen özel belgeler verirdi. Meselâ; 1700'de Krasnoyarsk Kazakları Tuba ulusuna sefer düzenleyip Kırgızların çoğunu "ele geçirip kadın, çocuklarını, tutsak etti. Bununla beraber Şandıçke (Şandı Sençike-yev-Tuba ulusunun yöneticisi-V.B.) (Galdan) Boşohtu han tarafından toprak almaya izin belgesinde ganimet olarak aldılar."¹²⁸ Cungar yöneticileri Orta Asya'daki feodal ilişkilerin usulünü kullanıp asaletli insanlara devlet önünde yaptığı hizmeti için "Suyurgal" denen geçisi olan toprakları dağıtıp verirdi. Rus yazılı kaynakları Hakas-Minusin bölgesi Rusya'ya katılmadan önce "Kırgız Tatarların toprakları savaş ile alınıp sonunda onlar Kalmak Yeri'ne gittiler." diye yazar.¹²⁹

Hongoray Rusya'ya katıldıktan sonra bu bölge Rus İmparatorluğu'nun bir bölümü olarak kaldı. Siyasi bakımdan Cungarya'ya yönelen Kırgızlar tarihî yurdundan ayrılıp Oyrat otlakları arasına kaynaşmıştır.

¹²³ LÇ ARAN. F21. Op. 4. D. 19. L. 74.

¹²⁴ Butanayev V. Ya. *Etničeskaya istoriya hakasov 17-19 vv.* s. 28.

¹²⁵ Abdıkalkov A. *Eniseyskie kirgizi v 17 veke.* - S 104.

¹²⁶ LÇ AAN. F21. Op. 1. D.18. L.383 ob.

¹²⁷ TSGARH. FR-675. Op. 1. D. 32. s. 41.

¹²⁸ RGADA. F- 214. Op. 5. D. 1953. L.; ob.

¹²⁹ RGADA, F. 1199. Port. 516. D2. L. 134 ob.

3.6. Kırgızların Cungarya'ya Sürülmesi

1917 Ekim Devrimine kadarki araştırmacıların pek çoğu XVIII. asrın başında "Kırgızlar Rus istilaları karşısında Yenisey havzasını terk edip Kalmak bölgelerine çekilmek zorunda kalmışlar." diye dile getirirler.¹³⁰ XX. asrın tarihçileri Hongoray halkının Cungarya'ya zorla göç ettirilmesini sert bir dille eleştirirler. Öte yandan bu büyük tarihî hadise değerlendirilirken "halkın çoğunun sürülmesi" ile "pek az beyin göç etmesi" gibi birbirleriyle zıt görüşler ileri sürülmektedir.¹³¹ Biz bu önemli sorunu çözümlemek için pek çok tarihî kaynağı tarayıp arşivlerdeki yeni belgeleri ilim sahasına kazandırdık. Sayan-Altay halklarının folklorik malûmatlarından da faydalandık.

XVIII. asrın başında Cungar kontayşası "Tsevan Rabdan" (1699-1727) Orta Asya'da tezahür eden karmaşık siyasi durumu, Çin ve Rusya'dan gelebilecek tehlikeyi göz önünde bulundurarak Emelgol nehrinin boyundaki kendi ordusunun yakınına Güney Sibirya'nın göçerkonar halkı Kırgızları, Teleut ve Mingatları kaydırma kararına varmış.

1701'in başında Moskova'ya Cungar hanının elçileri gönderilir. Tsevan Rabdan'ın davranışıyla Cungarya ile Rusya'ya baş eğmiş boylar arasında mücadeleler ortaya çıktı. "Yenisey Kırgızları ikiyüzlülük ile Sibirya şehirlerinin yöneticilerine kendi istihkamlarını kurdurur. Eğer dirayetli padişah bunun önünü almazsa bu mücadeleler güç kazanacaktır".¹³² Cungar hanına ve Kırgız beylerinin baskıncı akınlarına karşı I. Petro Tomsk, Krasnoyarsk, Kuznetsk şehirlerinin yöneticilerine "Kırgızları üç şehrin gücü bastırın" diye emretmiştir. 1701-1702 yılları Rus askerleri Kırgızlara karşı birkaç defa saldırıya geçmiştir.¹³³ Ortaya çıkan durumu gözetlemek için Tsevan Rabdan 1701'de kardeşi Abazaysan ordusuyla birlikte Tomskili, Kuznetskili, Krasnoyarsklı yöneticileri Kırgızlar ile anlaşma yapmak için göndermesine rağmen bir sonuca varılamaz. 1702'de aralık ayında Kontayşa "Kırgız Yeri"ne kendi adamı Arancamanı Rus yöneticileri ile görüşmesi için göndermiştir. Tomsk ve Krasnoyarsk'ın ileri gelenleri ile görüşme Ninya nehrinin boyundaki Abazaysan'ın evinde gerçekleşmiştir.

¹³⁰ Miller G. F. İstoriya Sibiri. T.1. - M.-L., 1937. s. 314; Fişer İ. E. Sibirskaya istoriya, - SPb., 1774. s. 63; Gageymeyster. Statistiçeskoe obozrenie Sibiri. Ç. 2. - SPb., 1854. s. 9.

¹³¹ Potapov L. P. Proishojdenie i formirovanie hakasskoy narodnosti. - Abakan. - 1957.

¹³² Moiseyev V. A. Rossiya i Djungarskoe hanstvo v 18 veke. (Oçerk vneşnepolitiçeskikh otnoşeniy). - Barnaul, 1998. s. 12.

¹³³ Moiseyev V. A. Rossiya i Djungarskoe hanstvo v 18 veke. (Oçerk vneşnepolitiçeskikh otnoşeniy). - Barnaul, 1998. s. 13.

Kırgızların Cungarya'ya doğru göç etmesinin sebebi hala belirsizliğini korumaktadır. Sibirya'yı araştırmalar yapan ünlü tarihçi G. F. Miller: "Bu mesele önceden çözülmüştür. Rusya ile Cungarya'nın anlaşmaları sonucunda olmuştur." diye hüküm çıkarır.¹³⁴ Gagameyster de Miller ile aynı görüştedir.¹³⁵ Bizim incelediğimiz bazı belgeler bu görüşlerin gerçeğe yakın olduğunu tespit eder. Krasnoyarsk-Kançılara kayıtlarının birisinde Abazaysan ile yapılmış anlaşma yer almaktadır. Bu metinde "Kırgızlar yönetime karşı ayaklanarak bozgunculukta bulundukları için Kalmak kontayşasının yönetimine verilip anlaşmada Rusya'ya 300 vergi ödemekle sorumlu kişi belirlenir."¹³⁶ Cungar hanının hakimiyle yapılan anlaşmadan sonra Tomskili vekiller "esaret altındaki Kırgızlar sürekli ayaklandıkları için "Kırgız Yeri"nden "Kalmak Yeri"ne doğru kaydırılmışlardır. Eyzan Abo ile Arancama arasındaki varılan karara göre Kırgız Yeri'nde kalan halkın bir listesi çıkarılıp gönderilir."¹³⁷ Cungarya elçisi Arancama çembil adamlarıyla birlikte anlaşmaya mühürlerini basarlar. Bunun dışında üç Kırgız ulusunun tayşaları -Tangut baturtayşa, Horçin lenzentyaşa ve Şurlumergen- da mühürlerini basarlar."¹³⁸

Bu bilgiler ışığında Kırgız beyleri hazırlanmakta olan bu olaydan önceden haberdar olduğu anlaşılmaktadır ve kontayşa ile karar verdiğinden dolayı Cungarlara karşı gelmemişlerdir.

1703 yılının Haziran ayında Tsevan Rabdan gayesine ulaşmak için Hongoray'a üç çayzanı: Duhar, Sandık ve Arancama Çenbil'in komutasında 3000 asker sevk eder.¹³⁹ O kendi hakimi Abazaysan'ı Kırgız ve Kırgız kıstımların "Kontayşa'dan uzaklaşmaması için" Cungarya'ya göç etmesini emreder. Hongoray halkı, askerler gözetimi altında Abakan vadisindeki Askiz ırmağının boyunda toplanırlar. Akşamları her köyün halkı tek tek sayılmıştır. Çayzanların yaşadığı yerdeki "obaga" herkes birer taş alıp götürmüştür. Sabahleyin bu durum tekrarlanmıştır. Kümelenen taşlardan herkes birer tane alarak başka bir yere taşımışlardır. Böylece yerde kalan taşların sayısına göre saklanan ve kaçan kişilerin sayısı belirlenmiştir. Abakan vadisindeki pek çok taş kümesi 1703 yılında cereyan etmiş tüyler ürpertici hadiselerden haber vermektedir. Hakaslarda bu taş yığınlarına "Hırgıs Taşları" denildiği bilinmektedir.

¹³⁴ Sibir' 18 veka v putevıh opisaniyah G. F. Millera. *İstoriya Sibiri*. Pervoistoçniki. - Novosibirsk, 1996. s. 60.

¹³⁵ Gagameyster. *Statistiçeskoe obozrenie Sibiri*. s. 9.

¹³⁶ RGADAF- 214. Op. 5. D. 2091. P. 1410.

¹³⁷ TSGARH. FR-675. Op. 1. D 15. s. 89.

¹³⁸ TSGARH. FR-675. Op. 1. D 15. L. 14 ob.

¹³⁹ Potanin G. N. *Materialı dlya istorii Sibiri*. - M., 1867. s. 127.

Hongoray halkı göç ederken Cunganay askerlerinin gözetiminde üç yol üzerinden gitmişler, yani Askiz nehrinden Tom'a ve oradan da Balıksa ırmağı üzerinden Murassu'ya; Taştıp nehrinden Koburza ırmağına ve oradanda Mrassu'ya Matur ve Uzas ırmakları üzerinden gitmişler. Kırgızlar ailece hayvanlarını ve ev eşyalarını yanlarına alarak göç etmişlerdir. Onlar 20-30 km'ye varan mesafelere kadar göç etmişlerdir. Bu üç yol Mrassu ve Kobırza ırmaklarının koyarında birleşmiştir. Günümüzde bile bu yerlerde "Hırgıs Sihan Şol" "Hırgıs Koşken Hol" denen atlar dillerde dolaşmaktadır.¹⁴⁰ Buradan onların yolu Kondon nehrinin kıyısından Biy ve kabun ırmaklarının mültekâsına kadar uzanmıştır. Bunun dışında Kırgızların göçü İrtiş ırmağının yukarı kısmına kadar uzanıp Emel nehrinin boyunda köy köy iskan edilmiştir. Onlardan İrtiş'in yukarı tarafındaki bazı grupları Kazaklar (Kaynaklarda Brutlar) tarafından saldırılara uğramışlardır. Fakat Kırgızların asıl bölümü saldırıdan sıyrılıp Hongoray'dan göç ederler ve iki ay sonra İrtiş'in öbür tarafındaki Kontayşı'nın asıl ordusuna yakın bir yerde iskan ederler.

Kayıtlı bilgilere göre "Kalmak Yeri"ne Kırgız beylerinden Altısarlı Korçin Yerenekov (Horçun Unzen Hayşa), Altırlı Tankıt Tain İrkin (Tankut Baturtayşa), İsarlı Şorlo Mergentayşalar "ulus adamları çocukları ve malı mülküyle geldiler."¹⁴¹ Mezkur beyler ve onların oğulları (Çaylış Tangıtoy, Boto, Soncor vs.) Tsevan Rabdan'ın idaresinde görev yapmışlardır. Cunganay'a göç edenler arasında Tuba beylerinden bahsedilmediği için onların Sayan'dan ilerlere gittikleri görüşü ortaya atılabilir. Krasnoyarsklı Kazak-Ruslar gelip geçerek: "Kırgızlar ihanet edip Kalmak kantayşasına göçüp gittiler. Yenisey ve İyus ırmakları kıyılarında yaşayanlardan hiç kimse kalmamıştır. Hepsini saydığında Tuba Mator Koyballardan 300 oklu kişi kalmıştır." diye bildirirler.¹⁴² Cunganay hakimi Abazaysan "Krasnoyarsk'ın yakınındaki Yenisey, Abakan ve İyus ırmakları tarafına göç eden Kırgızlar çocuklarını, hayvanlarını ve ev eşyalarını alarak "Kalmak Yeri"ne Kontayşa göç ettirmiştir. Onların sayısı bin-den fazlaydı"¹⁴³ Bizim hesabımıza göre XVII. asrın başında Kırgızlar 15-20 bin halktan oluşmaktaydı. Göç edenlerin hepsi üç bin aileyi bulmuştur.¹⁴⁴ Her aile 5 ile çarpılacak olursa göç eden Kırgızların ve kıstımlarının sayısı tahminen 15-20 bin halkı oluşturmaktadır. Böylece göç oldukça büyük

¹⁴⁰ ЛЧ АІЕ РАН. F. І. Op. 1. D 71. L. 14; Діренкова Н. Р. Сорскіі фольклор. - М. - Л., 1940. s. 302.

¹⁴¹ Абдікалікoв А. Енісейскіі кыргызы в 17 веке s. 84.

¹⁴² RGADA. F. 199. Port 516. D. 2. L. 22.

¹⁴³ ЛЧ АРАН. F. 21. Op. 4. D 19. L. 213.

¹⁴⁴ Потанин Г. N Матеріалы для історіі Сибірі. - М., 1867. s. 80, 128.

bölgeyi kapsayıp Hongoray'ın bütün halkını içine almıştır. Aynı görüşle tarihçi A. Abdıkalkov da hemfikiridir.¹⁴⁵

1704'te Kuznetski'den Hongoray'a gönderilen Kazak-Ruslar yönetici B. Sinyavin'e "Kırgız Yeri'nde yaşayan Kırgızları onların kıştımların yaşadığı bölgelerde bulamadık. Hepsi kıştımları, çocukları ev eşyalarıyla Kontayşa alıp gitmiş." diye bildirmişlerdir.¹⁴⁶ 1722'de araştırmacı D. Messersimidt Hongoray'ın boş kalmış arazisinde dolaşır ve Altısarlardan, Ezerlerden ve Tubalardan hiç kimseye rastlamamıştır. Halkın esas bölümünün sürülmesiyle Hongoray'ın siyasi yapısını bozup, dört Kırgız kavminin ve bazı bölgelerin yok olmasına neden olmuştur.

Cungarya'ya göç ettirilen Kırgızlar Emelgol'daki kontayşanın büyük ordusuna yakın bir yerde köy halinde yaşamışlardır. Başlar dört çayzanın başında bulunduğu dört bin aileden müteşekkildi.¹⁴⁷ Kırgızların içinde ulus adamları; dışında Kıştımsuşlar, Beltirler, Modarlar, Arinler vs. mevcuttu. Kırgızlarla beraber Teleutların dört bin aileden oluşan otağı ile Tuva'dan gelen Mingat ve Orcakların beş yüz ailesi yaşamaktaydı.¹⁴⁸ Buralar Çoroş boyundan çıkan Cungan hanının özel toprakları olarak kalmıştır.

1703 yılındaki olaylardan ve Oyratlardan dolayı Kırgızların bir bölümü Sayan'dan ötelere göç etmek zorunda kalırlar. Meselâ; 1708'de Eski Tuba ulusuna Moğol yöneticisi Gun Bubey'in boyunun insanları vergi toplamaya geldiğinde onların arasında "Abakan'dan kaçıp gitmiş Kırgız tatarları da vardı."¹⁴⁹ XVII. asrın başında Tuva'ya Kırgız Yeri civarından göç edenlerle Tuvaların içerisindeki Kırgız boyları ortaya çıkmış olabilir. Muhtemelen Tuba boyunun içerisindeki Kırgızların bir kısmı Cunganlardan kaçarak canlarını kurtarmak için Doğu Sayanlara göçüp İrkutskili Buryatlar arasına girmiştir. Onlardan Aşebagat boyuna kayıtlı "Hanhırgız" boyu ortaya çıkmıştır. Baykal bölgelerine Kırgızların girmesi Kırgız Kağanlığı devrinde başlamıştır. Günümüzde Buryatlarda tarımı ve su arıklarını terk eden eski "Hırgıt" halkı hakkında efsaneler dilden dile dolaşmaktadır. Angara ve İrkut ırmakları etrafında yaşayan "Hurhud" boyu IX. ve X. asırlarda Yenisey'de yaşayan Kırgızların ataları olabilirler.

¹⁴⁵ Abdıkalkov A. Pereselenie eniseyskih kirgizov v načale 18 veka i ih istoričeskaya sud'ba //Etničeskie kul'turi Sibiri. Problemy evolyutsii i kontaktov. - Novosibirsk, 1986. s. 93.

¹⁴⁶ Kopkoev K. G. Ob ugone eniseyskih kirgizov v Djungariyu v nač. 18 veka... -s. 71.

¹⁴⁷ Biçurin N. Ya. İstoričeskoe obozrenie oyratov ili kalmikov s 15 stoletiya do nastoyaşego vremeni. - Elista, 1991. s. 71.

¹⁴⁸ Kışanov E. İ. Koçevie gosudarstva ot gunnov do man'çjurov. - M., 1997. s. 239.

¹⁴⁹ LÇ ARAN. f. 21 Op. 4. D 19. L. 247.

Hongorların bir kısmı bu göçten sağ esen kalmıştır. Taştıp ve Matur ırmakları kıyısında "200 Matar, 100 Sayan adamları Kontayşaya baş eğmek istemediklerinden Kara Kalmaklardan dağlarda gizlenmişlerdir.¹⁵⁰ Muhtemelen bunlar Tuba milletindeki Modarlara ve Altır ulusunda Sayınların birliğine giren adamlardan olmuşlardır. Yazılı kaynaklardaki bilgilere göre Abakan vadisinde göçten Altır ulusundaki "Uryanhay bölgesi"nin 300 ailesi sağlam kalmıştır. Uysaga, Tomsaga, İrget, Taban, Sain, Belter, Haphana, Castar, Eçik, Etbberio, Sarıklar"¹⁵¹ XVII. asırda kayıtlı boylar Sagay, Beltir, Biryusin yerlerine girmişlerdir. Boşuna Rus belgeleri Kırgızlar sürüldükten sonra Abakan'da "Eskiden Kırgızlarla birlikte yaşayan, Kırgızlarla beraber avcılık yapan Beltir ve Sagay vilayetlerinin vergi ödeyicilerin yaşadığını" belirtmemiştir.¹⁵²

Aralık 1703'te, Mart 1704'te, Ekim 1705'te Tomski'den İyus'a Rus ordusu sevl edilmiştir. Mart ve Aralık 1704'te Kuznetski'den Kazak-Ruslar Kırgız Yeri'ne bozkırda yaşayan insanları işgal edip idaresine almak için asker sevk etmiştir. 1703-1704 yıllarında Kırgız Yeri'ne tertip edilen askeri seferlerde 400 erkek öldürölüp 900 civarı kadın ve çocuk tutsak olmuştur.¹⁵³

XVIII. asrın başında Sibirya'nın köle pazarlarında sayısız Kırgızlar köle olarak satılmıştır. Meselâ; Kuznetski'de "Kırgız Yeri'nden getirilmiş Anna denen köle ortaya çıktı. O iki yaşındayken Kuznetskili eski kahraman Fedor Sorokin tarafından tutsak olmuştur.¹⁵⁴ 1710'da Kırgız Yeri'nde sadece 9 Kırgız ve Tubalar kalmıştı. 1703 yılındaki olaylardan sonra Rusya Kırgızları eski yaşadığı bölgelere göndermeye dair herhangi bir fikir ileri sürölmemişti.

Sürgün esnasında Kırgızların bazıları toplu şekilde veya birer birer Hongoray'a geri dönmeye başlarlar. 1704'te Mrassu ve Kondom ırmakları etrafında Ruslarla yapılan savaşlarda geri dönen Kırgızlardan 133 kişi ölür ve 120 kişi tutsak olur. Aynı yıl Kuznetskili Kazak-Ruslar Pızas nehri bölgesinde saklanan Kırgızlara hücum edip 78 kişiyi öldürölrl ve 95 kişiyi de esir alırlar. 15 tüfek, 84 kavs, 150 at ve 110 büyük baş hayvan ganimet elde ederler."¹⁵⁵ Yukarıda belirtildiği gibi Kırgızlar ile birlikte Kıştımlarda göç ettirilmiştir. 1707'de Tomlu Kazak-Ruslar Çulum nehrinin yanında Kuçelay Tabun

¹⁵⁰ Abdıkalkov A. Pereselenie eniseyskih kirgizov v naçale 18 veka i ih istoričeskaya sud'ba //Etničeskie kul'turı Sibiri. Problemy evolyutsii i kontaktov. - Novosibirsk, 1986. s. 95.

¹⁵¹ Samaev G. P. Gorniy Altay v 17 - seredine 19 veka. Problemy političeskoj istorii i prisooedineniya k Rossii. - Gorno-Altaysk, 1991. s. 77.

¹⁵² Bıkonya G. F. Zaselenie russkimi Prieniseyskogo kraya v 8 veka. - Novosibirsk, 1981. s. 48.

¹⁵³ RGADA. Sibirikaz. F.214. Op.5. ed. hr. 763; L 1513, 768.

¹⁵⁴ TSGARH. F. 675. Op. 1. D. 28. l. 16.

¹⁵⁵ AVPR MID RF. Op. 113/1. D. 1. l. 119.

Kin ve Konzaçak Ohankin'i tutsak ederler. Onlar 1703'te Kırğızlarla beraber Cungarya'ya göç etmişti. Ertiş'in yukarıki kısmında onlara Kazak-Ruslar saldırı düzenlediğinde 30 Şuy Tatar geri dönerek kaçmıştır. Onlar arasından Hakasya'ya yalnız 9 kişi sağ ulaşmıştır.¹⁵⁶ Bugünkü Hakasların arasında Şuy boyuna giren Kuçelayevlerin soyları bulunur. Tarihçi G. K. Kopkoyev'in söylediğine göre 1704-1705 yıllarında Rus askerleri tarafından Cungarya'dan geri dönerken 1380 Kırğız yakalanmıştır. Bu bilgiler göç eden Kırğızların (K.G. Kopkoyev yarısı diyerek yanlış söylemiştir) % 80'i teşkil eder.

Muhtemelen geri dönen Hongorların bazıları asıl anavatanına varmadan önce Teleut, Altay, Tuva ve Sayan-Altay'ın başka boylarıyla ve Ertiş'in yukarı kısmındaki Kazaklarla kaynaşmışlardır. Mezkur halkların içerisinde Kırğız, Burut, Modor, Araa, Agban (Abakan) Taban gibi boyların bulunması bu fikri teyit etmektedir.

1733'te Kontayşa Galdan Tseren (Tsevan Rabdan'ın oğlu) Teleut ve Kırğızların anavatanlarının -Kuznetski'deki yasak yerlerine, Beltire ve Sagay vilayetleri- geri verilmesi kararı alınmıştır.¹⁵⁷ 1736'da Rus hükümeti Güney Altaylılardan "Kontayşa Kırğızları kendi topraklarına göndermek için iki bin Kalmak askeri ile birlikte Kırğızları Tomsk ve Kuznetsk şehirleri arasında yaşayıp gözetim altına alınması kararını kabul etti." haberini duyduğunda endişelenmeye başlamıştı.¹⁵⁸ Fakat bu malûmatlar asılsız çıkmıştı.

1756'da Tsin imparatorluğu Cungarya'yı işgal ettiğinde Kırğızlar Teleutlar ile beraber Sayan-Altay'a dönerek Rus idaresine girmeye karar vermişlerdir. Casus malûmatlarına göre Rusya hudutlarına doğru "dört Telengut Zaysanı, dört Kırğız zaysanı, basit Kırğız ve teleutların 10 bin ailesi gelmiştir."¹⁵⁹ Fakat yolda gelenler Ust-Kamenogorski'ye yaklaştığında Sebdencab başında bulunan Tsin askerleri saldırmışlardır. Erkeklerin çoğu öldürülmüştür. Meselâ, Kırğız çayzını Gurbankaşka'ya baş eğen bin aileden 168 kişi sağ kalmıştır.¹⁶⁰ 1757 yılında onların bir kısmı Çin yönetimi tarafından Mançurya'daki Fuyu vilayetine göç ettirilir ve günümüzde de bu Kırğızlar buradadır. 1982 yılında Fuyu Kırğızlarının sayısı 874 kişiden oluşmaktaydı. Onlar Biltir, İçig, Taban, Gaphın, Kırğız veya Oltır ve Sandır denen soylardan oluşur. Mezkur soylar Sagay ve Beltirlerin içerisinde Piltir, İçege, Taban, Hapkin, Hırgıs soy

¹⁵⁶ Arzımatov A. *Peredvijenie eniseyskih kirgizov v İpi-İrtış-skoe mejdureç'e v 18 veke* // *Materialı po istorii i ekonomike Kirgizii*. - Frunze, 1963.

¹⁵⁷ Vatin V. A. *Minusinskiy kray v 18 veke*, - Minusinsk, 1913. s. 195.

¹⁵⁸ LÇ AR AN. F. 21. Op. 4. D 20. L. 226.

¹⁵⁹ RGADA. F.16. On. I. E.X. 619. Ç. 1. L. 63-70 ob.

¹⁶⁰ Samaev G. P. *Gorniy Altay v 17 - seredine 19 veka. Problemy političeskoj istorii i prisooedineniya k Rossii*. - Gorno-Altaysk, 1991 s. 129; Serdobov N.A. *İstoriya formirovaniya tuvinskoy natsii*. - Kızıl, 1971. s. 144.

adları ile uygunluk göstermektedir. Etnonim bilgileri Fuyu Kırğızlarının Altur boyundan olduğunu ispatlar.

Kırğızları Ust-Kamengorski'de Çin ordusu parçaladıktan sonra tek bir Kırğız demiçi (vergi toplayanın ünvanı) anavatanına sağ esen varamamıştır. Yazılı kaynaklarda 1756'da Cungarya'dan çıkmış yedi bin kaçak Güney Sibirya'nın Krasnoyarsk ve Kuznetsk vilayetlerine yerleştirildiği yazmaktadır. Muhtemelen bu halkın arasına karışan Yenisey Kırğızlar mevcuttur. Nitekim Hongoray halkının içinden Oyrat, Paratan vs. Cugar kökeninden boylar ortaya çıkmıştır.

Cungarya'da kalan Kırğızlar daha sonra Kalmak-Kırğızlar olarak adlandırılmıştır. Onlardan bir kısım boylar Sinszya'nın Durbulcen vilayetine giren Emelgol Moğol özerk ilçesinde yaşarlar. Moğolistan'ın Halhamoğol bölgelerinde "Sayn Hirgis" denilen soylara rastlandığı ispat edilmiştir. Setsenhan bölgesinde Kırğız soyu bir orduda, Sayn Noenhan bölgesinde 10 orduda, Dzasaktuhan bölgesinde 4 orduda yerleşmiştir. Kuzey batı Moğolistan'ın Eski Cugar boylarından olan Derbet, Bayat, Uryanhay ve Minyatların içerisinde Kırğız boyu şöyle ayrılmıştır: Har Hirgis-Kara Kırğız, Şar Hirgis-Sarı Kırğız, Modon Hirgis-Orman Kırğızı.¹⁶¹

Hakasların içindeki Kırğız boyunda giren 50'den ziyade soy mevcuttur. Onların bazıları XVIII. asırda ünlü beyler ile çayzanların isimlerinden gelmektedir. Çabınovlar ünlü bey Yerenak'ın Çagun denen oğlundan daralabilir. Kuraginler Tuba beyi Şandı'nın oğlu Kuragin'den; Togunayevler-Şandı'nın oğlu Toganay'dan, Arıştayevler-Altısar beyi Oroştay Sencikeyev'den Leşinler-Erenak'ın yeğeni Ayuciden vs. türemişlerdir. Bundan Kırğız bir kısmı göç esnasında sağ kalan ve Hakas halkının içerisinde bulunduğu fark edilir.

1703 yılında aman vermez olaylar Hongoray Etnik-politik ittifakı'nın geleceğini belirledi. Kırğızların ve Kıştımların hayatta kalanları esaretten kurtulup kendi devletlerini kurabilecek ortam bulamadılar. 1756-1758 yılları Cungarya parçalandıktan sonra Kırğız toprakları Çin ordusu tarafından dağıtılır ve hayatta kalanlar Kalmakstan'dan Mançurya'ya kadarki büyük bozkırlara dağıldılar.

¹⁶¹ Sonomdagva Ts. *Mongol ul sin zasag, zahirgaanı zohion bayguulaltın oorçolt, şineçlelg.* (1691-1997). - Ulan-bator, 1998.

3.7. Hongoray'ın Rus Hakimiyetine Girmesi ve Kırgız Uluslarındaki Yeni Siyasî Düzenlemeler

1707 yılında I. Petro'nun emriyle Tomks, Yenisey, Krasnoyarsk ve Kuznetskili 1000 Kazak-Rus Kırgız Yeri'ni işgal ederek merkezinde Abakan istihkamını kurmuştur. Bu istihkam Yenisey'in sağ kıyısındaki Unyuk ve Turan dağları arasında bulunmaktaydı. İstihkam yapıldıktan sonra Kazak-Rus askerleri uluslara "Kırgızlardan ordu için asker" tutsak etmeye gönderilmişti. 30 Ağustos 1707 tarihinde istihkama 20 asker ve Tuba ulusunun ileri gelenlerini toplamışlardır. Bunlar 8 bölgenin temsilcileriydi: Bolşebaykovski, Malobaykovski, Yarci, Bogoci, Koybal, Urgun, Şipov ve Koyak bölgelerinde 280 adam vardı.¹⁶² (Sayılan boylar Kırgız Kıştımlar idi). Askerler padişaha "ebedi boyun eğmeye, yeni kurulmuş istihkama her yıl her bir kişi altı sarı deri getirmekle yükümlü oldular."¹⁶³ Güvence vermek amacıyla Abakan istihkamına Urgun ve Yarcin bölgelerinden iki emanet bırakmışlardır.

31 Ağustos 1708 tarihinde Çin Ruslara kurulmuş Abakan İstihkamından memnun olmayıp, onu yok etmeyi isterler. Dzasaktuhan Yeri'nin Moğol yöneticisi Gun Bubey "Hongoray boğazı"nı himayesine almaya çalışmıştı. O, Hongoray'daki yere "eskiden benim dayım Gendun Dayçin (1686 yılında Altın hanlar tarafından tayin edilmiş- V.B.) sahipti, onun ulusundan Kırgız, Uranhan, Motorlor göç ederlerdi." diye bildirmiştir.¹⁶⁴ Fakat Sibirya yönetimi hileyle "bu yerler Kırgızlara ait idi, Sagan Araptan onlara göçürmüş. Sagan Araptan ile birlikte karavul koymuştuk, Bogdı Han'ın Yeri şehir kurmak için uygun değil." diye cevap vermişlerdir.¹⁶⁵ Rus hükümeti Moğol yöneticilerinin talebini doğru bulmamışlardır. Hongoray Yeri "Kırgız beylerinin yönetimindeydi ve daha sonra Rus İmparatorluğu'na katılmıştır." Cungar yöneticileri bu fikre karşı olup "Kırgızları kısa bir süre önce kendi içimize aldık. Dolayısıyla onların topraklarına sahip olmaya hakkımız vardır" demişlerdir.¹⁶⁶ Kontayşa kendi fakir halkından kabul ettiği Kırgızları göç ettirir ve geri kalan Kıştımları da himayesi altına almak istediği fark edilir. Ama Moğol yöneticileri Hongoray'ı hiç vermek istememiştir. 1727 yılına kadar Cungar ve Moğol yöneticileri Kıştımlardan her bir kişi için beş av derisini vergi olarak toplamışlardır. Hongoray halkının sayısı azalmış ve çok ağır bir vaziyette

¹⁶² RGADA. F.2.14. Op.5. D1059. L.17.

¹⁶³ RGADA. F.2.14. Op.5. D 1117. L. 10.

¹⁶⁴ *Russko-kitayskie otnoşeniya v 18 veke. T.1. - M., 1978. s. 106.*

¹⁶⁵ *Russko-kitayskie otnoşeniya v 18 veke. T.1. - M., 1978. s. 105*

¹⁶⁶ RGADA. F- 248. Op. İZ. D. 1584. L. 1159.

kalmışlardır. Tuba ve Altır uluslarından bazı soylar Moğol yöneticisi Gun Bu-bey'in baskısı yüzünden Sayan'dan daha ilerilere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu karara uymak zorunluydu. 1705-1726 yılları arasında önceki Tuba ulusundan Sayan'dan ilerilere 140 vergi ödemekle yükümlü kişi gitmiştir ve Kemçik, Ulughem, Biyhem ve Kosogol taraflarına gelip yerleşmişlerdir.¹⁶⁷ XIX. asrın başına kadar Moğolistan'ın Dzasaktu bölgesindeki ordularda "Mudar" veya Motor "Harnad" (Hurnad) veya Karnasham boyları yaşıyordu. Tuba ulusundan göç edip gelen Tubalar ile Kıştımlar, XVIII. yüzyılda Tuva halkı arasında genişçe yayılan "Tuba" etnonimini ortaya çıkarmış olabilirler. Buna benzer görüşleri önceden G. E. Grumm-Grcimaylo ile S. İ. Vaynşteynler de bildirmişler.

1716 yılında I. Petro'nun emriyle Rusya'nın Hongoray'daki etkisini arttırmak amacıyla Sayan dağının eteğinde Rus istihkamını kurma kararı alınmıştır. 1718 yılının güzünde istihkam Yenisey'in sağ kıyısında Abakan istihkamından 120 kilometre yukarı tarafta kurulmuştur.¹⁶⁸ Sayan istihkamı (Soyantura) Moğolistan ile ilişkilerin sağlandığı temel yolu kapatmıştır.

20 Ağustos 1727 tarihinde Kyahta'dan 20 km. uzaklıktaki Bura nehrinde Rusya ile Çin'in yapmış olduğu mülakat sonucunda hudutla ilgili anlaşma yapılmıştır. Sınır şöyle bölünür: Sayan üzerinden geçerek Abakan'ın yukarı tarafındaki Cungar topraklarına kadar uzanmıştır. Sayanların kuzeyinde kalan bölgeler ve orada yaşayan halklar Rus; güneyindeki yerler ise Çin hakimiyetine geçmiştir.¹⁶⁹ Hongoray'ın bütün bölge sınırlarına beş hudut işareti koyulmuştur: Tengis nehrinin yukarı kısmındaki Irgahtargah dağ geçidine, Bediyhem ırmağının yukarısındaki Torosdabaga (Toraashır) dağ geçidine, Usa nehrinin yukarısındaki Kinzemedede yamacına, Usa nehri boyundaki Hoindabaga (Koyart) geçidine, Kem-Kemçik-Bom denen yerdeki Hantegir ırmağının aktığı Şabindabaga (Sabına) geçidine yerleştirilmiştir. Devletin sınırını korumak için "vergi ödeyicilere" -Koybal, Sagay ve Beltirler üstlenmişlerdir. Dört hudut işareti Krasnoyarsklı hizmetçi A. Çançikov'un gözetimi altında Malobaykotov soyundan olan Harangır İntigirov başında bulunduğu Kaybol-ların yönetiminde olmuştur. On aileden oluşan Harangır'ın karavulu Oya nehri yakınlarında bulunmuştur. Hizmetçi 20 askerle birlikte hudut işaretini her yıl bir defa kontrol etmiştir. Şabin Dabaga (Sabına) hudut yönünü

¹⁶⁷ AVPR MID RF, Op.62/1. D.11. L.213; RGADA. F.126.1711 god. D1. L.1; F. 199. Port. 481. 4.5. D.5. L. 82-84.

¹⁶⁸ Bıkonya G. F. *Zaselenie russkimi Prieniseyskogo krıya v 8 veke.* - Novosibirsk, 1981. s. 55.

¹⁶⁹ İstoričeskaya zapiska o kitayskoy granitse, sostavlenaya sovetnikom troitsko-savskogo pograničnogo pravleniya Sıçevskim v 1846. - M., 1875. - S 17, 20; *Russko-kitayskie otnoşeniya.* 1689-1916. Ofitsial'nie dokumentı. - M., 1958. s. 12.

gözetleyen hizmetçiler Kişitimek Tılbeçekov ve Ayuçak Azılbayevler'in başında bulunduğu Sagay ve Beltirlerin idaresinde olmuşlardır. Onlar Cebaş, Taştıp ve Çahan ırmaklarına gözetici koymuşlardır.¹⁷⁰ Şabin Dabaga dağından Altay'a doğru uzanan yerler boş kalmıştır. Cungar Hanlığı parçalandıktan sonra 1761 yılında Biyski'den Sayanlara kadar uzunluğu 298 çağırım (1,1 km) olan Kuznetsk sınırı çizilmiştir.¹⁷¹ Abakan'ın yukarı tarafındaki boş topraklar Cungarya'ya göç eden Kırğızların dönmesi için "geçit" olarak kullanılmıştır. Huduttaki Hongoraylı görevliler ve yöneticiler kaçakları kendi bölgelerine almışlardır.

Hakas tarihi şecerelerindeki malûmatlara göre Beltirler Rus himayesine Molah'ın oğlu Çayzan Miyangas döneminde girmişlerdir. Yazılı kaynaklardaki ve halkın hafızasındaki bilgiler birbirleriyle bağdaşmaktadır. 1727 yılında Burin belgesine göre anlaşma yapıldığında Beltirleri Miyagaş Mogolakov yönetmekteydi.¹⁷² Miyangas uzun saçını "ensesindeki saç" keserek Rus yönetimini kabul ettiğini göstermiştir. Bu yüzden Miyangas'a halk tarafından "taz" lakabı verilmiştir. Rus hakimiyetine halk da zorla boyun eğdirilmeye başlanmıştır. Yöneticilerin sıkıştırması üzerine bütün erkeklerin enselerindeki saçlar kesilmiştir. Bazıları ise boyun eğmeyerek Sayanlardan daha ilerilere göç etmişlerdir. Günümüze kadar Tuvalar Hakaslara "Dongur" (kısa saçlılar) derler.

Şecere bilgilerine göre, Rus yönetimleri Beltir Beyi Miyangas'a hükümdarlık alametlerini, yani kendine baş emeyenlere baş eğdirmek için kılıç, sözünü dinlemeyenleri cezalandırmak için kamçı, Moğol ve Cungarlara Beltirlerin arkasında Rus İmparatorluğu'nun bulunduğunu göstermek için bir tuğ vermiştir.¹⁷³ Hudutta bulunan vergi ödeyicilerine bayrak teslim etme gerçekten 1728 yılında olmuştur. Bayraklara güneş resmi yapıp şu sözler yazılmıştır: "Kimseye hiç bir şey verilmez."¹⁷⁴ Yönetim semboli olarak kabul edilen eski tarzda yapılmış kılıcın XIX. yüzyılın başında Nair Tukbeçekov'un boylarında kutsal olarak kabul edildiği bilinmektedir.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Bantış-Kamenskiy N. *Diplomaticheskoe sobranie del mejdu Rossiyskim i Kitayskim gosudarstvami s 1619 po 1792 god.* - Kazan', 1882.-s. 359.

¹⁷¹ Zapiski puteşestviya akademika Fal'ka // *Polnoe sobranie uçeniñ puteşestviy po Rossii, izdavaemie Akademiei Nauk.* T.6. - SPb., 1824. s. 437, 530.

¹⁷² TSGARH. F.1. Op.1. D.499. L.197.

¹⁷³ Çirim tamurları. - Abakan, 1982. s. 32.

¹⁷⁴ Fedorov M M. *Pravovoe polojenie narodov Vostočnoy Sibiri.* - Yakutsk, 1978. s. 38.

¹⁷⁵ Kostrov N. *Zametki o minusinskih inorodtsah i obitaemoy imi mestnosti // Eniseyskie gubernskie vedomosti.* - 1859. - No 26. s. 155.

Uzun yıllar süren Hongoray'ın Rusya'ya katılması 1727 yılında Burin antlaşması ile resmen ve tamamen son bulur. Bu anlaşmadan sonra Moğolistan'ın gözü her zaman Hongoray topraklarında olmuştur. Cungarlar Altır ulusundan Cungar Hanlığı yıkılana kadar vergi almaya devam etmişlerdir.

Hongoray toprakları Rusya'ya katıldıktan sonra Kuznetsk, Tomsk, Krasnoyarsk vilayetleri arasında bölünmüş. Kırgız ve Kıştımlardan kalan az sayıdaki bölükleri Sibiryaya yönetimi tarafından oluşturulan yerler arasında kalmıştır.

Krasnoyarsk şehri etrafındaki (1628 yılı kurulmuş) Kaçın toprağı Rusya mağlup edinceye kadar "Kırgız Yeri" diye geçip Mungal Yeri'ne vergi ödemişlerdir.¹⁷⁶ 1701 yılı bu yer 110 vergi ödeyicisinin bulunduğu beş boyu -Şaloşin, Kubanov, Tatarov, Mungatov ve Tubin- teşkil etmiştir.¹⁷⁷ XVIII. asrın ilk yarısında Kırgızlar ile savaşan Tatarları içine alan Kaçınların esas bölümü Hongoray'ın boş kalan topraklarını işletmeye başlamışlardır. 1719-1720 yılları Rus belgeleri "Krasnoyarsk'tan önce ve sonra Koçen, Aren veYastınlı hizmet adamları ve yasakçı (vergi ödeyici) Tatar aileleri, hayvan eşyaları ile eskiden Kırgızların yaşadığı topraklara göç ettiler."¹⁷⁸ Kaçınların Hakas-Minusin bölgesine göç ettiklerini yazılı kaynaklar ve folklorik malûmatlardan yararlanarak anlıyoruz.¹⁷⁹ 1755 yılında Kaçınler Tungunov ve Uzekov "arkadaşları ile mezkur yerlere gelip yerleştiler..."¹⁸⁰

Kaçınların çoğu Hakasya'ya göç ettikten sonra Sibiryaya yönetimi onların İyus ve Yenisey'in sol kıyısındaki topraklarını tanımak zorunda kalmışlardır. 16 Kasım 1747'de Krasnoyarsk Yönetim Toplantısı'nın kararına göre onlara Yenisey'den yukarı taraftaki Karaul ve Abakan istihkamları ile İyas nehri bölgelerindeki yerlerde yaşamalarına izin verilmiştir.¹⁸¹ Böylece önceki İsar Yeri'ne Kaçın Yeri geçmiştir. Kaçın boylarının adları yönetim altına alınan yeni bölgelere verilir ve anlamı büsbütün değişir. Kaçınler (haaş) kökeni Tatar halkı olarak bilinir. 1795 yılındaki sayımdan sonra Kaçınlerin sayısı 2590 vergi ödeyicisine ulaşmıştır.¹⁸² 1701 yılına göre Kaçınlerin sayısı 23,5 kat artmıştır.

¹⁷⁶ RGADA. F-199. Port. 516. D.2. L.42.

¹⁷⁷ Dolgih B. O. *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v 17 v.* - M., 1960. s. 231.

¹⁷⁸ *Pamyatniki sibirskoy istorii 18 veka.* Kn. 2. - SPb.

¹⁷⁹ Kuz'min A. K. İz podlinnih zapisok A. K-na. // *Ateney; jurnal kritiki, sovremennoy istorii i literatury.* - M., 1858. 4.2. s. 260.

¹⁸⁰ RGADA. F.281. Op.1. D.4609. L.7.

¹⁸¹ RGADA. F.281. Op.1. D.4609. L.8.

¹⁸² GAKK. F.ZOZ. Op.1. D.9. L. 25-26.

XVIII. asırda Krasnoyarsk'ın yakınında bulunan Kaçın Yeri'ne "Şaar Çeti" (şehir dışı) denir. 1824 yılında burası Krasnoyarsk şehrine bağlı vilayet olarak düzenir ve buraya üç Kaçın (Şaloşın, Tatarov, Tubin), üç arin (Tatışev, Abaltayev, Arino-Yastın) ve bir arin (tin) boyu girmiştir.¹⁸³ Halkı Ruslaşmış olan Kaçın Şaar Çeti vilayeti 1885 yılında dağıtılmıştır.

Krasnoyarsk'dan kuzeye doğru Yenisey ve Buzım ırmakları arasında Arin (Aara) yer almıştır. 1701 yılında burada beş boy bulunmaktaydı: Tatışev, Abaltayev, Kanbirev, Şerbakov, Tetyugin. Ayrıca sayısı 81'i bulan vergi ödeyicisinin yer aldığı Veslovskaya ve Yastın vilayetlerini de içine almaktaydı.¹⁸⁴ Arinler Kırğızların Kıştım boyundandı. Fakat bazı yöneticiler ve görevliler farklı görüşleri savunuyorlardı. "Şehrin yakınında bulunan Tatarlar, Kaçınlar ve Yarinler, Yastınlar Krasnoyarsk'ın yakınında göç edip duruyorlardı ve onların askerlerin medet ummak yersizdi. Çünkü onların nesebi Kırğız ve Tubinlere dayanmaktaydı, kız alır kız verirlerdi ve onlar aynı görüşteydiler. Bu bakımdan onlardan iyilik beklemek mantıksızdır."¹⁸⁵ Genellikle Kırğız, Kaçın ve Arinlerin arasında asaletli soylar bulunabilirdi. XVIII. asrın başında Arinlerin (Tatışev Abaltayev, Tetyugin, Arino-Veslovskiy ve Arino-Yastın boyları) çoğu Hakas topraklarında göç ediyorlardı. Bununla birlikte Arin Yeri egemenliğini kaybeder ve Arin boyları Kaçınlar arasına girmiştir.

Yenisey'in sağ kıyısında Sıda ve Mana ırmakları arasında Yarin (Çarin) Yeri bulunmaktaydı. 1701 yılında burada 66 vergi ödeyicisinin yer aldığı üç boy vardı: Abalakov, Tonski ve Bohtinski. 1795 yılında bu yerde 233 erkek mevcuttu.¹⁸⁶ XVIII. asrın sonunda ise Abalakov boyuyla birleştirilir ve 1795 yılındaki sayımda 105 erkek kaydedilmiştir. Kamasın toprağına 1701 yılında beş boydan oluşan 46 vergi ödeyici atlı Kaçınliler girer ve bunlar Kungulov, Mungatkov, Yargaşın, Muntukov ve Ugumakov gruplarından müteşekkildir. Onların hepsi Mana nehri kıyılarını yurt ediniyorlardı. XVIII. yüzyılın sonunda atlı Kaçınlar (Haştar) Ugumakovlar (bazen Mundukov) grubuna bağlıydı ve 1795 yılında onların içinde 99 erkek vardı.¹⁸⁷

Bu gibi iç göçlerin sonucunda İsar ulusunun eski Kıştımları Kaçın Yeri'nde kalan Kırğızların etrafında toplanmıştı. Kırğızlar kıyasla sayıca çok olduklarından XVIII. asrın sonunda Kaçınlere bazen "Kırğızlar" denildiği malumdur.

¹⁸³ GAKK. F.296. Op.1. D.1. L. 120.

¹⁸⁴ Dolgih B. O. : *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v 17 v.* - M., 1960. s. 226.

¹⁸⁵ Russko-mongol'skie otnoşeniya: 1626-1654. Sbornik dokumentov. - M., 1874. s. 385.

¹⁸⁶ Gosudarstvennyy arhiv Tomskoy oblasti (GATO). F. 3. Op.19. D131.L.209.

¹⁸⁷ Dolgih B. O. Körsötülgön emgek. s. 238.

Önceki Tuba ulusunda Koybal Yeri adlı bir yer oluşturulmuştu. XVIII. asrın başında bunlar aşağıdaki boylardan oluşmuştur: Turaçakov (Koybal ve Motor), Bolşebaykotovski, Malobaykotovski, Kolski, Koyakski, Arşupov, Urçenov, Sıyski, Yarci, Buguçeyev, İngarov, Kornasski, Şaradanov, Askaçi, Ahalakamski, Şipov ve diğerleri tubalar ve Kırgızlar¹⁸⁸ 1718 yılında onların içinde 292 vergi ödeyicisi vardı. 1795 yılında yönetici boyların sayısı altıya düşürülmüştür: Taracakov, Bolşebaykotovski, Malobaykotovski, Buguçeyev, Arinski ve Kolsli ve nüfus sayısı 528 kişiye kadar çoğalmıştır.¹⁸⁹ Onlar 173 farklı boydan müteşekkildir. Araştırmacıların fikrine göre "Koybal" ismi Modar beyi Koybal'dan gelmektedir. Sibir yönetimi bu özel ismi Koybal boyuna ve 1703 yılından sonra ise Modarların çoğunu oluşturan Tuba ulusuna vermişlerdir.

Koybal bozkırlarındaki Buguçeyev boyunda Ordıt (S.Remezov'a göre "Obdutlar") grubu yaşamıştır. Bu grup sürgünden sonra Kırgızlardan ortaya çıkmıştır. XVIII. asırdaki Koyballar "Kaçınler gibi bir halktı ve sadece onlar isimleriyle birbirlerinden ayrılırlardı.¹⁹⁰ Onların içinden Karatuz ve Amil ırmakları arasında yer alan Motor Yeri bölünmüştür. Bu ibare muhtemelen "Taşlı yerdeki Motorlar"ı ifade etmektedir. Tuba nehrinin yukarı (Kazır ve Kizir ırmakları) tarafına Kaydın Yeri yerleşmiştir. XVII. yüzyılda Kaydınlar (Haydınlar) Tuba ulusunda bir bölgeyi oluşturmuştur. XVIII. Yüzyılda bağımsızlıklarını kaybettikleri ve Yarin, Kaçın ve Koybal topraklarına girdikleri bilinmektedir. 1822 yılında Kaydınlar (15 türlü boy) Koybal boylarının step topluluklarının içerisinde girmiştir.

Böylece eski İsar ve Tuba Yeri'ne Krasnoyarski'ye baş eğen Koybal, Kaçın ve Kamasın yerleri geçmiştir.

Abakan vadisinde Uybat ve Askiz, Akiyus ırmaklarının yukarı kısmında Sagay Yeri oluşmuştur. Burası Tomsagay ve Yussagay olarak iki bölüme ayrılmıştır. Sagaylar kendilerini Hongoray'ın köklü halkı olarak kabul etmekte ve kökenlerini "Kırgız boyları"na dayandırmaktadırlar.¹⁹¹ Sagay Yeri ortaya çıktıktan sonra komşu yaşayan Şorlar "Sagay" adını bütün Hakasya ve Hakas halkı için kullanmaya başlamışlardır. 1715 yılında Sagay toprağında 39 vergi ödeyicisi mevcuttu. 30 yıl sonra burada -çocuklar hariç- 80 erkek vardı. 1795 yılında ise 678 erkeğe ulaşmıştır veya 12 katsayısıyla çarpılmıştır.¹⁹²

¹⁸⁸ RGADA. F.214. Op.5. D.1948. L. 3-6; D. 1959. L.17.

¹⁸⁹ GATO. F. 3. Op. 19. D. 131. L. 209.

¹⁹⁰ RGIA F. 1264, Op.1. D. 265. L. 190.

¹⁹¹ TSGARH. F.1-2. Op.1. D. 3. L.36.

¹⁹² Dolgih B. O. . *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v 17 v. - M., 1960. s. 106.*

1822 yılında Abakan vadisinde farklı boylardan oluşan step toplulukları kurulmuştu. Sagay toprağında yaşayanlar asıl kısmını oluşturmaktaydı. Bu nedenle "Sagay step toplulukları" terimi burası için kullanılmaya başlamıştır.

Abakan'ın sağ kıyısında, Arbat ve Tabat ırmaklarından Taştıp akarsuyu boyundaki vadilerin etrafında Beltir toprağı bulunmaktaydı. 1715 yılında burda 36 vergi ödeyicisi mevcuttu. 80 yıl sonra Beltirlerdeki erkek sayısı 578'e ulaşip 16 kat artmıştır.¹⁹³ Hakas tarihî folklorunda Beltirlerden Altay taraflarına göç etmiş Hongorayların geri dönen torunları olduğundan bahsedilir. Başka yerlerde yaşayan Beltirler Moğollar ile kaynaşip "Hara Moğol Piltiri" (Kara Moğollarla kaynaşanlar) diye adlandırılmıştır. Zamanla "Piltir" (melez) ismi etnik olarak kalmıştır. XVIII. asırda Beltir Yeri Tuvalarla komşu yaşadığından Tuvalar Hakaslara "Beldir" demeye başlamışlardır. 1822 yılında Beltirler bağımsız bir boy olarak Sagay step toplulukları arasına girmiştir. XIX. asırda Sagaylar ile karışmışlardır.

Kuznetsk Aladağı'nın güney tarafında Mrassu nehrinden Yukarı Abakan vadisinden Matur ve Es ırmaklarına kadarki bölgeler Biryusin ve Mrass Yeri olmuştur.¹⁹⁴ Burası şu dört boydan oluşmaktaydı: Kargin, Kivin, Kiy ve Kızıl. 1745 yılında Biryusinlerde 45 erkek vardı. 1795 yılında ise 1012 erkek olup 25 kat artmıştır.¹⁹⁵ Biryusin etnik adı XVIII. asrın başında ortaya çıkmış olabilir. Çünkü bu tarihe kadar böyle bir etnonimden başka hiç bir yerde bahsedilmez. "Brus" ve "Bryus" (Purus) denen özel isim 1703 yılında zikredilir.¹⁹⁶ Mezkur bölgelerde yaşayan Biryusinler XVII. yüzyıl öncesinde Altısar ulusunun Kıştımlarındandı. 1722 yılında D. Messerşmidt onlara "Bruskıştım" veya "Bryusinli Kıştımlar" demiştir. XVIII. asrın ilk yarısında Biryusinler göçten dönen Kırgızları ve Mrassuları, Kondom'a göç edip gelen Şor boylarını kendi içlerine almışlardır. 1822 yılında ise step toplulukları arasına girerler. Zamanla Biryusinlerin asıl özel isimleri unutulup Sagay denilmeye başlanmıştır.

Tom ve Askiz ırmaklarının yukarı kısımlarındaki Kuznetsk Aladağı'nda Verhotom Yeri vardı. Bazen buraya Tom ve Kazanov vilayeti de denildiği olurdu. Tarihî şeceredeki malûmatlara göre Hongorların bir kısmı göç ederken kaçarak Tom nehrinin yukarı tarafına yerleşmişlerdir. Daha sonra onlar "Tom" diye adlandırılmıştır. Diğer taraftan ise aynı boya Kazanov vilayetin-

¹⁹³ Dolgih B. O. . *Rodovoy i plemennoy sostav narodov Sibiri v 17 v.* - M., 1960.s. 196.

¹⁹⁴ GAKK. F. 805. Op. 1. D. 85. L.6.

¹⁹⁵ RGADA. F- 248. Op. 113. D 1584. L. 1281.

¹⁹⁶ TSGARH. F.6445. Op. 1. D. 15. L. 15.

de yaşayanlar "Horalar" demişlerdir.¹⁹⁷ Bu etnik adlandırma mezkur Tom boyunun "Hooray" Etnik-politik İttifakı'ndan olduğunu ifade eder.

İyus vadisinde yaşayan Hakaslar Şorlara "Tumzuh" diyorlardı. "Tumzuh" sözü "Tom Sug" Tom nehri civarında yaşayan yerli halk anlamındadır. Etnografik bilgilerden yola çıkarak Tomluların Şor (Eley ve Etiber boyları) ve Kırgızların özelliklerini barındıran melez bir boy olduğunu kabul edebiliriz. Gerçekten "Tom" etnik ismi XVIII. asırdan sonra ortaya çıkmıştır. 1822 yılında Tomlular Sagay step toplulukları arasına girip bağımsız Kazanovlar (300'dan fazla farklı boy) boyunu oluşturmuşlardır. Kazanov boyunun başka bir kısmı ise (32'den fazla farklı boy) Tom nehri vadisinde yaşamışlardır.

Mezkur Altır ulusu etrafında oluşan Sagay, Beltir, Biryusin (Mrass) ve Yukarı Tom yerleri Kuznetsk vilayetinin yönetimine girmiştir.

Altısar ulusunun yaşadığı İyus vadisindeki yerler XVIII. asırda Tom vilayetine bağlıydı. Bu bölgede "Kızıl Yeri" ortaya çıkar ve burası bölgesel yönetim bakımından bağımsız vilayetlere ayrılmışlardır: Kızıl, Busagus, Şuy, Açın, Kamlar, Kurçikov (kiy) İgin, Argun. 1734 yılında burada 340 vergi ödeyicisi vardı.¹⁹⁸ 60 yıl sonra bu bölgelerde erkek sayısı 2109 olup, 7 kat artmıştır.¹⁹⁹ Bunlar 200 farklı boydan oluşmuştur. Bu boylar arasında birleştirici asıl rolü Altısar Yeri'nin bir bölgesinde olan Kızıl boyu oynamıştır. Yeni-sey'de mezkur vilayetler Kızıl step topluluklarıyla birleşip Açın bölgesine bağlı bulunmaktaydı. Kızıllar Kaçınlarla aynı kökenden kabul edilmiştir. Folklorik malûmatlarda ise Hongoray halkının neslinden olarak bahsedilir. Kızıl Yeri toponiminde günümüze kadar ulaşan ve 1703 yılındaki trajedik olayları anlatan özel adlar vardır. "Hooray Koş Azii" (Hızılhas dağındaki geçit) gibi adlara rastlarız.

Çulum nehri vadisindeki Melet (Pelettura) istihkâmının kurulduğu bölgelerde Melet, aşağısında ise Tatal bölgesi yer alır. En son adlandırmanın XVII. asrın ilk yarısında vilayeti yöneten Tutala'nın isminden aldığı kuvvetli bir ihtimaldir. Tutallarda (tudal) 28 farklı boy bulunurdu. Meletlerin kendilerine "Pelet" dediği bilinmektedir. 1824 yılında "Melet" ismiyle bağımsız bir yönetim kurmuşlardır. Meletlerin iki boyuna 70'ten fazla farklı soy girmiştir. Tatal, Melet ve Kırgızların içinde genel ailevi adlar (soyadları) olmuştu: Aynakov, Baydaşev, Barbakov, Sardıganovlar vs. Bu örnekler zikredilen grupların etnogenetik ilişkilerini kanıtlamaktadır.²⁰⁰

¹⁹⁷ GATO. F.234. Op.1. D.135. L: 465.

¹⁹⁸ Elert A. X., Miller G. F. O korennom naselenii Tomskogo uezda // *Traditsionnie verovaniya i bit narodov Sibiri*. - Novosibirsk, 1987. s. 173.

¹⁹⁹ GATO. F.Z. Op.19. D.162. L.204, 207.

²⁰⁰ Butanayev V. Ya. *Toponimiçeskiy slovar' Hakassko-Minusinskogo kraya*. - Abakan, 1995.

XVIII. asra göre Hongoray'daki halkın sayısı korkunç rakamlara ulaşmıştır. Arşiv belgelerinde 1795 yılındaki erkek sayısının 8,5 bin olduğu yazılıdır. Hakasya'nın halkı 1703 yılındaki sürgüne kadarki sayısına XVIII. asrın sonunda ulaşmış olmalıdır. Minusin Tatarlarının step topluluklarının ortaya çıktığı döneme göre (Rusya'nın içerisindeki Hungarlara böyle demişlerdi) kadın ve erkeklerin genel sayısı 22 bin insanı oluşturmuştur. Minusin bölgesi sınırındaki halkın % 50 oluşturmuştur.²⁰¹

1822 yılında M. M. Speranski'nin yaptığı reformlarla Hakasya yeniden düzenlenen Yenisey vilayetine bağlanmıştır. Hakasya'nın parçalanan yerleri ve bölgeleri dört step topluluğuyla birleştirilmiştir: Kızıl, Kaçın, Koybal, Sagay. Step topluluklarının sınırları ile eski Kırgız uluslarının sınırları genel olarak aynıdır. Hongoray Rusya'ya katıldıktan sonra Güney Sibirya'nın siyasi sahasında Kırgızların isminden ve anayurdunun tarihi özel adlarından bahsedilmez.

Böylece Yenisey Kırgızlarının parlak tarihi hüznü son bularak Minusin Tatarlarının tarihi başlar.

²⁰¹ GATO, FZ, Op.18. D131. L.201.

SONUÇ

YENİSEY Kırgızlarının tarihi hem şaşalı hem de acıklı olaylarla doludur. Kırgızlar bu eski dönemlerde Orta Asya'nın uçsuz-bucaksız bozkırlarında çok zorlu muharebelerde bulunmuşlardır. Kırgızların büyük devletler kurduğu dönemlerde göçebe hayat sürdürdükleri halde şaşırtıcı bir ustalık gösteren Kırgız ustaları ve kuyumcuları yaptıkları araç gereçlerle parmak ısırtacak marifetler sergilemişlerdir. Bununla beraber bu eski tarihî devirlerde Kırgızların mağlubiyete uğrayıp, bağımsızlığını kaybettiği zamanlarda o günün şartlarına göre gelişmiş medeniyetinin bazı örneklerini kaybettiği belgelerle kanıtlanmaktadır. Fakat bu yenilgilerle feleğin sillesini yiyip, bağımsızlığını kaybettiği zamanlarda da Kırgız milleti tekrar kendini toparlayıp Yenisey Bölgesi'nde on beş asır varlığını sürdürmüştür. Bununla beraber Kırgızların yaşadığı Avrasya bozkırlarındaki kuvvetli ve pek çok sayıdaki Hunlar, Cuccanlar, Karluklar, Basmıllar vs. komşu boylar ve halklar tarih sahnesinden silinmişlerdir. 1703 yılında Minusin bölgesindeki Kırgız halkının çoğunun cebren Cuncarya'ya göç ettirilmesi ile birlikte Kırgızların bu bölgede hüküm sürmesi sona ermiştir. Böylece bu tarihten itibaren bu bölgelerde Kırgızlardan bahsedemiyoruz. Yenisey Kırgızlarının kadim tarihinin irdelenip öğrenilmesi, milli şuurun uyanmasına ve milli rönesans hareketlerinin cereyan etmeye başlamasına neden olması bir noktadan sonra kaçınılmaz oluyor.

Başka milletlerin tarihi gibi Yenisey Kırgızlarının tarihinde de araştırılıp gün yüzüne çıkarılması gereken pek fazla konu vardır. Son on yılda tarihî etnonimle ilgili çok ciddi problemler tezahür etti. Orta Yenisey'de yaşamış olan o dönemin köklü halkına 1923 yılında uydurma "Hakas" teriminin kullanılmasıyla "Kırgız" etnonimine karşı koyulmaya çalışılmaktadır. Günümüzde hepimizin de bildiği gibi İlk ve Orta Çağ'dan kalan yazılı kaynaklar, etnografyanın, toponiminin, dil biliminin verileri Orta Asya'da, Minusin

bölgesinde tarihte "Kırgız" adıyla zikredilen en eski Türk dilinde konuşan halkın yaşadığını yansıttığı şüphesizdir. Kırgızlar V. asırdan XVIII. asra kadar diğer halklar tarafından asıl isimleriyle adlandırılmışlardır. Bilimsel kaynaklara giren "Hyagas", "Sytzyas", "Hakas" terimleri Çince "Kırgız" etnoniminin bozulmuş şekli olarak kabul edilir. Ayrıca otuz kırk yıldan beri L. R. Kızlasov inatla, ısrarla "Kırgız" boyunun etnik anlamını ve Yenisey'deki Kırgızlara ait tarihî olayları tarihte herhangi bir belgesi olmayan "Eski Hakaslar"a bağlamaktadır. Uzman Tarihçiler, arkeologlar, etnograflar, Türkologlar, Kırgız tarihini araştıranlar gerçek tarihi çarpıtanlara ağır darbe vurmaktadır.

Son on yılda etnograf V. Ya. Butanayev'in araştırmaları sonucunda Orta Yenisey'in halkının Orta Çağ'ın sonlarında kendilerine Hooray dediklerini tespit etmiştir. Bununla beraber Rus kaynaklarında "Kırgız" ismiyle zikredildiği görülmektedir. Hakas halkının Hoorayların (Hongoray) varislerinden olduğu olgularla kanıtlanmaktadır. L. R. ve İ. L. Kızlasovların "Hooray" teriminin etnik anlamını yermeleri gerçekte bağdaşmaz.

1727 yılında Minusin bölgesi Kyahta ateşkes anlaşmasıyla Rusya'ya katıldıktan sonra "Hongoray" ismine Güney Sibirya ve Orta Asya'nın siyasi sahasında rastlanmamıştır. Minusin bölgesinde yaşayan halka günümüzde "Tadarlar" denilmektedir. Bu adla Ruslar çok sayıda Türk dilinde konuşan halkları adlandırıyorlar. Hooray (hongoray) etnonimi geçmiş tarihin mirası olarak kaldı. Bu özel ad yeni teşkilatlanmakta olan etnik grubun manasını ifade etmez. Hakasya Rusya'ya katıldıktan sonra askerî tabakayı kaldırarak Kıştımları ezmede kullanılan yarı feodal yöntem kaldırılmıştır. Hongoray'ın bütün köklü halkları aynı haklara sahip olmakla birlikte vergi öderlerdi. Hakimiyeti elinde bulunduran Kırgızların yerine hiç bir sınıfa bağlı olmayan ve mülkiyet ayrımı neticesinde ortaya çıkan, varlıklı ve padişah yönetimine hizmette bulunanlardan yeni seçkin bir topluluk oluşur.

Bugünkü Hakas halkı farklı etnik gruplardan, yani önceki Kıştımlar ile zorlu dönemlerde sayıca azalan Kırgızlardan oluşmaktaydı. XIX. asrın başında Hakaslar dört step topluluğundandı. Genel "Tadar" etnik adına, belli bir yaşayış tarzına, kültürüne ve genel bir dile sahip köklü bir halktır. Tatar etnonimi Orta Asya'daki farklı boyları ve devlet teşkilatını adlandırmada kullanılmıştır. IX. yüzyıla ait Kırgız anıtlarında "Tatar" halkı düşman olarak anlatılmakla birlikte, aradan bin yıl geçtikten sonra bu ad Orta Yenisey halkının özel adı olmuştur. L. R. Kızlasov'un ifade ettiği gibi Rus kaynaklarında bu söz hakaret anlamını taşımamaktadır. 1917 devriminden sonra S. D. Moynogışev'in desteğiyle Hakas vilayeti halkının özel adı olarak Sibirya yazıtlarından ve tarihî belgelerden alınmış "Hakas" yapma adı teklif edilmiştir. 1923

yılında V.TS.İ.K'nin özel kararı ile resmen onaylanmıştır. Gerçekten bu yapma yöntemle verilen "Hakas" ismi yerli halka kabul ettirilemedi. Bilakis onlar kendilerini "Tadar" diye adlandırmaya başladılar. Yurtsever aydınların bir kısmı tarihi "Hooray" özel ismini kullanmama görüşünde olduklarını bildirirler. Günümüzde tarihteki gerçek olayları gün yüzüne çıkarmak için ilk adımlar atılmaktadır. Hakas Cumhuriyeti'nin kurulması münasebetiyle Hakas Halk Derneği'nin kararıyla 3 Temmuz 1991'de kutlanan "Adahooray" genel halk bayramı vs. şüphesiz buna örnek olarak gösterilebilir.

Etnonim meselesi ciddi ve tartışmalı özelliğe sahip olmasına rağmen Yenisey Kırgızları tarihinde o kadar da güncel problem olmamıştır. Etnik medeni genезin problemlerini çözümlemede en önemli sorun Orta Çağdaki yazıtların büsbütün araştırılmamasıdır. Orta Çağ'ın sonlarına ait Kırgız yazıtlarının etraflı araştırılması sonucunda uzun yıllar süren evrimsel değişim örneklerinin yeniden düzenlenmesi, Kırgızların Hooray (Hongoray) etnik grubuna giren ve Yenisey'de yaşayan diğer etnik gruplar ile olan ilişkileri açıkça göstereceği şüphesizdir. Etno-arkeolojinin önemli çalışmalarından bir diğeri ise Orta Çağ'ın sonlarında Minusin bölgesinde yaşayan etnik grupların yazıtlarının derinlemesine incelenmesini; bu grupların yoğrularak tek halk olma sürecini ve onların nasıl genel bir kültür ortaya çıkardıklarını izlemektir.

Yenisey'de yaşayan Eski Kırgız halkının ve kültürünün tarihi sadece bugünkü Hakasların değil; Sayan-Alтай'daki diğer Türk halkların tarihinin bir bölümü ve Orta Asya'nın göçebe uygarlığının ayrılmaz bir parçasıdır. Bizim görüşümüze göre Kırgız Kağanlığı dönemindeki "Aç" ve "Az" adındaki boy (Çin vakainamelerinde Ace) Kırgızların seçkin zümresini oluşturmaktadır. Hongoray Etnik-politik İttifakı döneminde eski Hongoray halkının bir bölümü, Moğol-Cungar fetihlerinde kendi isimlerini korumuş ve yaşadığı topraklar Rus belgelerinde "Kırgız Yeri" diye zikredilmiştir. Bunu "Kırgızlar" değiştirmiştir.

İlk ve Orta Çağda Kırgız kültürünün gelişmesi Orta Asya'nın diğer göçebe kültürlerinin incelenip öğrenilmesinde bir örnek teşkil eder. Coğrafi bakımdan Yenisey'deki Kırgız Devleti yüzyıllar boyu ticaret ve kültür ilişkilerinin odak noktası olmuştur. Kuzey Asya'nın göçebe dünyasına yerleşen kültür merkezlerinin gelişmiş kültür örneklerine sahip bölge olan Büyük Kırgız Devleti döneminde Kuzey ve Orta Asya'nın hayvancılıkla uğraşan boyları bir kağanlığa baş eğdiren göçebe uygarlığının merkezi olarak kalmıştır. Bu büyük dönemde Kırgız yöneticileri savaş meydanında sadece düşmanlarını mağlup etmeyerek çok güzel diplomatik ilişkileri de başarabilmişlerdir.

Bununla birlikte şehir kurdukları, tarla işlettikleri, para kullandıkları ve evrensel dinlere önem verdikleri bir gerçektir.

Büyük Kırgız Devleti tarihî kaynaklara göre yaklaşık 80 yıl sürmüştür. Asya'nın pek çok bölgesine sahip olan Kırgızlar bu bölgelerdeki göçebe halkları askerî ve siyasi başarılarıyla tamamen hakimiyetleri altına almayı başarmışlardır. Daha sonraları Kırgız Kağanlığı yıkılmıştır. Kırgız halkı Kara Kidanların (Kara Hitaylar) istilası ile ikiye ayrılmıştır. Kırgızların bir kısmı Doğu Türkistan'da kalmıştır. Bunlar bugünkü Tanrı dağlarında yaşayan Kırgızların ata-babalarıdır. Kırgızların etnik yapısı değişerek Türk ve Moğol boylarıyla kaynaşır. Bu bakımdan Kırgız kültürünün örneklerini yalnız Yenisey'de değil, Orta Asya'nın her yerinde arayıp bulmak ve araştırmak gerekmektedir. Kırgız kültürünün farklı dönemlerde gelişimini ve yayıldığı alanlarını, özellikle Orta Asya'daki Kırgız tarihinin eski dönemini araştırıp öğrenmenin önemi büyüktür. Doğu Türkistan'a kadar olan alanlardaki Kırgız göçlerinin yönlerini belirlemek, bu bölgelerdeki kültürel abideleri incelemek, Kırgız halkının nasıl bölündüğünü ve nasıl genel "Yenisey Kırgız özelliği"nden uzaklaşmaya başladığını açıklamak gerekir. Bu güncel meseleleri çözümlemeyi Orta Asya'daki arkeologların, etnografların, Türkologların ilmi araştırmalarını organize eden merkezler gerçekleştirebilir. Kırgız tarihine bilim dünyasında yeni yetişen neslin ilgisi çekilerek gelecekte yapılacak olan araştırmalarda pek çok karmaşık ve ilginç konular ve problemler çözüme kavuşacaktır.

Butanayev'in Yayımlanan Eserleri

Kitapları ve Makaleleri 1966-2001 y.

1. "Hakas Dilinin Pir Hozımınar", *Lenin Çolu*, 1966, 23 Aprel.
2. Pos Dilin Payıdarga/Purungu Pir Göstener", *Lenin Çolu*, 1968, 21 Mart.
3. "Hoga Hakas Dip Adalçabış", *Lenin Çolu*, 1969, 13 Mart.
4. "Hakas Sannarı", *Lenin Çolu*, 1969, 13 Mart.
5. "Hakas Dilinde Attarınar", *Lenin Çolu*, 1969, 22 Mart, 1970.
6. "Zapiski o Dvuh Hakasskih Etnonimakh", *Uçeniye Zapiski / Hakas Nii yan ulit i İstoriyi-* 1970. vip 14, 178-183 s.1971.
7. "Hakas Çonın Çıl Sanı", *Lenin Çolu*, 1972.
8. "Piçik Dili Paza Sagıstar", *Lenin Çolu*, 1972, 4-yanvar, 1973.
9. *Materiyalı po Leksike Kaçıntsev Eniseya*, Abakan 173, s.105-108.
10. "Nekotoriye Noviye Dannıye po Rodovomu Deleniyu Hakasskih Kaçıntsev", *Proishojdeniye Aboriginov Sibiri i ih yazıkov*, Tomsk, 1973, s. 185-187.
11. "Nekotoriye osobennosti hakasskoy Leksiki", *Uçeniye Zapiski*, hakas Nii yaz Lit i istorii, 1973, vip 18, s. 15-148.
12. "Novaya Uybatkaya Sabra" / 4 Pamyatnik Eniseyskoy Pismennosti S. Uybat / *Uçeniye Zapiski / Hakas Nii lit. i istorii*, 1973, vip 18, s. 149-152.
13. "Piltir Çon Haydan Sıhhan Predanye" [zapisnoye ot N. M. Çebodayeva], *Lenin Çolu* 1973, 13-yanvar.
14. "Hakas Tamagının Aymağı" (v Soavtorstve s İ. Butanayevoy), *Lenin Çolu*, 1973, 15-maya, 1976.
15. "K Voprsu o Sotsialnoy Ssukture Sredne-Vekovogo Obşestva Hakasov po Danım İstorii Çeskoğ Folklorı", *İz İstorii Sibiri*, Tomsk, 1976, vip 21, Materivalı So-

veşaniya po Probleme "Ekonomika i Sotsialnaya Suktura Drevnego Naseleniya Zapadnoy Sibiri", Tomsk, s. 201-206.

16. "K Voprosu o Hakasskih Tsivrovih Znakov", *Uçeniye Zapiski, Hakas Nii Yaz. Lit. i İstorii* 1976, s. 256-260.

17. "Predstavleniye o Nebesnih Svetilah v Folklore Hakasov", *Uçeniye Zapiski, Hakas Nii Yaz Lit. i İstorii*, 1976, vıp 20, s. 231-240.

18. "Hakas Poninin Purungi Müçeli", *Ah Tahsil*, 1976, No 24, s.134-139.

19. "Adın Kemdir", v soavtorstve S. İ. Butanayev, *Lenin Çolı*, 1976, 5-fevral.

20. "Çazınar Uzak Polzin, Obdo Uuç" [k 80-letiyu skazatelnitsi E. N. Kulagaşevoy], *Lenin Çolı*, 1976, 4-yanvar, 1977.

21. "Domaşneye Tkaçestvo Hakasov", *Voprosı İstorii Hakasii*, Abakan, 1977, s. 115-123, 1979.

22. "Ob Etnogenetiçeskih Svyazah Hakasov s Eniseyskimi Kırğızamı" (po materialam hakas ist. Folklorı), *Etnogenez i Etniçeskaya İstoriya Tyurkoyazıçnıh Narodov Sibiri i s Opredelennih Territoriy: Tezis Doklada ot. Obl. Nauç. Konf po Etnografiyi Omsk*, 1979, s. 150-135.

23. "Hakas Aalı Oktyabr Revolyutsiyası Alnında", *Lenin çolı*, 1979, 23-30 okt., 1980.

24. "Hakaskiye Tamgi i Vopros ob Alnoy" (18-19), *İzv. Sib. Otd-niya AN SSSR Seriya Obş. Nauk.* 1980, vıp 1. s. 100-103.

25. "Toolı Hooray. Predaniye" [Zapisannoye so slov F. A. Solomaçevoy], *Lenin Çolı*, 1980, 21-iyunya.

26. "Horaya Altıg Tadar", *Lenin Çolı*, 1980, 5-avg.

27. "Voorujeniye i Voennoye Delo Hakasov v Pozdnem Srednevekovye" (po materialam folklorı), *Voennoye Delo Drevnih Plemen Sibiri i Tsentralnoy Aziyi Novosibirsk*, 1981, s. 188-197.

28. "Traditsionniye Sposobi Vedeniya Skotovodstva u Hakasov" (18-naçalo 19vv), *Voprosı Etnografii Hakasiyi Abakan*, 1981, s. 68-81.

29. "Köbirçin Hıs" [Zapisnoye so slov S. Domojakova], *Lenin Çolı*, 1981, 3-fevral.

30. "Suna Han" Predaniye [Zapisnoye so slov P. Çebodayeva], *Lenin Çolı*, 1981, 22-avgust.

31. "Sotsialno-Klassovaya Struktura Hakasov Kontsa 19-Naçalo 20 vv", *Agarınıye Otnoşeniye i Zemelnaya Politika Tsarizma v Sibiri (konets 19 v-1917g)*, Krasnoyarsk, 1982, s. 3-5.

32. "Çirim Tamırları" (Sost zapis v lit. obrab. V.Y. Butanayeva. Abakan Krasnoyarsk. Kn. İzdatelstvo. Hakas otd-e 1982, 100 s. Pets: Nerbişev N. "Çirim Tamırları" – çapsıh kniga, *Lenin Çolı*, 1982, 18-dek Karascakov S. "Nime İskitseler Purungi Ço-ohtor", *Lenin Çolı*, 1983, 6-yanvar, 1983.

33. *Hakasiya prazdnik Tun Paryam*. Novosibirsk, 1983 5 s. (prep) AN SSSR Sib. Otd-niye. Buryat inst. Obşestv. Nauk. İnst-t istoriyi Filologiyi i Filosofiyi, komis. Po vos-tokovedeniyu.

34. "Proishojdeniye Hakasov po Danım Etnonimiki", *Problemy Arheologiyi i Etnog-rafii*, L., 1983, vip 2, istorçeskaya Etnografiya: Traditsiya Sovremennost, s. 68-73.

35. "Tuba i Motarı", *Problemy Etnogeneza i Etničeskoj İstoriyi Samodiyskih Narodov: tez. Dokl. Om. Nauç. Konf. Po Etnografii*, Omsk, 1983, s. 13-15.

36. [Retsenziya], *Sovetskaya Hakasya*, 1983, 25-noyabr. Rets. Na knigu: *Krestyans-tvo Sibiri v Epohu Kapitalizma*. Novosibirsk: Nauka, 1983, s. 398, 1984.

37. "Die Lebensweise der Volker Sibirrens im 'Geschichlichen Über Blik", *Sibirien (Albom)*-Zürich, 1984, s.157-166.

38. "Kult Bogini Umay i Hakasov", *Etnografiya Narodov Sibiri*. Novosibirsk, 1984, s. 93-104.

39. "O Yakutsko-Hakasskih Leksiçeskih paralellah", *Problemy Rekonsuksiy v Etnog-rafiyi*, Novosibirsk, 1984, s. 114-121.

40. "Ob Etničeskom İmeni Hakasov v Epohu Pozdnego Srednevekovya", *Arheolo-giya i Etnografiya Yujnoy Sibiri*, Barnaul, 1984, s. 134-139.

41. "Etničeskiy Sostov Kızıltsev v 19-Naçale 20vv, *Etničeskaya İstoriya Tyurko-yazıçnıh Narodov Sibiri i Sopredelnıh Territoriy: tez. Dokl. Ot. Obl. Nauç. Konf. Po Etnogra-fiyi*, Omsk, 1984, s. 105-107.

42. "Hakaskiye Narodniye Nazvaniya istoričeskih Pamyatnikov", *Voprosı Drev-ney İstorii Yujnoy Sibiri*, Abakan, 1984, s. 127-137.

43. "Prazdnik Drevney Zemli" [Tun Bayram], *Sov. Hakasya*, 1984, 1-may, 1984.

44. "Hakasskiye [Lunno-Solneçnyı] Kalendar", *Sov. Hakasya*, 1984, 31-may, 1984.

45. "K İstoričeskoj Etnonimike Hakasov" (Termin. Hooray), *Problemy Arheologii Etnografii*, L., 1985, vip 3: İstoričeskaya Etnografya, s. 25-29.

46. "Narodniykalendar Hakasov", *Rerihovskiye Çteniyey*, 1984, Novosibirsk, 1985, s. 326-331.

47. "Predstavleniye Hakasov o Boleznıyah", *Mirovvozreniye Narodov Zapadnoy Sibiri po Arheologičeskim i Etnografıçeskim Danım*, Tomsk, 1985, s. 33-34.

48. "İstoričeskiye Kontaktı s Narodami Yujnoy Sibiri i Sredney Aziyi po Danım Etnonimiki, İstoriko-Kulturniye Kontaktı Narodov Altayskoj Yazıkovoy Oblastı", *Tez. Dokl., Nauç. Konf. (Taşkent, sent., 1986,)* -M, 1986Ç 1, s. 15-5.

49. "Narodniye Predstavleniya Hakasov o Proishojdenii Svoey Kulturi", *Vseso-yuznaya Sessiya po itogam Polevıh Etnografıçeskih i Antropologıçeskih İssledovaniy*, 1984-1985: *Tez. Dokl., Yokşar-Ola*, 1986, s. 75-76.

50. a) [Rentsenziya], İzvestiya Sib. Otd-niya AN SSSR, Ser. İstorii, Filologii i Filosofii, 1986, vıp 3, 69-70, Rets: na knigu Moldobayev İ., B Epos "Canış i Bayış" kak istoriko-etnograficheskiy istoçnik, Frunze, İlim, 1983, s. 169.

51. "Hakaskaya Narodnaya Meditsina", Genezis i Evolyutsiya Etničeskih Kultur Sibiri, Novosibirsk, 1986, s. 94-113.

52. "İbekede Adlgan Hooray Çiribis", Lenin Çolu, 1986, vıp. 17.

53. "Legendarnaya Sana Hooray" (Voprosı etn. İstorii hakasov na osnove starin. Predaniy, legend i mifov), Sov. Hakasya, 1986, 11-aprel.

54. "Predannost nauke": (k 60-letiyu Y. U. Sunçugaşeva), Sov. Hakasya, 1986, 14-yanvar.

55. "Çaaçı, Üğretçi, Uçenay" [Y.U. Sunçugaşev], Lenin Çolu, 1986, 14-yanvar, 1987.

56. "Satsialno-Ekonomičeskaya İstoriya Hakasskogo Aala": /konets 19. -naç 20 v)/Hakas Nii Yaz, Lit. i İstorii-Abakan:Krasnoyarsk, kn izd-Hakas otd- e, 1987, s. 175, Rets: Moldobayev T., Bedelbayev A. Tarihıy Tamırımız Bir, Leninçil Çaş, 1988, 14-aprel., Kamov B. Dalekom Aale, Sov. Hak., 1989, 15-yanvar, Bondarev A. O Tvoeym i Moyem Seleni, Hakas. Trujenik, 1988, 9 yanvar.

57. K istorii Semyi i Semeynogo Prava Hakasov (19-nıçlıo, 20vv)Novosibirsk, 1987, s. 155-164.

58. "Svadebniye Obryadı Hakasov v Kontse-Naçale 20v", Traditsionniye Obryadı i İskusstvo Russkogo i Korennih Narodov Sibiri, Novosibirsk, 1987, s. 179-193.

59. "Kırgız" Daregi Sayan-Altay Ebdiringe", Kırgızstan Madaniyatı, 1987, 1-yanvar, s. 12.

60. "Vospitaniye Malenkih Detey i Hakasov", Traditsionnoye Vospitaniye Detey i Narodov Sibiri: Sb. St. /AN SSSR, İns-t. Etnografii im. Mikluho-Maklaya, M, 1988, s. 206-221.

61. "Kırgızsko-Hakasskiye Etno-Kulturniye Svyazi" (v. Soavt.s. İ.B Moldıbayevım), İstoriko-Kulturniye Svyazi Narodov Yujnoy Sibiri, Abakan, 1988, s. 22-27.

62. "Kırgızsko-Hakasskiye Etnokulturniye Svyazi" (po danım skotovodçeskoy terminologii), Tyurkologiya 88: Tez.dokl. i Soob. 5. Vsesoyuznoy Türk. Konf. (7-9 sent. 1988g), Frunze, 1988, s. 536-537.

63. "Kırgızsko-Hakasskiye Yaikovıye Paraleli", yazık Mif Kültura Narodov Sibiri, Yakutsk, 1988, s. 17-27.

64. "Kırgız-Hakastın Söz Kaznası Caatındagı Tarihıy Baylanıştarı", Ala-Too, 1988, No 9, s.153-155.

65. Pogrebalno-Nominalniye Obryadı Hakasov v 19 Naçale 20 v", İstoriko- Kulturniye Svyazi Narodoy Yujnoy Sibiri, Abakan, 1988, s. 107-132.

66. "Srednevekoviy İnstut Kıştımtstva i Narodov Yujnoy Sibiri", İstoriografiya i İstočniki İzučeniya İstoričeskogo Opıta Osvoyeniya Sibiri: Tez. Dokl. İ Soob.Vsesoyuz. Nauç. Konf. /15-17 noyabr, 1988, vip 1, s. 89-90.
67. "Eşe Raz ob İmeni" / K Voprosu o Proishojdenii Termina "hakas", Sov. Hakasya, 1988, 30-dek.
68. "Kırgız-Hakas Etnikalık Baylanıştardın Başatı" / v Saovt. S. İ. Moldıbayevım, Kırgızstan Madaniyatı, 1988, 22-aprel, s. 4, 1989.
69. İstorčeskaya Sudba Eniseyskih Kırgızov po Danım Folkloru Narodov Yujnoy Sibiri, Voprosı Etničeskoy İstorii Kırgızskogo Narodo, Frunze, 1989, s. 66-77.
70. "TraditsionniyyeSposobi Ohatı Hakasov v 19v", Kulturnıye i Hozyastvenniye Traditsii Narodov Zapodnoy Sibiri, Novosibirsk, 1989, s. 128-133.
71. "Traurniy Obryad "Tul i Hakasov", Tsıbıkovskiye Çtenıye: tez. Dokl. , Soob. Ulan-ude, 1989, s. 31-33.
72. "Ugon Naselsniya Hakasiyi v 1703 Godu i ego Posledstbiya", "İstoričeskiy Opıt Sotsialno-Demografičeskogo Razvitiya Sibiri", tez. Dokl. İ Soobs: Vsesoyuz Nauç. Konf., 12-14 ok.-1989, Novosibirsk, 1989, vip 1, s. 34.
73. EtnokulturniyeSvyazi Hakasov s Naseleniyem Pribaykalya v Epohu Pozdnego srednevekoviya., Etnokulturniye protsessı v Yugo-Vostočnoy Sibiri v Sredniye veka. Novosibirsk, 1989 1233-125s. 1990.
74. "Etničeskaya Kultura Hakasov 17-19 vv", AN SSSR inst,t etnologii i etnič. Antropologii. İm N.N. Mikluhomaklaya, M, 1990, s.273., Materiyalı k seri Narodı Sov. Soyuza: vip 3 Hakası/ Rets: Mahno Y., Gladıševskiy A., Sov. Hakasia 1991, 4-yanvar, Ugdıjekov A., "Hakas Çonnın Purungızınar", Lenin Çolı, 1990, 17-noyabr.
75. "İstoričeskayaOsnova Hakasskogo Folkloru o Krepostnih Soorujeniyah", Sve. Soavt. S.A.İ Gotlibom., Pamyatniki Kırgızskoy Kulturu v Severnoy i Tsentralnoy Azii, Novosibirsk, 1990, s. 132-145.
76. "İstoričeskiye Etapı Formirovaniya Şorskoı Narodnosti", "Etničeskiye i Sotsialno-Kulturniye Protsessi i Narodov SSSR", Tez. Dokl. Vsesoyuzn. Nauç. Konf., Omsk. 1990, kniga 1, s. 43-45.
77. "Medvejij Praznik i Hakasov", Traditsionnoye Mirovozreniye i Kultura Narodov Sibiri: Sopredelnih Territoriy. Tez. İ Materiyalı Dokl. İ Soobş: Vsesoyuz. Nauç. Konf., Ulan-Ude, 1990, s. 39-42.
78. "Obraz Ospi i Hakasskoy Demonologii"., Vsesoyuznaya Nauçnaya Sessiya po İtogam Polevıh Etnografičeskıh i Antropologičeskıh İssledovaniy, 1988, Tez. Dokl. Alma-Ata, 1990, çast 3, s. 96-97.
79. "Obşestvennoye Upravleniy i Sudoproizvodstvo i Hakasov 19 vv", Problemi İzučeniya Drevney Srednevekovoy istorii Gornogo Atlaya, Gorno-Altaysk, 1990, s. 217-232.

80. [etsenziya]. İzv. İib. Td-ya AN SSSR Seri İstorii, Filologii i Filosofii, 1990, vip 3, s. 64-65. Rets. Na knigu: Nimayev D.D., Problemi Etnogeneza Buryat, Novosibirsk, Nauka, 1988, s. 169.
81. "The Hakas peoples idea about small pox", Regional conferense on circumpolar and Northern Religion. Helsinki, 1990.
82. "Pölçen Surig Köp", Lenin Çolı, 1990, 19-okt.
83. "Razvitiye Hakasskogo Naroda do Oktyabrskoy Revolutsiyi": Dokl na Syezde Hakas. Naroda 10 avg., 1990, Sov. Hakasya, 1990, 15-avg.
84. "Hakas Kulturazın hati Törederdener" [vistupleniye na syezde hakas. naroda], Lenin Çolı, 1990, 14 avg.
85. Goroskop, Gadaniya: Hakas Kalendar, Abakan, 1991, s. 32.
86. "The Hakas Shamanism: Totality of Gods", The international Conference on Shamanism, Seoul, 1991, s. 65.
87. "O Şamonazvanii Hakasov", Sov. Hakasya, 1991, 10-11 Sentabr.
88. "Ternnistey put k respublike", Sov. Hak., 1991, 24-iyul.
89. "Hooray-Tarhınnım Kireçizi", Lenin Çolı, 1991, Noyabr, 1992.
90. "Bir Yuzıntsı", Etniçeskiye i Etnokulturniye protsessı i Narodoy Sibiri: İstoriya i Sovremenost, Kemerovo, 1992, s. 55-62.
91. "Vopros o Şamonazvanii Hakasov", Etnogr. Obozreniye, 1992, No: 2, s. 63-69.
92. "Obryad izgnaniya "Çernoy Duşı" v Sanu Mertvih i Hakasov", Şamanizm kak Religiya: genezis, Rekonsktruktsiya, yakutsk, 1992, s. 78.
93. "Obryad Otpavleniya Ezdovogo Konya v Zagrobnıy Mir i Hakasov", Valihavskiye Çteniya: Tez. Dokl. İ soobs. Kokçetav, 1992, s. 145-147.
94. Panteon Bojestv v Hakasskom şamanizme, Problemi İzuçeniya İstorii i Kulturi Atlaya i Sopredelnih Teritoriy, Gorno-Altaysk, 1992, s. 110-111.
95. "Problema Ugonı Eniseyskih Kırızov v Jungaiyu i eye Znaçeniye dlya Etnodemo-grafiçeskogo Razvitiya Hakasov", istoriçeskaya Demografiya Sibiri, Novosibirsk, 1992, s.65-73.
96. "Slujebniye" Duhi Tesi Hakasskih Şamanov", izv. Sib. Ord-niya AN SSSR, Ser İstorii, Filologii i Filosofii, 1992, vip 1, s. 54-58.
97. "Sovremenniye Etnopolitiçeskiye Protsessı v Hakasii", Etniçeskaya İstoriya Tyurskih Narodov Sibiri i Sopredelnih Territoriy po Danım Etnografii: Materiyalı Vseros. Konf., Omsk, noyabr, 1992, s. 26-30.
98. "Hakasskiye Ukraşeniya iz Serebra i Korallıov", Severnaya Evraziya ot Drevnosti do srednevekovya, SPb, 1992, s. 234-236.
99. "Hakassko-Ketskiye Leksiçeskiye Parelleli", Saomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakausk, Helsinki, 1992, No 84, s. 21-29.
100. "Ada Hooray" (Hakas Nats. Prazdnik), Hakasya, 1992, 2-iyulya.

101. "Hakasskaya Svadba: Stsenariy", v soavt. S. İ.İ. Butanayevoy, Abakan, 1993. s. 25, Hakas Resp. Nauç. Metod. Tsentr. Nar. Tvorçestva.
102. "Hooray atarı" Abakan, Hak. Kn. Red-vo, 1993, s. 108.
103. "Etničeskaya Kultura Hakasov i Problemi Rekonsuktsiyi Osnovnih Etapov h İsteričeskogo razvitiya": Aftoref. Diss. D-ra İst. Nauk, Novosibirsk, 1993, s. 32.
104. "Etnopolitičeskiye i Etnokulturniye Protsessi v Respublike Hakasya", M, 1993, s. 7, İssled po Prikl. İ Neotloj Etnologii, RAN. İnst-t. Etnologii i Antropologii.
105. "Bojestvenniy panteon v Religii Hakasov", Materialı po Arheologii i Etnografii Sibiri i Dalnego Vostoka, Tez. Dokl. 33 Region. Arheol. Stud. Konf. 5-7 apr., 1993, s. 54-56.
106. "Voprosı İstoricheskoy Toponomiki Hakasii", Tsibikovskiy Çteniya: Prob. İstorii i Kulturi Mong. Narodov, Ulan-Ude, 1993, s. 54-56.
107. "Natsionalnaya Religiya Hakasov i Formirovaniye Liçnosti", Narodnaya Pedagogika i Problemi Sovremennogo Vospitaniya i Obrazovaniya, Abakan, 1993, s. 41-50.
108. "Proishojdeniya Rasseleniye Hakasskih Seokov", Etničeskaya İstoria Narodov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii, Novosibirsk, 1993, s. 235-263.
109. "Traditsionnaya Pişa Hakasov", „z ;stor., Hozyaystva i Materialnoy Kulturi Turko-Mongolskih Narodov, Novosibirsk, 1993, s. 150-170.
110. "Tuvino-Hakasskiye Leksičeskiye Pareleli", Voprosı Tuviskogo Yazıkoznaniya, Kızıl, 1993, s. 33-39.
111. "Hakasskaya Natsionalnaya Odejda", Ros. Etnografiya, 1993, No 12, s. 55-94.
112. "Etnopolitičeskaya Obşnost "Hongoray" Etnosatsialniye Obşnosti v Regione vostočnoy Sibiri i ih satsialno-kulturnaya dinamika, Ulan-Ude, 1993, s. 97-99.
113. "Ada Hooray", Respublika, 1993, 10-iyul.
114. "V Krayu Stepnih Melodiy" [O dekadde hakas. Kulturi i iskusstva v Kazahstane], Hakasya, 1993, 16-yanvar.
115. "Pala Toyı", Respublika. 1993, 7, 15 may, 1994.
116. Natsionalniye Blyuda Hakasov, Abakan: Hakas. Kn. İzd-vo, 1994, s. 32.
117. "Proishojdeniye hakasskih Rodov i Familiy", Hooray Söökteri Raza Piçikke Kirçen Obekeleri, Abakan, 1994, s. 93., Rets: Çoptan A. Çapsın Paza Hınıg. Hakas Çiri, 1994, 9 sentyabr.
118. "Natsionalnaya Religiya Hakasov i Formirovaniye Liçnosti", Altaika, 1994, No 4, s. 51-54.
119. "Primeti i Poveriya Svyazaniye s Jilişem i Hakasov", Nauçno-Praktičeskaya Konf. Posveşenaya 250-letiyu Şuşenskogo Rayona, Şuşenskoye, 1994, s. 374-380.
120. "Sovremennoye razvitiye Etnograficheskoy Nauki v Hakasii" Tam je, s. 27-29.
121. "Hakası", Narodı Rosii: Entsikl., M, 1994, s. 374-380.

122. "Aba Toyi Medvejiy Prazdnik", Respublika, 1994, 8-yanvar.

123. Detskiye İğri i Sportivniye Sostyazaniya Narodov Hakasii, v soav. S.A.A. Vernikom: Abakan, 1995, 54 s.

124. Materiyalı po istorii Hakasii XVII-naçalo XVIIIvv., v soavt. S. A. Abdıkalıkovım, Abakan, Hakas kn:izd-vo, 1995, 258s., Rets: Rezun D. Y., Gumanitarn. Yazıkı v Sibirii, 1997, No 3, s. 104-105. Uydijekov A. Posha "Kirek Tee Polbaza Palalarıbızha Tuza Polar", Hakas Çizi, 1995, 21-sent.

125. Toponimiçeskiy Slovar Hakassko-Minusinskogo Kraya, Abakan, Hak. Kn. İzd-vo, 1995, s. 267. Rets: Gladışevskiy A., Stariye Legendi i Noviy Versii, Hakasya, 1995, 25-may.

127. Hakası, Etnograf. Oçerk, M., İnsan, 1995, s. 48.

128. "Kırgızsko-Hakaskiye Skazaniya i Legendi", Epos "Manas" i Epiçeskoye Naslediye Narodov Mira, Tez Dokl., Bişkek, 1995, s. 61-62.

129. "Lekarstvenniye Travı Primenyayemiye Korennım Naseleniyem i Starojilami A.A. Vernikom", Narodnaya Meditsina Hakassko-Minusinskogo Kraya, Abakan, 1995, s. 46-78.

130. "Pamyat o Kırgızskoy Epohe, Sohranişşayasya v Toponimike Sayano-Altaya", Altay i Tyurko-Mongolskiy Mir, Gornoaltaysk, 1995, s. 85-87.

131. "Predannost Nauke", (K 80-letiyu Y.İ. Sunçugaşeva), Jivaya Starina, Abakan, 1995, s. 150-153.

132. "Sravnitelno-İstoriçeskiy Podhol v İzuçenii Vzamosvyazey Folklorı Turko-Mongolskih Narodov Sayano-Altaya", Poisk, 1995, No 2, s. 70-73.

133. "Tatarsko-Hakaskiye Leksiçeskiye Vzaimosvyazi", Çuvaşskiy Yazık i Altastika, Çeboksarı, 1995, s. 64-66.

134. "The Question of the Khakas Etnonym", Culture Incarnate, New York, 1995, s. 75-83.

135. "Hakaskaya Narodnaya Meditsina", Narodnaya Meditsina Hakasko-Minusinskogo Kraya, Abakan, 1995, s. 3-24.

136. "Hakasskiy Kalendar", Jivaya Starina, Abakan, 1995, s. 61-64.

137. "Hakası", Sibir: Etnosı i Kulturu: (narodı Sibiri v XIX v.), M., Ulan-Ude, 1995, vıp I, s. 120-145.

138. "Hakaslar" tarih, İstanbul, 1995, 19-25 s.

139. Traditsionnaya Kultura i Bit Hakasov, Posobiye dlya učiteley. Abakan: Hak., kn., idat., 1996, 224 s.

140. "Hooray Çonnın Törelleri" /v soavtorstve c İ.İ. Butanayevoy, Abakan, 1996, 108 s.

141. "Bojestva i Poeziya Şamanizma, Katanov N. F. Şamanskiye Pesnopeniye Sibirskih Turkov, Zapisi 1878-1882gg. M. 1996 5-16s.

142. "K Voprosu o Kirgizsko-Hakasskih Etnografičeskikh Svyazah" Kirgizi. Etnogenetičeskiye Etnokulturniye Protseki v Drevnosti i Srednevekovye v Tsenralnoy Azii, Biškeek, 1996.
143. "Natsiyonalnaya Religiya Hakasov", Ulug-Hem, 1996, No 6, 177-183 s.
144. Şamanističeskiye Prazniki Hakasov, V soavtr., s A. Ulturgaşevim, Aktualniye Problemi Podgotovki v Vuze, Abakan, 1996, 37-38 s.
145. Da ne İzmenit nam Zdraviy Smisl, (Disk, st,) Hakasya, Abakan, 1996, 25-sentr.
146. "İstoriya vozniknoveniya i razvitiya burhanistikh kultov sredi hakasov", Vto-roy mejdunarodniy Kongress etnografıv i antropologov: tez. Dokl., Ufa, 1997, 103 s.
147. "Kult Ognya i Hakasov", Vestn. Hakas. Gos un-ta., Ser 3, İstoriya. Pravo, 1997, vip 3, 3-8 s.
148. "Penteyon Bojestv v Hakasskom Şamanizme", Yazıki, Duhovnaya Kulturnı İstoriya Türkov: Traditsiyi i Sovremennost, III Mejdunar. Konf (Kazan, 09-13 iyunya, 1992g.) M., 1997, T 3, 147-149 s.
149. "Poseleniye i Jilişa Hakasov", Sibirskiy Etnografičeskiy Sbornik, M., 1997, kn., 3, Narodı Sibiri, s. 118-139.
150. "Hakası: İstoriyeskaya pamyat Etnosa i Sovremannost", Narodı Sibiri: Pravo i Vozmojnosti, Novosibirsk, 1997, 6-sentr.
151. "Beskonečnaya lyubov k Hakasii", Hakasya, 1997, 6-sentyabr.
152. "Öker İstilzin-ol Öbekeleribistin Polgan Adı", Hakas Çiri, 1997, 29-mart.
153. "Etniçeskaya kultura hakasov" Abakan, İzd-vo Hakas., gos., un-ta, 1998, 352 s. Rets: Valerin p. Novaya kniga, Hakasya., 1998, 22-iyul.
154. "Zagadoçniy narod "az" iz Kogmenskoy Sanı", Etniçeskaya İstoriya Tyurkskih Narodov Sibiri i Sopredelnih Territoriy: Tez., Dokl., Obl., Nauç., Konf., Omsk, 1998, 102-104 s.
155. "İstoriya Vozniknoveniya i Formirovaniya Burhanizma i Hakasov", Sibir v Ponarame Tısyacıletiy, Novosibirsk, 1998, No3, 101-105 s.
156. "Kult Ognya i Hakasov" XIX-ı ya polovina XX vv.), Etnografičeskoye Obozreniye, 1998, No3, 25-35 s.
157. "Prisoyediniye "Kirgizskoy Zemli" k Rossii i Sudba Eniseyskih Kirgizov", Rossiya i Hakasya, Abakan 1998, 36-42 s.
158. "Etnopolitičeskaya Situatsiya v Hongoraye (Hakasko-Minusinskom kraye) posle prisoyedineniya k Rossii (1727-1758), Materiyalı Nauçna-Praktiçeskoy Konferentsii "Yujnaya Sibir v Sostave Rosii: Problemi, Poiski, Reşeniya, "Posveşennoy 200-Letiyy Sayankogo Osoga, Şuşenkoye, 1998, 3-5 s.
159. Narodniye Pravniki Hakasii, Uçeb., posobiye, v soavtors., s A.A. Ulturgaşevim Abakan, 1999, 76 s.

160. Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar, Abakan, 1999, 240 s.
 Rets: Sultrakov A. Puga mal satınar, pu söstütti alınar, Hakas Çiri, 1999, 29-may. Çış-tobayev "Çonga tuzalıg "söstük", Hakas çiri, 1999, 17-dek.

161. "Kırgızskiye ulusu i ih Kıştımskiye Uroçışa XVIIv., Etniçeskaya Karta Hakassko-Minusinkogo Kraya Seredinı XVIIv., Etniçeskaya karta Hakasii XXv.", Atlas Respubliki Hakasya, Omsk, 1999, 28-30.

162. Kırgızdar cana Minusin Oydununun etnikalık Çöyrösü" (V soavtors. S O. K Karatayevim), Vestn. Kırgız. Nats. Un-ta, 1999, vıp 3, Ser. Obşestv. Nauki. 99-106 s.

163. "Hakassko-Kırgızskiye paraleli" (V soavtrrs., s O. Kartayevim), Vestn., Kırgız gos. Un-ta 1999, 166-170 s.

164. "Hakası", Narodı i religiya mira. Ensikl., M., 1999, 590-592 s.

165. "Abakan doljen imet svoye natsiyonalnoye litso", Şans, 1999, 25-mart, 5 s.

166. "Orınar ni İslam Pistin Çerde?", Hakas çiri, 1999, 2-mart.

167. "Talantlıvo i pravdivo" Hakasya, 1999, 29-okt.

168. İstoriya Eniseyskih Kırgızov, (V soavtorst., s Hudyakovim) Abakan, izd-vo Hak gos un-ta. 2000, 24-fevr.

169. "istoriko-Kulturnoye Naslediye Turkov Sayano-Altaya", Turkskaya Tsivilizatsiya na Horoge Tretyego Tısayaçetliya, Bikek, 2000, 18 s.

170. "Hakaskiye Skazaniya ob Oyratskih Pravatelyah" (XVIIIv.) Problemi İstorii i Kulturi Koçevih Tsivilizatsiy Tsenralnoy Azii., Mater. Mejdunarod. Nauz. Konf., Ulan-Ude, 2000, T-1, Arheologiya, 313-318 s.

171. "Hakaskoye Skazaniye o Knyaze Siliğ-Oole i Ego Pohodah na Kuznetskiy Osog", Çteniya pamyati E. F. Çistyakova, Novokuznetsk, 2000, ç. I, 43-65 s.

172. Hakaskiy İstoriiçeskiy Folklor, V. Soavtorst. S. İ.İ. Butanayeov, Abakan, 132 s.

173. "İstoriya Vozniknoveniya i Formirovaniya Burhanizma i Hakasov", Sibir v Ponarame Tısayaçetliya (Mater. Mejdun. Simpoz.) T.2 Novosibirsk, 1998, 101-102

174. Hakaskiy İstoriiçeskiy Folklor, Abakan, 2001.

175. Vopros o Buryatah Sayano-Altaya Bayırkı Kırgız Tarihinin Aktualduu Problemları, Bişkek, 2001, 39-41.

176. "Moğol-Cungar Hakimiyeti Döneminde Yenisey Kırgızları", Ankara, 2002, s. 405-411.

177. "Hakaskiy Element v İstorii Eniseyskogo Kazaçestva", Vestn. HGU im. N.F.Katanova. vıp. 2 ser. 3, İstoriya i Pravo, 2002, 19-22 s.

178. Enesay Kırgızları (folklor cana tarih), Bişkek, 2002, 225 s.

179. "Kult Kamennih İzveyaniy v Sisteme Beloy Veri Hongoraya" (Mater. Konf.) Novosibirsk, 2002, 259 s.

180. Burhanizm turkov Sayano-Altaya, Abakan, 2003, 259 s.

181. Mirozdaniya i Panteon Bojestv v Burhanizme Turkov Sayano-Altaya", Turko-logiya, No 2, Naurız-seyir, Türkistan, 2003, 81-89 s.

182. "Kult Neba v Hongoraye", Turkologiya, No 3, Mamır-Mausim, Turkistan, 2003, 67-69 s.
183. Türkiye'yi Halkımızın Yetişmesinin Destekçisi, Stratejik Analiz, Ankara, 2002, 93-99 s.
184. "Kırgızı Hrabriy Narod, no "suğ" Hurttı ne Edyat", Kırgızstan, İstanbul, 2003, 16-23 s.
185. "Aktualniye Problemy İstorii Turkov Sayano-Altaya", Problemy Etnogeneza Kırgızskoy Gosudarstvennosti. Dokumentı, İssled., Materialı. Bışkek, 2002, 140-143 s.
186. İran Religioznaya İdeologiya Kırgızskogo Kaganata, Bışkek, 2003, 33-35.
187. "Kırgızskaya Gosudarstvennost na Eniseye", Mater., Mejdunarod., Arheol. Etnolog. Ekspeditsii, posveş. 2200-Letiye Kırgızskoy Gosradstvennosti., Bışkek, 2003, 44-72 s.
188. Rol i Znaçeniye H.F.Katanov v İzuçenii Etnografii Turkov Sayano-Altaya, Nauçnoye Naslediye N.F. Katanova Sovremennoye Vostokovedeniye, Abakan, 2003, 216-220 s.
189. "Obşestvennoye Upravleniye i Vlast i hakasov XIXv.", Vlast i Obşestvo. Mej-regiyonalnaya Nauçna-Praktičeskaya Konf. Oktyabr, Abakan, 2003, 3-9 s.
190. Kırgızskaya Gosudarstvennost na Eniseye", Vestn., HGU im N. F. Katanova. Ser 3. İstoriya-Pravo, Vip. 3 Abakan, 2003, 44-46 s.
191. Stepniye Zakonı Hongoraya, Abakan, 2004, 300 s.

Danışmanlık Yaptığı Çalışmalar

192. "Etnokulturnaya istoriya Hakasov v XVII-XIXvv., Hak. Nii Yaz. i Lit. i İstori: Ruk. V.Y. Butanayev, Ser. 2-İstoriya, İst. Nauki, Gos-vo i Pravo, 1990, No5, 179 s.
193. Slobodçikov V., Koltsa Drevnego Barsa, (Opisaniya gerba Respub. Hakasya), Abakan, 1993, 10-marta.
194. Ugdiyekov A., "Haydadır pistin Gerb", Hakas Çiri, 1993, 23-yanv.
195. "Narodnaya Meditsina Haktassko-Minusinskogo Kraya", podgot. K izd. V.Y. Butanayev, Abakan, 1995, 79 s.
196. Atlas Respubliki Hakasya, Omsk, 1999, 32 s.
197. Ugdiyekov S.A., "Sotsialnaya Sturuktura Rannesrednevekovih Kırgızov", Avtoref. Dis. Kand. İst. Nauk. Tomşk, 2000.

Eleştirmeleri

198. Kamov B.N., Rıvok v Nevedomoye. Povest, Rets. V.Y.Butanayev, M., 1991, 284 s.

199. Gladişevskiy A.N., S.D. Maynagaşev 1886-1920. Oçerk Jizni i Deyatelnosti, Rets. V.Y.Butanayev, Abakan, 1999, 64 s.

Tez Tenkitçiliği

200. Badmayayev A.A., "Remesla i Aginskih Buryat: Avtoref. Dis. Kand. İst. Nauk, Ru. N.A. Alekbeyev, tenkitçi V.Y.Butanayev, Novosibirsk, 1995, 42 s.

201. Cambalova S.G., "Profanniy i Saksalniye Miri Olhonskih Buryat (XIX-XXvv.) Avtoref. Dis. D-ra İst. Nauk Tenkitçi V.Y. Butanayev, Ulan-Ude, 2000, 49 s.

Hakas Adı Meselesinin Münakaşası

202. Kılsov İ.L., "O Samonazvanii Hakasov", Etnogr. Obozreniye, 1992, No 252, 58 s.

203. Kızlasov İ.L., "Ob Etnonimah "Hakas" i "Tatar" i Slove "Hooray", Etnogr. Obozreniye, 1992, No 2, 69-75 s.

204. Kızlasov İ.L., "Kak nam Sebya Nazvat", Zemlya Sibirskaya. Abakan M., 1994, 69-83 s.

205. Tataritsev B. İ., "Neskolko Zameçaniy po povodu Slova Hooray", Gumanit. Nauki Sibirii, 1994, No4, 43-47.

206. Hudyakov, Y.S., "Noviy Vitok Polemiki o Temrine "Hakas", Gumanit. Nauki v Sibirii, 1995, 25-iyun.

207. Kılsov İ.L., "Vımret ili Vijivyot Hakasskiy Yazık v XXI veke?", Hakasya, 1996, 25-iyun.

208. Maynogaşeva V.E., "Hooraylar Sınında "Hori" Attıg Polğannar, Olar-Oloh Mool ÇonnınÇardıgı, Han Tigir, 1996, No3, 124-134 s.

209. Çertıkov V., "Hooray ne Bezkulturniye Brodyagi i ne Prezrenniye Rabi Kırgızov", Hakasya, 1996, 18-avg.

210. Tikpiçekov İ., "Çonnın Sagızın İsterge Kereğök", Hakas Çiri, 1997, 27-marta.

211. Ulturgaşev S.P., "Pis Hooray Nimespis", Ejegodnik Sayano-Altayskoy Turko-logii, Abakan, 1997, vıp 1, 172,175 s.

212. Ulturgaşev S., "Çoçınınnar Hooray", Hakas Çiri, 1997, 4-marta.

213. Çankov D.İ., "hooral, Hooray, Pazoh Hooray", Hakas Çiri, 1997, 8-fevr.

214. Butanayev V.Y. "Nime İskirçeler Purungu Çoohtar", Lenin Çolu, 1983, 6-yanv.
215. Butanayev V.Y. "Tilic Çolınça", Lenin Çolu, 1985, 1-yanvar.
216. "V Polku Uçennih Pribilo" (V. Butanayev zaşitil doktr. Dis), Hakasya, 1993, 2-dek
217. Ugdijekov A., "Haldağdır Pistin Gerb" Purunguları bıs Taphan Nimededen Hiya Turbasha, Hakas Çiri, 1993, 23-yanv.
218. Aydar M., "A Tı Zapisalsya v Akademiki?", Hakasya, 1994, 14-iyul.
219. Butanayev Viktor. Nikolayeviç, Butanayev V.Y., Hakası, M., 1995, 3 s.
220. Annenko A., "Astay-eto şçastlivçik", Yuj. Sib. Vestn., 1996, 5-iyun.
221. Butanayev V.Y., "Nam nelzya drug bez druga", Rerih vestnik, 1996, No1 6 s.
222. Tahtobina E., "Hooray Uçeynaynın Paryamı", Hakas çiri, 1996, 9-apr.
223. Ugdijekov A., "Anın adın ispeen kizi çoh taa polar", Hakas çiri, 1996, 16-mart.
224. Çertıkov V. "Smotritel narodnoy pamyati", Hakasya, 1996, 12-marta.
225. Çorotegin T. "Enesaylık Profesor" Astay(Viktor) Butanayev, Res Publika, 1997, 18-24-marta.
226. Annenko A., "Novaya Kniga V.Y. Butanayeva", Hakasya, 1998, 12-sent.
227. Butanayev V., "Et Mirı ne Mogut Suşetsvovat Drug bez Druga", Şans, 1998, 18-marta.
228. Butanayev V., "NarodDoljen Znat Svoyı Kornı, Svoyu İstoki", Perekreستok, 1998, 4-noyabr.
229. Gemuyev İ. N., "V. Y. Butanayev-30 Let v Nauke", Gumanit, Nauki v Sibiri, 1998, No 3, s. 128-129.
230. Nikolayeva., "Puteşestviye v Glub Vekov", Vzglyad, 1998, 16-iyul.
231. Vklad Abakantsa v Nauku Sibiri, Abakan, 1999, 2-mart.

Derleyen ve çeviren: Venera TURATBEK KIZI

Karma İndeks

- Arıştayev 44
A. Domojakov 20, 27, 29
A. P. Stepanov 18
A. P. Umanskiy 114
Aara 33, 39, 57, 156, 174
Aba 66
Aba Çis Çiri 66
Abahay 16, 24, 27, 87, 103, 153, 160
Abahaypahta 16, 24, 27, 87
Abahaypahtabeg 87
Abakan 12, 13, 18, 23, 31, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 54, 56, 57, 59, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 71, 72, 76, 78, 79, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 106, 108, 109, 111, 119, 120, 122, 125, 127, 128, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 150, 151, 153, 156, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 176
Abakan nehri 51, 54, 61, 71, 75, 79, 94, 106, 125, 128
Abakan Tatarları 13, 19, 28, 50
Abakay Pahta 41
Abakaypahta 86, 87
Abalakov 174
Abaltayev 174
Abazaysan 161, 163, 164, 165
Abcilayevler 81
Abıl 94, 95, 147
Abılı 147
Abınşorlar 66
Abırsaram 118
Abzelova 14
Ace 181
Acıg 49
Aç 181
Açıkemergen 86
Açın 106, 115, 143, 158, 161, 177
Açinsk 105, 115
Açinski 115
Açır 86
Açırgıas 86
Açırkemergen 86, 87
Adahooray 181
Adarkin 133
Adutan 135
Agban 111, 168
Ah Harah 31, 32, 33
Ah Harah Çurtu 31
Ahalakamski 175
Ahharah 39
Ahhırgıs 44
Ahhökök 28, 29, 51
Ahpaş 66
Ahpaşev 66
Ahrasa 86
Ak Han 32, 102
Ak Harah 31
Ak Kalmaklar 100
Ak Maktım 41, 87
Ak Taşlı Kırgız Şehri 151
Akiyus 34, 44, 48, 49, 67, 74, 77, 83, 89, 92, 98, 100, 110, 120, 123, 124, 126, 128, 143, 151, 175
Ak köbök 82, 83, 84, 107

- Ak köbük 84
 Ak kökmergen 82, 83
 Ak kömek 78
 Aksaba 85, 125
 Aksöök 18
 Ala Atlılar 38, 39
 Alabeg 97
 Alafhiya 135
 Alaham 144
 Alahir 38
 Alairt 78
 Alatlar 38
 Albınsana 118
 Albotbeg 62
 Alıpsora 118
 Alıptappa 99, 100
 Alıt 144
 Alpkokpuga 85
 Altan 133
 Altay 13, 37, 43, 46, 47, 49, 51, 67, 72, 87,
 102, 106, 107, 108, 110, 114, 118, 119,
 121, 125, 132, 135, 136, 137, 138, 162,
 168, 172, 176
 Altaylar 54
 Altaylılar 13, 36, 42, 57, 96, 168
 Altın Han 61, 145, 146, 147, 148, 154, 157,
 158, 159, 160, 170
 Altın hanlar 148, 154, 158, 159, 170
 Altın Kaşka 153
 Altın Kürenghan 61
 Altıngay 125
 Altıngay Taşeba nehri 125
 Altınhan 117, 141, 142
 Altınhan Loucan 117
 Altınsora 118
 Altıntolay 125
 Altır 62, 65, 106, 108, 143, 144, 147, 148,
 150, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 161,
 162, 167, 169, 171, 173, 177
 Altır beyi 152, 157, 162
 Altır boyu 65, 106, 108
 Altırlar 145, 158
 Altırlık Knyazlar 158
 Altırlık Kongor Tarhan Yayzan 152
 Altısar 66, 84, 92, 103, 143, 145, 150, 153,
 154, 158, 159, 161, 166, 169, 170, 176, 177
 Altısarbeg 103
 Amıl 123
 Amırsana 118, 119, 120
 Amırsaran 118
 Amırsarıg 118
 Amursana 26, 118, 120, 121, 129
 Andaş 96
 Angara 39, 131, 132, 135, 142, 166
 Anı ırmağı 143
 Ankaramüren 131
 Ankela 136, 142
 Anzas 36
 Appah Asoçakov 129
 Aprey Çayzan 89
 Apreyçayzan 16, 89
 Apun 125, 126
 Apun Kartın 125
 Araa 168
 Arahaş 156
 Arancama 164
 Arancamanı 163
 Arbat 59, 176
 Arga 48, 116
 Argıla 73
 Arigbuga 136, 137
 Arıhpay 23, 29, 62, 89, 90, 91
 Arıhpaytaycı 23, 29, 89, 90, 91
 Arıhpaytaycı 89, 90, 91
 Arın 17, 33, 143, 174
 Arınler 17, 20, 33, 56, 57, 155, 156, 166, 174
 Arino-Veslovskiy 174
 Arino-Yastın 174
 Arinski 175
 Arıştay 44
 Arıştayevler 44, 169
 Ariy-iskit 33
 Arşan 125
 Arşupov 175
 Asılbaş 62, 63
 Askaçı 175
 Askız 44, 46, 50, 59, 63, 65, 66, 88, 108, 120,
 129, 164, 165, 175, 176
 Aşebagat 166
 Aydarahmatır 101
 Aykan Yuruktu Kaşka 153
 Aykanyuruktu 103

- Aynakov 177
 Ayoş 44, 91, 92
 Ayoşınlar 44
 Ayranköl 34
 Ayuci 92, 169
 Az 181

 B. Balter 28
 B. İ. Tatarinsev 107
 B. İ. Tatarintsev 140
 B. K. Yakovlev 28
 B. Sinyavin 166
 Baarin 134
 Baatır 89, 94, 95, 96, 154
 Baatırçayzan 16
 Baçatlı 113
 Bahadır Kontayşa 153
 Bahcunu 135
 Bahşi 103, 152
 Bait 133
 Balaurnan 135
 Baracul 54
 Barbakov 177
 Barçık Magnay Kaşka 153
 Bargucin Tokum 134
 Barhun 133
 barman 80
 Barsbeg 77, 78, 81, 103
 Basmillar 36, 179
 Başcigi 133
 Başkaus 107
 Başkırlar 91
 Batı Moğol Oyratları 160
 Batır Kotayşa 160
 Batırkontayşa 161
 Batı-Sayan 142
 Bator Hon Tayzi 160
 Batumunke 158
 Bayalık 139
 Bayat 169
 Baydaşev 177
 Baydölev 35
 Bayin 125
 Baykal 38, 45, 166, 187
 Baytuhan 161
 Bazinli 66

 Bediyhem 171
 Beldir 176
 Belter 167
 Beltir 13, 16, 23, 28, 58, 59, 60, 61, 108, 144,
 156, 167, 172, 176, 177
 Beltire 168
 Beltirler 53, 59, 60, 68, 162, 166, 171, 172,
 176
 Belyo 77
 Bengü Taş 120
 Berhotom 58
 Beyaz Han 32, 113, 127
 Biltir 168
 Biryusin 53, 58, 64, 68, 120, 167, 176, 177
 Biryusinler 53, 64, 120, 176
 Biy nehri 37, 59
 Biyhem 171
 Bogdı Han 170
 Bogoci 170
 Bohtin 144
 Bohtinski 174
 Bolşebaykotovski 170, 175
 Boragul 134
 Boragulnoyan 134
 Borus 73, 74
 Borus (Hanpurgus) 73
 Boşohtu 106, 145, 149, 161, 162
 botko 78, 79, 147
 Boto 126, 165
 Boyar 103
 Boz kurt 76
 Böcöndeyev 44
 Bruskıştım 176
 Brutgeri 157
 Budda brahmanı 80
 Budizm 80, 148
 Bugaçev 144
 Bugaçeyev 175
 Buguçeyev 175
 Buguene 68
 Bugus 144
 Bukra 133
 Burhanhaldun 139
 Burin 172, 173
 Burnaşev 115
 Burut 20, 54, 55, 56, 78, 141, 150, 157, 168

- Buryatça 34
 Buryatlar 120, 158, 166
 Buyrat 133
 Buyuruk 132
 Buzim 174
 Büyük Arbat 94
 Büyük Hongoray 51
 Byuryut 20
- Caçın 135
 Castar 167
 Cebaş 143, 172
 Cediger 58
 Ceek 135
 Cengiz Han 89, 133, 134, 135, 150
 Coçi 133, 134
 Cöçi 133
 Cucanlar 179
 Cuçi Han 135, 137
 Cungar 57, 103, 104, 105, 106, 112, 114, 117, 120, 145, 148, 152, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 170, 171
 Cungar Beyliği 152
 Cungar Hanı 37, 103, 106, 145, 160, 162
 Cungar Hanlığı 103, 112, 117, 121, 148, 153, 154, 159, 160, 162, 172, 173
 Cungarlar 49, 51, 141, 145, 154, 156, 161, 166, 173
 Cungarya 15, 28, 52, 53, 60, 67, 105, 106, 108, 111, 112, 114, 116, 120, 121, 122, 132, 141, 144, 148, 157, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 172, 179
- Çaa tastar 42
 Çaaşamı 81
 Çabacah 44
 Çabıcah 45
 Çabıcak 85
 Çabınday 44, 45, 85, 102
 Çabınovlar 103, 169
 Çağbanday 60
 Çağun 103, 169
 Çalbart 50, 79, 80
 Çaldonlar 107
 Çalum nehri 135
 Çanarhus 17, 27, 29
- Çanarhus'un Hanımının Ağıdı 17, 29
 Çanarjus 28
 Çanday 61
 Çangitker 39
 Çanı gölü 53
 Çanıstay 61
 Çanitker 39
 Çapa 28
 Çar Aleksandr 125
 Çathan 54, 107
 Çathançılar 22
 Çatıraş 97
 Çaylarig 110
 Çaylış Tangitov 165
 çayzan 104, 126, 172
 Çayzançooh 16
 Çayzang 99
 Çayzanlar 149, 153
 Çazı Hoğray 141
 Çazoolar 152
 Çeboçak 61
 Çeçek 38, 80
 Çediger 58
 Çetubur 156
 Çidiber 58
 Çik 59, 151
 Çin 32, 40, 41, 57, 60, 81, 117, 118, 119, 121, 136, 137, 139, 148, 152, 160, 163, 168, 169, 170, 171, 181
 Çin (Hıdat Han) 60
 Çin İmparatorluğu 106
 Çinliler 117, 118, 139
 Çinos 133
 Çir tunugu 65
 Çirilgen 116
 Çirke 125
 Çistar 61, 62, 144, 156
 çiti his 44
 Çiti Püür 58
 Çiti Sarıghıs 66
 Çituhıs 73
 Çitipuur 108
 Çjurhehusotaykı Sirsizlerin 138
 Çociyev 65
 Çoda 18, 57
 Çoes nehri 97

- Çoonmoyun 46
 Çuçvara 61
 Çudangaşev 65
 Çul 46
 Çulum 33, 36, 39, 43, 45, 53, 54, 101, 114, 115, 116, 142, 143, 158, 167, 177
 Çulumlar 42
 Çulum-Yenisey 91
 Çulun ırmağı 155
 Çuluşman 106, 107, 162

 D. A. Klements 20
 D. Karatanov 128
 D. Messersimidt 166
 D. S. Çankov 22
 D. Vasilyev Onlo 52
 Dağlı Şorya 107
 Davatsi 121
 Dayan Han 158
 Debet 54
 Deli Petro 119
 Denis İvanoviç Çiçerin 124
 Derbet 46, 54, 57, 85, 86, 90, 169
 Derbetiya 49, 54
 Dinlinler 32
 Doğu Sayan 38, 39, 131, 166
 Doğu Sayanlar 39, 131
 Doğu Türkistan 19, 182
 Dokuz köşeli Han Altay 51
 Dokuz Köşeli Hooray Ülkesi 51
 Dongur 172
 Doybu 97
 Dört Köşeli Hooray Ülkesi 51
 Duhar 164
 Dun İrka Matur 154
 Durbulcen 169
 Dzasaktu Hanlığı 160
 Dzasaktu 158, 169, 170, 171
 Dzasaktu hanlık 158
 Dzasaktuhan 169, 170

 Eçik 167
 Edi 133
 Elighayçılar 25
 Efim Katanov 129
 Emel nehri 114, 165

 Emelgol 163, 166, 169
 Epçeley 81
 Epçeleytahsıl 81
 Erba nehri 41
 Ertiş 20, 53, 114, 168
 Es nehri 64, 83
 Etberio 167
 Eyzan Abo 164
 Ezelki 16, 97, 107
 Ezer beyi 162
 Ezerler 143, 150, 155, 166
 F. Ya. Kon 20
 Fin-Ugor 32
 Fuyu 168, 169

 G. E. Grumm-Grcimaylo 171
 G. F. Miller 17, 54, 56, 164
 G. İ. Spasskiy 18
 G. K. Kopkoyev 168
 G.F. Müller 146, 150
 Gagameyster 164
 Galdan Boşohtu 145, 149, 162
 Galdanboşohtu 106, 162
 Galdanboşoktu Han 105
 Galdanseren 120, 121
 Gaphın 168
 Gasanbegoglu 127
 Genden Dayçı 158
 Gendun Dayçin 170
 Gendundayçin 158
 Goldonboşohtu 161
 Göktanrı 32, 42, 65, 75, 88
 Göktürk Kağanlığı 58, 77, 81
 Göl tanrısı 75
 Grek 147
 Grigoriy Utçugaçev 126
 Gun Bubey 166, 170, 171
 Gunbubey 158, 160
 Gurbankaşka 168
 Guyukhan 135
 Güney Sibirya 5, 17, 39, 40, 42, 44, 57, 95, 96, 98, 105, 112, 116, 117, 140, 152, 153, 154, 156, 161, 163, 169, 178, 180
 Güney Slavyanlar 25

 Haas 38, 53, 54, 57, 156, 173

- Habhanas 133
 Hagdıgas 112
 Hahpan 111
 Hakas Çonnın Nimahtarı 22, PB 30
 Hakas Efsaneleri ve Masalları 29
 Hakas folkloru 23, 28, 54, 56, 68, 96, 122
 Hakas Halk Masalları 28
 Hakas Müzikî Yaratıcılığı 29
 Hakas Şiirleri Antolojisi 29
 Hakaslar 13, 16, 17, 19, 25, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 49, 50, 51, 52, 65, 69, 71, 72, 75, 78, 79, 81, 85, 87, 89, 94, 97, 100, 102, 107, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 120, 121, 124, 125, 127, 129, 149, 152, 157, 164, 177, 180, 190
 Hakas-Minusın 23, 28, 31, 32, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 49, 52, 57, 69, 76, 112, 117, 126, 127, 136, 140, 142, 162, 173
 Hakas-Orus Tarihî-etnografyalık sözdüğü 15
 Hakasskoye Narodnoye Poetiçeskoye Tvorçestbo 23
 Hakasya 12, 13, 14, 16, 17, 18, 21, 22, 28, 29, 31, 41, 43, 44, 53, 54, 56, 57, 60, 61, 62, 69, 73, 82, 83, 84, 88, 89, 92, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 114, 116, 119, 122, 127, 140, 142, 143, 147, 148, 149, 154, 168, 173, 175, 178, 180, 185, 186, 187, 188, 189
 Hakasya Ülkesinden Gelen Düşmanlar 54
 Halar 36, 55, 56, 156
 Halçangmis 95, 96
 Haldama 26, 118, 119, 120
 Halhamogol 169
 Haltuygak 95, 96
 Hamhazı 71, 72
 Hamih Hoğray 141
 Hanas 110, 133, 138
 Hanaspay 110
 Hangıs 84
 Hanhas 133, 134
 Hanhırgız 166
 Hanhıs 66
 Hanımtashıl 99, 100
 Hankireti 73
 Hanolıtag 101
 Hanonbiyah 60, 61, 62
 Hansın 60, 94, 95, 119
 Hansuna 26, 118
 Hantegir 59, 72, 171
 Hantengir 60, 61
 Hantengri 74
 Hanzabeg 16, 17, 18, 20, 28, 112, 113, 114, 115, 116, 117
 HanzaBih 20
 Hanzaçak Uhanakov 115
 hanzade 86, 87, 90, 142
 Hanzapig mönü su 116
 Hanzapipo 115
 Hao-li 137
 Haphana 167
 Haphına 61, 144, 151, 156
 Hapkın 168
 Har Hırgıs 169
 Hara Çerkes 127
 Hara Moğol Piltiri 176
 Haraanalçı 86
 Haraçısar 94, 95
 Haraçistar 94
 Haraçlar 149, 150, 157
 haraçooh 16, 122, 124, 126, 129
 Haraçoohlar 16, 122, 124, 129
 Haragaybaatır 94, 95
 HaraHaas 38
 Harahırgıs 44
 Haraköl 34, 35, 77
 Haramahaçı 48
 Haramatır 101
 Haramotegey 110, 111, 112
 Haramotegeyge 110
 Haran 98, 99
 Harangır 171
 Harasarbı 90
 Harasarıg 38, 80
 Haratas 72, 76
 Haratay 54, 77
 Harg 64, 156
 Harool 125
 Hart 125
 Hartı 125, 126
 Hasha 20, 54, 55, 56, 150, 151
 Hasha Söök 150, 151
 Hasharlık 34, 35
 Hashihuças 16

- Haşhahırgıs 44
 Haşhalar 36
 Hatanalp 88
 Hatıg Aastan 93
 Hatıgtımır 119, 121
 Hatjınah 112
 Hayçı Katunça 27
 Haydınglar 86
 Haydınlar 122, 175
 Haydu 137, 138
 Haydu Han 137
 Haygin 156
 Hayınırgeñ 34
 Hayır 122
 Hayırgas 86
 Hayıstag 116
 Hayton 143
 Hıcinay 44
 Hıcinayevler 44
 Hılga Kartın 125
 Hırgazı 42
 Hırgıs 16, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 56,
 57, 109, 120, 140, 147, 164, 165, 168
 Hırgıs kodrezi 43
 Hırgıs Koobı 41
 Hırgıs Koşken Hol 165
 Hırgıs Sihan Şol 165
 Hırgıs Söökteri 40, 48
 Hırgıs Sööktörü 45
 Hırgıs sünezi 40
 Hırgıs tarlagları 41
 Hırgıs tastarı 41
 Hırgıs Taşları 164
 Hırgıs uzangan çir 41
 Hırgışan 41
 Hırgışooray 54, 108, 140
 Hırgıstar 44
 Hırgıstın toğıs mun hooray çonı 45
 Hırımbay 91, 92
 Hırımhırgıs 92
 Hırıncıkharıh 96
 Hıs Koze 72
 Hıstayah 61
 Hıy 64, 96
 Hıylar 95
 Hızıláh 53, 66
 Hızılçul 124
 Hızılhaya 45, 49, 72, 97, 111, 156
 Hızılşagay 110
 Hobiý 22, 64, 96, 120, 156
 Hobiýadas 96, 97
 Holakiris 64, 65, 96, 97
 Holiyer 133
 Holop 153
 Homçubeg 103
 Homdıçul 124
 Homeey 107
 Hongor 45, 48, 51, 140, 143, 148, 149, 151
 Hongoray 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55,
 58, 59, 60, 62, 67, 68, 71, 73, 75, 76, 77, 78,
 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99,
 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 111, 116, 117, 120, 125, 126, 139,
 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147,
 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156,
 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165,
 166, 167, 169, 170, 171, 173, 175, 176,
 177, 178, 180, 181
 Hongoraylar 49
 Hongorlar 45, 46, 48, 49, 50, 162
 Hongorlu Motorlar 151
 Hontaycı 118, 119, 120, 121
 Hoorabeg 45, 46, 47, 53
 Hoorattashıl 91
 Hooray 14, 16, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
 140, 151, 177, 180, 181
 Hooray Çonnın Torelleri 20
 Hooray Çonnın Törelleri 17, 27, 190
 Hooray kamı 50
 Hooray Koş Azii 49, 177
 Hoorgıstashıl 96
 Hora Pastar 51
 Horalar 177
 Horay 140
 Horçı 132, 133
 Horçin 102, 103, 164
 Hordingas 89, 98
 Hordingasbaatır 89
 Hos Hulah 98
 Hoshar 60, 61
 İoton 54
 İoyan 33, 34

Hoyanlar 33, 34
 Hoygat 34
 Hoyin Uryanka 34
 Hozan Tös 55
 Hozanahhıs 49
 Hozanhıs 55
 Hozonlar 153
 Hubaçar 123
 Huban 78
 Hubasöl 91
 Hubayhus 74, 75
 Huças İtpalinov 128
 Hulahpay 98, 100
 Hulataı 77
 Huldar 153
 Humtigey 33, 53, 56
 Hunlar 117, 179
 Hunlı 121
 Hunlular 39
 Hurguntaycı 86, 87
 Hurguntayçı 87
 Hurhud 166
 Hurhun 78, 86
 Hurtuyah Çolı 72
 Hurtuyahtas 71, 72
 Huruldayçayzang 98
 Huyah 96
 Hüzünlü Dağ 54
 Hyagas 142, 144, 152, 180
 İ. E. Fişer 17, 150
 İ. F. Spirin 23
 G. Gmelin 17, 87
 İ. Georgi 150
 İ. Larionov 115
 I. Nikolay 127
 İ. Pestov 107, 163, 170, 171
 İ. V. Kokov 23
 İ.P. Kuznetsov 150
 İbder 146
 İbeke 15, 16
 İbekeçoooh 15, 16
 İbeldik 125
 İçeg 156
 İçegeler 58
 İçeney Mergen 153, 156

İçig 168
 İnal 133
 İney nehri 110
 İneyhuyuzı 110
 İneytas 44
 İngarov 175
 İntigirov 171
 İrdentayşa 158
 İrgegit 39, 101
 İrget 167
 İrgit 18, 39, 110, 111, 144, 156
 İrkutskili 166
 İrmiool 109
 İrsulan 26, 118
 İrtiş 133, 165
 İrtöhçin 16
 İrtöhçin 24, 25, 28, 54, 55, 56, 75, 76, 77, 78, 81
 İsar 143, 145, 153, 154, 155, 156, 160, 173, 174, 175
 İskitler 33, 39
 İstigaş 34
 it sakal 36
 İyas nehri 173
 İyus 33, 34, 41, 44, 45, 46, 49, 52, 53, 55, 56, 66, 68, 76, 77, 78, 83, 89, 98, 100, 112, 116, 143, 150, 153, 165, 167, 173, 177
 İyussagay 110
 İzentaycı Poytan 161
 İzentayşı 103
 İzihet 78
 İzihlar 86
 İzihtag 56, 61, 77, 89
 İziktas 71
 İzır 56
 İzırkıçı 56
 K. M. Pataçakov 22, 23
 Kabırza nehri 120
 Kaça 17, 44, 46, 53, 56, 62, 83, 128, 136, 143, 166, 176
 Kaça nehri 53, 56
 Kaçak Huças 127, 129
 Kaçın 16, 44, 53, 57, 68, 123, 124, 125, 126, 155, 159, 173, 174, 175, 178

- Kaçınlar 12, 19, 53, 56, 57, 66, 67, 68, 156, 173, 174, 175
 Kaçınliler 174
 Kafkaslılar 127
 Kaiş 116
 Kaksat 20
 Kalmak 98, 99, 114, 120, 141, 142, 148, 161, 163, 164, 165, 168
 Kalmak Yeri 98, 162, 164, 165
 Kalmak-Kırgızlar 169
 Kalmaklar 77, 100, 141, 160, 167
 Kalmakstan 169
 Kaltar 109
 Kamala 139
 Kamasın 155, 174, 175
 Kamışta 41
 Kan 106
 Kanka Çudagaşev 119
 Kanyak barikatı 105
 Kanzaçaçko 115
 Kanzaçak 114, 115, 116
 Kara Hırgıs 57
 Kara Hıtaylar 182
 Kara Kırgız 169
 Kara Kırgızlar 19
 Karaçooh 126
 Karagastar 38
 Karagulu 117
 Karaiyus 34, 48, 74, 77, 99, 100, 126, 143, 151
 Karakurum 136, 138, 139
 Karapaar 92, 93
 Karasug 69
 Karatut 135
 Karaul 173
 Karçukur 135
 Karı Abışka 17
 Karluklar 35, 179
 Kartınlar 126
 Kaşka 54, 55, 103, 140, 153
 Kaşka At 54
 Katça 84
 Kayaklı Türkleri 37
 Kaylas 74
 Kayı Ubçugaçevler 126
 Kazaklar 91, 94, 165, 168
 Kazanov 176, 177
 Kazımbekovlar 127
 Kazır 75, 92, 123, 151, 175
 Kaznaçak 114, 115
 Kaznaçak Uhanakov 115
 Kemçik 131, 171
 Kem-kemciut 131, 132, 134, 135, 136, 139
 Kemsug 86
 Kendük 61
 Kereit 139, 143, 148, 150
 Kereyler 89, 135, 140, 143, 147, 150, 158
 Kerimtag 73
 Kersagal 37
 Kerso Bahadır 154
 Kerulen 139
 Ket 39
 Kibenbaatır 96
 Kicin 63, 64, 156
 Kicinayev 27
 Kikas 132
 Kindirek 118, 119, 122
 Kinges 58
 Kipçooh 15, 16, 19, 22, 24, 27, 28, 29, 108
 Kipçoohlara 19, 24, 29
 Kirbi 22, 109
 Kirbiöl 109
 Kirbits padişahı 142
 Kirginek 63
 Kırgıs 18, 156
 Kırgız Devri 40, 42, 45
 Kırgız Kağanlığı 81, 104, 147, 154, 166, 181, 182
 Kırgız taşları 85
 Kırgız Yeri 104, 106, 107, 114, 117, 132, 140, 142, 145, 151, 156, 157, 161, 163, 164, 166, 167, 170, 173, 181
 Kırgız ezerler 57
 Kirgizka (Hırgısçul) 142
 kırk kız 40
 Kırsgallar 36
 Kistim 21, 149
 kıstım 144, 150, 155, 156, 158, 174
 Kıştımlar 149, 150, 151, 153, 154, 155, 157, 167, 170, 171, 173, 176, 180
 Kıştımsuşlar 166
 Kito Dobrov 126

- Kiya 143
 Kiya nehri 77
 Kızas 36
 Kizeltashıl 112, 116
 Kızıl 16, 18, 19, 42, 49, 55, 66, 68, 89, 96,
 107, 114, 120, 126, 128, 143, 158, 168,
 176, 177, 178, 189
 Kızıl Bozkur Meclisi 126
 Kızıl taş 96
 Kızıl Tatarlar 18
 Kızıllar 12, 44, 53, 66, 67, 68, 112, 114, 177
 Kızır 92, 123, 175
 Kızır nehri 92
 Kličin Koşioçi 161
 Knez 60, 61, 104, 114, 117, 119, 121
 Kobırzı 165
 Koburza 165
 Koçabay 103
 Koçebay Baturev 153
 Koçin 52, 143
 Koçin Samar Arşanov 52
 Kodis ile Çabıs 101
 Kokovlar 78
 Kolski 175
 Kolsli 175
 Komasin 143
 Kondom 114, 144, 148, 167, 176
 Kondon 155, 156, 165
 Kongaray 45
 Kongıray-Sagay 107
 Konguray 45, 104, 140, 141
 Kontayşa 45, 46, 112, 118, 153, 159, 160,
 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170
 Kontayşı 103, 105, 114, 160, 162, 165
 Konza 115, 168
 Kopeni 143
 Kornasham 144
 Kornasski 175
 Kosogol 171
 Koşeuçi 154
 Koşkulak 98
 Kotyanhan 84
 Koyak 170
 Koyakski 175
 Koybal 13, 21, 42, 53, 57, 68, 86, 92, 123,
 127, 144, 165, 170, 171, 175, 178
 Koyballar 21, 53, 57, 68, 165, 175
 Koyballar (Tuba) Hakas-Minusın 57
 Koypen 143
 Köbirçin hıs 16
 Köçebay 103, 117
 köçim han 84
 Kögmen 143
 Kök Puga Tas 67
 Kökötay 74, 75, 81
 Köksa (Kök Su) 67
 Köktasa 86
 Körmeges 82, 83
 Körmeges Madar 82
 Köstük 66
 Köten han 15, 24, 28, 29, 51, 82, 83, 84
 Köypen taşıl 143
 Krasnoyarsk 103, 104, 127
 Krasnoyarsk PB 30, 33, 41, 53, 57, 105, 106,
 141, 143, 148, 158, 161, 162, 163, 164,
 165, 169, 170, 173, 174, 184, 186
 Krasnoyarski 17, 113, 150, 161, 175
 Krasnoyarsk-Kançılarya 164
 Kris Botanakov 126
 Krassu 156
 Kubanov 173
 Kubılay 136, 137, 138
 Kuçelay 114, 115, 167
 Kuçelay Taybukınler 115
 Kuçelayka 115
 Kuçelayko 115
 Kula 114
 Kumus kiris 97
 Kunutag 67, 85, 88
 Kunya 85, 87, 88, 90
 Kurban Kaşka 153
 Kurgan 33
 Kurgusul (Hırgışul) 142
 Kurıkan 132
 Kurtka yolu 72
 Kuske 125
 Kuzey Altay 37, 57, 58, 61, 62, 144
 Kuzey Altaylılar 42
 Kuznek Ala Dağı 128
 Kuznesk 60, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 77, 97, 99,
 100, 105, 111, 112, 119
 Kuznesk Ala Dağı 63, 64, 68

- Kuznetsk 49, 50, 143, 144, 156, 162, 163, 168, 169, 172, 173, 176, 177, 192
 Kuznetsk Ala Dağı 49
 Kuznetsk Aladağı 143, 144, 176
 Kuznetski 163, 166, 167, 168, 170
 kürençi 37
 kürenği 37
 Kürengler 37
 Kürgendegi Çon 31
 Kyahta 60, 112, 158, 171, 180

 L. P. Potapov 23, 106, 150
 L. R. Kızlasov 152, 180
 L.P. Kızlasov 150
 Laskan 116
 Lauzan Tayşı 141
 Len 61
 Lena 37
 Leşinler-Erenak 169
 Linbey 136, 139
 Locdantayşa 158
 Lodcantayşa 158, 159, 161
 Loucana 148
 Luvsan 158

 M. A. Kastren 17, 18
 M. A. Ungvitskaya 23, 24, 25
 M. İ. Borgoyakov 22, 23
 M. P. Gagarin 160
 Maganat çoli 86
 Maktumsulu 87
 Malçan hasha 55
 Malobaykotov 171
 Malobaykotovski 170, 175
 Mana 143, 174
 Manainey 110, 111
 Mançur 18, 23, 57, 138, 141, 156, 168, 169
 Mançurya 18, 23, 138, 168, 169
 Manditodoş 114
 Mangis 84
 Mangu 135
 Manıt 44, 194, 195
 Manıt Hıcinayeva 44
 Mano 143
 Manza 114
 Manzu Boydon 114
 Manzu Boydonov 114
 Maraçlıg 44
 Maraçlıgtag 101
 Maryasovlar 46
 Masalcı Haycı 108
 Maşı Tarhan 152
 Matır Magnay Kaşka 153
 Matkeçik 49
 Matur 23, 59, 61, 63, 67, 94, 95, 96, 154, 165, 167, 176
 Matur nehri 23, 59, 61, 95, 96
 Mavi boğa 67, 85
 Melet 53, 68, 143, 177
 Meletler 53
 Mergen 75, 86, 87, 103, 148, 152, 153, 156, 162, 164, 165
 Mergentayşı 103
 Merkitler 135
 Minusin 13, 18, 19, 20, 40, 41, 45, 53, 126, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 145, 146, 149, 150, 155, 178, 179, 180, 181
 Minusin Tatarları 40
 Minusin Tatarlarının Caşoo-turmuşu cönündö oçerkter" 18
 Minusinli 21, 150
 Mısır 84
 Miyangas 60, 172
 Modarlar 82, 83, 144, 166
 Modon Hırgis 169
 Modor 156, 168
 Moğol hanı 43, 49, 55, 74, 90, 92, 94, 95, 96, 110, 112
 Moğol İmparatorluğu 91, 131, 135, 136, 144
 Moğolca 36, 41, 56, 150, 154, 156
 Moğol-Cungar 24, 51, 104, 181, 192
 Moğolistan 43, 49, 53, 55, 58, 68, 71, 72, 74, 75, 86, 90, 91, 108, 111, 119, 132, 137, 139, 148, 157, 158, 169, 171, 173
 Moğollar 23, 35, 43, 49, 59, 60, 61, 77, 84, 85, 89, 93, 95, 97, 106, 110, 132, 134, 139, 140, 143, 145, 150, 151, 162, 176
 Moğol-Mançur 156
 Mohsagallar 36
 Molah 172
 mongol 39
 Monguş 84

- mool 39
 Moolhan 79, 80, 101, 104
 Moskova 103, 119, 163
 Motor 144, 145, 151, 156, 160, 170, 171, 175
 Motorlor 156, 160, 170
 Mrass 114, 148, 176, 177
 Mrassu 63, 64, 97, 144, 165, 167, 176
 Mudar 171
 Muklay 61
 Mun Çathan Tag 54
 Munaş 125
 Mundukov 174
 Mungal Yeri 173
 Mungatkov 174
 Mungatov 173
 Munke Han 135, 136
 Munkur Hitnanı 135
 Muntukov 174
 Murad Acı 73
 Murassu 165
 Musmallar 36

 N. A. Alekseyev 34
 N. A. Kostrov 18
 N. E. Katanov 17, 19, 28, 57
 N. Kozmin 21, 141, 150, 151
 N. Kuzmin Yerenakbeg 105
 N. M. Ulturgaşev 23
 N. N. Kozmin 21
 N. P. Direnkova 22
 N. P. Katanov 50
 N. S. Şukin 18
 N. S. Teneşev 23
 N. V. Amzarakov 23
 N. Y. Biçurin 160
 N. Ye. Çusteyev 27
 Nair Tukbeçekov 172
 Naya 134
 Nayan 138
 Naymanlar 131, 132, 133
 Nemek 120, 151
 Nijneudinsk 105
 Nikolay Fedoroviç Katanov 129
 Ninya 44, 58, 63, 161, 163
 Niskemoyun 46
 Nomçı 149, 151

 Nonahtay 44
 Nonahtayevler 44
 Nuh Tufanı 58, 64, 68, 73
 Nyukpey 61

 O Hoğray 141
 Obdutlar 175
 obeke 16, 189
 Ocagas 58
 Ocenbeg'in Hanımının Ağdı 29
 Oğlahtı 41, 74, 78, 85, 86, 122
 Oğlahtı dağı 41
 Ogur 143
 Ohsaadah 96
 Ojenbeg 49, 54, 100, 101, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112
 OjyanBih 20
 Olaganüstü Masalın Tarihi Damarları 26
 Olbezekmatır 101
 Oltır 143, 168
 Omboerde 158
 Omboerdeni 158
 Omski 119
 Onlo 52, 98, 99, 126
 Onlohaya 98
 Onon 139
 Ordit 175
 Ordut 139
 Orengay 157
 Orgılgınek 74, 75
 Orion 75
 Oris Han 60
 Orlan 78
 Orman Kırğızı 169
 Orta Yenisey 13, 31, 32, 33, 40, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 68, 69, 73, 74, 90, 94, 97, 101, 122, 139, 140, 142, 144, 145, 148, 151, 162, 179, 180
 Ospabeg 100
 Ostıghır 48
 Oya nehri 171
 Oyrat 15, 26, 49, 54, 57, 112, 114, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 139, 140, 153, 162, 169
 Oyrat Devleti 119, 121, 125
 Oyrat Han 60, 122

Oyrat hanı 112, 114, 120, 121
 Oyratlar 46, 117, 119, 120, 139, 161
 Oyrat 28, 46, 133
 Oyrat Devleti 45
 Ozop 110, 147

Öcenbeg 15, 19, 20, 28
 Öcenbeg'in Hanımının Ağıdı 16
 Öçenpighayazı 101
 Ögedey 135
 Ölebekdigin 133
 Ölengsin 110

P. A. Domojakov 27, 29
 P. A. Troyakov 22, 25, 26, 29
 P. Çebodayev 27
 P. Petrov 115
 P. V. Kurbiyev 25
 P. Ye. Ostrovskiy 20
 Paaday 44
 Padintashıl 65
 Paga 125
 Paganbeg 123, 124
 Paganbeg Köbecikov 123
 Pahta 16, 24, 27, 41, 86, 87, 125
 Palaban 32, 80
 Palabanham 80
 Palabar 80
 Palagırham 80
 Palagır-Ham 80
 Palamorkam 38, 111
 Palbinsug 66
 Paramonhom 80
 Paratan 54, 169
 Paratanlar 54
 Pars 78, 134
 Parut boyu 157
 Pastag 94
 Pastır Beg 77
 Pastızbaladı 86
 Payanhıs 16, 56, 77, 78, 81
 Payapun 16
 Payarig 62
 Petr 125
 Pigtoçak 16
 Piltir 23, 59, 168, 176, 183

Pıras 123
 Pispıyah 60, 61, 62
 Podjanday 44
 Polçek 79, 80
 Polçektat 79
 Polyaklar 127
 Poracak 54
 Porahazra 78, 79
 Poyzım Izıktag 73
 Puga 67, 68, 81, 85, 192
 Pugatas 85
 Pugdurhamı 81
 Pulanasçan 45
 Pulgoshomı 81
 Pustashıl 96
 Puyal 44
 Romeo ve Juliet 87

Rus padişahı 119
 Rusya 13, 14, 16, 44, 48, 52, 60, 98, 100, 102,
 104, 105, 112, 119, 121, 142, 144, 155,
 158, 159, 160, 162, 163, 164, 167, 168,
 171, 173, 178, 180

S. D. Maynagaşev 21
 S. G. Klyastorniy 132
 S. İ. Vaynşteynler 171
 S. P. Kadişev 25, 27
 S. S. Surakov 50
 S. V. Bahruşin 141
 Saarpaar 109
 Saartag 89, 90, 128
 Saashañçayzan 108
 Sabınatashıl 64, 65
 Sagal 36, 37, 118, 119
 Sagay 13, 16, 18, 19, 22, 44, 50, 57, 58, 68,
 72, 118, 120, 128, 144, 167, 168, 171, 172,
 175, 176, 177, 178
 Sagayah 53
 Sagaylar 12, 18, 19, 44, 53, 58, 66, 67, 68,
 110, 175, 176
 Sagırhaya 42, 85
 Sahçah 59
 Sahsaar 44
 Sain 156, 167
 Sakıl 114

- Sancinsenge 158
 Sandık 164
 Sandır 168
 Sanzar 123
 Sarasköl 84
 Sardıganovlar 177
 Sarı Kırız 169
 Sarıghaya 67
 Sarıglar 58, 79, 144, 156, 167
 Sarısoyan 65
 Sarıtkan Sobin 159
 Sarlin Biko 17
 Sart 56, 72
 Sartagul 56
 Sartah 56
 sartak 72
 Sartakbay 71, 72, 81
 Sayan 34, 37, 44, 49, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 68, 71, 73, 76, 83, 90, 92, 93, 106, 144, 165, 166, 167, 171
 Sayan dağları 37
 Sayan-Altay 19, 22, 26, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 43, 45, 50, 54, 57, 60, 68, 71, 72, 73, 74, 81, 85, 97, 107, 113, 117, 118, 120, 121, 131, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 154, 158, 160, 163, 168, 181, 186
 Sayanlar 143, 145
 Sayanogorsk 72, 76
 Sayın 64, 65
 Sayn Hirgis 169
 Sebdencab 168
 Seeren efsanesi 44
 Seet 39, 83
 Selenga 131, 139
 Sendre 126
 Sengetayşi 117, 160
 Sengetayza 105
 Senyavin 62, 63
 Setsenhan 169
 Sevanrabdan 112, 120
 Shakespeare 87
 Siba 28
 Sibdey 24
 Sibdeyek 28
 Sibe 24, 28, 78
 Sibeçek 28
 Sibicin 65
 Sibicinler 65
 Sibir 133
 Sibir Hanlığı 148, 157
 Sibir Kağanlığı 98
 Sibirya 17, 19, 20, 26, 32, 34, 39, 40, 42, 44, 57, 68, 95, 96, 98, 103, 105, 112, 116, 117, 123, 124, 132, 135, 140, 145, 152, 153, 154, 156, 157, 161, 163, 164, 167, 169, 170, 173, 178, 180
 Sida 143, 144, 174
 Sıgan Domojakov 20
 Sıgda 49, 109, 110, 111
 Sıgda ile Sibi 111
 Sıgda ve Sibi 109, 110
 Sıgda ve Sibi 49, 80, 110
 Sıgımtahsil 111
 Sıgla 28
 Silben 125
 Silbertag 80
 Siligool'un Hanımının Ağdı 16
 Siliguul 98, 99, 100, 126
 Siliguul Siveezi 98
 Sinszya 169
 Sır 90, 100, 112
 Siriust 74
 Siveetag 45
 Sıy 143
 Siyah Başlar 51
 Siyski 175
 Sobi Totukayev 159
 Sogdaymirgen 75
 Sohhi 56, 78
 Sohhi'lar 78
 Sokolova 14
 Solanmay 62
 Solbanıharahus 67
 Solbantag 45, 46
 Soncor 165
 Sooltubi 35
 Sora 26, 122, 123
 Sorkay 125
 Sorkuktanibegi 135, 136
 Sortonköl 45
 Sos nehri 42, 62, 63
 Soyan 34, 171

- Stieristerin 138
 su huru 41
 Su Tufanı 43, 73
 Sug Hahpınazı 61
 Sumekçin 47
 Sunamatır 27, 28
 Sunumatır 118
 Suraska İgerekov 114
 Surçazı 94
 Surhuyuh 29, 109
 Surhuyuk 108
 Suyurgal 162
 Svalik 112, 116
 Syanhe 138
 Sytzyas 180
 Sziliszi 138

 Şabin Dabaga 171, 172
 Şabindabaga 171
 Şalabolın 148
 Şaman 32, 38, 54
 Şamanizm 14, 81, 148, 188
 Şandı 105, 153, 162, 169
 Şandıçke 162
 Şap 41, 93, 101, 102, 103, 107, 162
 Şar Hırgis 169
 Şaradanov 175
 Şerluçak Kuçelayev 115
 Şerstova 13
 Şipov 170, 175
 Şirinsk 13
 Şolo Mergen 162
 Şoloy 158
 Şoloyubaşı 158
 Şor 13, 43, 45, 54, 62, 116, 147, 176, 177
 Şor Folkloru 22
 Şoriya 120
 Şorlar 12, 42, 53, 96, 113, 120, 140, 175
 Şorlomergen 148
 Şulbay 120
 Şurluçaklar 115
 Şurlumergen 164
 Şust Tatarları 115
 Şustar (Şuy) 115
 Şuş boyu 114
 Şuştar 49

 Şuy Tatarları 114

 T. Abdırakunov 87
 T. Abdrakunov 41
 T. G. Taçeyeva 22, 29
 Taarbeg 98, 100, 116
 Taban 95, 128, 144, 156, 167, 168
 Tabat 59, 79, 80, 82, 83, 176
 Tabat nehri 79, 83
 Tabun 103, 153, 159, 160, 167
 Tabun Karagul 103
 Tabun Köçebayev 159, 160
 Tadar 5, 12, 14, 50, 53, 73, 113, 121, 129, 151, 180, 181, 184
 Tadar Çonı 53
 Tadar hanı 121
 Tadar Ulus 50
 Tadarlar 151, 180
 Tag Hahpınazı 61
 Tagar 32, 33, 40, 106
 Tagdagıaal 126
 Taghırgazı 42
 Tagnaiyus 101
 Tag Hoğray 141
 Tain İrki 153
 Tainirka 152, 157
 Talaa adıraşmanı 116
 Tangıtbazurtayşa 108
 Tanmalık 116
 Tanrı dağları 51
 Tanrı Dağı 19, 40, 48, 79, 84, 85, 87, 91, 116
 Tantang Hanım 88
 Taptangtura 88
 Tarça 34, 89
 tarça ot 89
 Tarçahıs 89
 Tarçahıs Kirgicekbaatır 89
 Targıcıl 77
 Tarhan 152
 Tarkan 33
 Tarzanyayzan 103
 Tas 133
 Tas Miyangas 60
 Tasabışka 91
 Tashamatır 19, 24, 25, 29, 39, 101

- Taştıp 60, 61, 62, 64, 76, 96, 97, 144, 165, 167, 172, 176
 Tatarlar 12, 20, 56, 84, 174
 Tatarov 78, 173, 174
 Tatarov nesli 78
 Tatımirke 15
 Tatışevler 56
 Tatıyev 174
 Tayas 64, 156
 Taycı ut 131
 taycı 87, 118
 Tayga 66, 67, 80, 122
 Tayımirke 108
 Tayımirkebeg 108
 Tayşa Boşoktu Han 152
 Tebişan 137
 Teençik 86, 87
 Tegirmenköl 112
 Tegrekköl 77
 Telengut Zaysanı 168
 Telets 106, 144, 162
 Teleut 54, 57, 84, 87, 100, 114, 116, 155, 163, 166, 168
 Teleutlar 54, 87, 116, 168
 Temirkiris 97
 Temuçin 132, 133
 Tengis 171
 Tenirköl 116
 Tenlek 133
 Tergekköl 99
 Tetyugin 174
 Tigirköl 116, 143
 Tigirparnu 109
 Tigirpurnu 108, 109
 Tikçeges 112
 Tile Hoğray, 141
 Timur 133, 138, 139
 Tipsey 74, 76
 Tobol 121
 Toçak 16, 126, 127
 Toçak Kõngarov 126, 127
 Toçi 145
 Todoş Çayzan 114
 Tofalar 38, 57
 Toganay 169
 Togis Pulunnig Toli Hooray 51
 Togisaas 89
 Tohçin 75, 76, 92, 93
 Tohtabiy 61
 Toktobiy 62, 63
 Toladay Çonı 31
 Tolay 50, 140
 Tolihooray Etnik-Politik İttifakı 52
 Toluy Han 135
 Tom 46, 53, 63, 68, 110, 112, 116, 128, 143, 144, 165, 176, 177
 Tom boyu 66, 177
 Tom nehri 62, 66, 81, 97, 99, 112, 116, 176, 177
 Tom Sug 177
 Toma 39
 Tomks 170
 Tomlu 113, 167, 177
 Tomsaga 167
 Tomsaga 81, 110, 156, 175
 Tomsk 13, 26, 105, 112, 114, 115, 149, 160, 163, 168, 173, 183, 184, 185, 193
 Tomski 103, 107, 113, 115, 117, 155, 163, 164, 167
 Tomzas 36
 Tonski 174
 Toodak 32
 Toolihooray 46, 48
 Tooratkiçin 110
 Torginciool 93, 94
 Torgocak 69
 Torgout 54
 Torontoyhan 27
 Torosdabaga 171
 Totanmay 61, 62
 Tölös 133
 Törböt 46
 Tört Tolu Toolu Hooray 51
 Törtöbö 46
 Tös 69
 Töstüp 69
 Tsevan Rabdan 163, 164, 165, 168
 Tsevanrabdan 121
 Tsin 168
 Tsin imparatorluğu 168
 Tsyen 142
 Tsyenhe ırmağı 142

- Tszjegüler 38
 Tuba 39, 44, 53, 57, 142, 144, 148, 150, 158, 159, 162, 165, 166, 167, 170, 171, 175
 Tubalar 57, 142, 144, 150, 153, 158, 166, 167, 171, 175
 Tubin- teşkil 173
 Tubulah 53
 Tuhas 133
 Tuim nehri 44
 tulaga 51
 Tulcubay 85, 86, 122
 Tuletu 137
 Turna 39
 Tumat 34, 39, 131, 139, 140
 Tumat Çazı 34
 Tumatlar 35, 134, 150
 Tumatlar sazı 34
 Tumzuh 53, 177
 Tunayran 82
 Tungunov 173
 Tunktemir Han 137
 Tunlik 135
 Turabiy 61
 Turaligaas 85
 Turan 39, 44, 74, 90, 122, 126, 149, 156, 170, 175
 Turpanlar 74
 Tursun çazı 90
 Turusbeg 60
 Tutuha 138
 Tuva 37, 45, 49, 59, 60, 61, 64, 65, 90, 105, 131, 132, 135, 136, 138, 139, 143, 145, 151, 157, 158, 166, 168, 171
 Tuvalar 172, 176
 Tuvalılar 34, 36
 Tuzluköl 103
 Tüktig Hoğray 141
 Türkler 13, 34, 37
 Türk-Moğol 26, 32, 33, 53, 54, 56, 72, 74, 84, 98, 105, 119, 141
 Türüsköbaatır 89
 U. N. Kirbijekova 22
 Ubaşı 158
 Ucsumer 74
 Ugeçikaşka 140
 Ugumakov 174
 Ugumakovlar 174
 uh saadah 52
 Ukrayna 25
 Ulagaç bey 146
 Ulagaç Kaşke 154
 Ulen 49, 51
 Ulennig Sın 51
 Ulennigsin 111
 Ulug Abam 59
 Ulug astan as polbasın 116
 Ulughem 171
 Unzen 102, 103, 165
 Unzentayşi 102
 Upsa 142, 144
 Ural 32
 Uranhay 156
 Urçenov 175
 Urdut 140, 150
 Urganhay 156
 Urgan 89
 Urgan 170
 Ursut 133
 Uryanhanlar 160
 Uryanhay 54, 141, 156, 157, 160, 167, 169
 Uryanhaylar 54, 141, 160
 Usa Yeri 40
 UstAbakan 126, 127
 Ustaprok Yangulov 27
 Ustçul 129
 Ustfirkal 126, 127
 Ust-Kamenogorski 168
 Usuhan 138
 Uybat 42, 78, 81, 92, 93, 110, 142, 144, 149, 175
 Uygur Kağanlığı 36
 Uysaga 167
 Uytag 85, 90
 Uytag dağı 90
 Uyussagay 156
 Uzas 165
 Uzekov 173
 Uzum 85
 Ülgen 42
 Üttighaya 55
 üük 37

- V. A. Aleksandrov 106
 V. İ. Domojakov 22
 V. İ. Kozlov 13
 V. İ. Surikov 129
 V. M. Jirmunskiy 11
 V. Ogorodnikov 161
 V. Rubruk 145, 157
 V. Starkov 146
 V. V. Bartold 13
 V. Vatin 150
 V. Ya. Butanayev 14, 15, 22, 27, 53, 180
 V. Ya. Kicinayeva 27
 V. Ya. Propp 11, 26
 V. Ye. Maynagaşeva 22, 23
 V. Ye. Ugdijekov 23
 V.A. Vagin 11
 Verhotom Yeri 176
 Verhotomlar 68
 Veslovskaya 174
 W. W. Radloff 18, 19, 27, 28, 40, 57

 Y. İ. Lindenau 17
 Yakutça 34
 Yarci 170, 175
 Yarcin 170
 Yargaşın 174
 Yarin 144, 175
 Yarin (Çarin) 174
 Yarinler 174
 Yastın 143, 156, 174
 Yastın 174
 Yastınlar 156, 174
 Yay Savaşı Devri 51
 Yayzanbahşı 103, 152
 Yayzankaşka 103
 Ye. K. Yakovlev 20
 Ye. M. Meletinskiy 11
 Ye. N. Kulagaşeva 27
 Yediorun 132
 Yeniseysk 105
 Yerenak 92, 101, 102, 103, 104, 105, 106,
 107, 108, 141, 148, 153, 154, 156, 161,
 162, 169
 Yerenak İşeyev 92, 102, 108, 141, 161
 Yerenakbeg 101, 102, 103, 104, 105, 106
 Yeyzan Kenegey 161
 'uan 40, 136, 137, 138, 139, 140, 142
 uanşı 40, 140
 .ujenye 28
 Yusyuy 142
 Yuta nehri 109
 Yüan hükümdarı 137
 Yüeççiler 117

 Zapiska o Sobiraniı Ustnih Literaturnih
 Proizvedeniy u Minusinskih Inorodtsev 21
 Zastuh 156
 Zengor 162
 Zıryanlar 127